621

232

247

Кость Слобідський.

На правах рукопису.

За залізною брамою . . .

(З трилогії „З Великих Днів“)

том. I.

Ukrainische Jugendverein
Aschaffenburg-Frontierkaserne

БАВАРІЯ

1947

232

Кость Слобідський.

На правах рукопису.

За залізною брамою . . .

(З трилогії „З Великих Днів“)

том. І.

БАВАРІЯ

1947

П Е Р Е Д М О В А .

... Я часто думаю за Шопенгауером, що кожна людина - це окремий світ, світ змістовний і складний...То виходить,що кожна людина -це окрема книга життя, та ще й до того книга не прочитана.Як люди, так і книги бувають цікаві і не цікаві, більше змістовні і беззмістовні,буденні й зверхбуденні, обдаровані і необдаровані, талановиті й геніяльні...Але кожна людина має свою книгу життя, коли не писану, то пережиту: то радощами молодечого запалу, то залиту гіркими сльозами своєї соціяльної кривди та недолі, то забризкану кров"ю у братовбивчих війнах !..

Ось візьміть та й послухайте, як часом у довгі вечори сидить на гаряченькому дідусь та під свист та голосіння зимової хуртечі розповідає про те,як живуть люди на Чорномор"ї, як протікає життя кубанських козаків,або як прокладали "чавунку", або ще як славний ватажок Гнат Моргуненко ще не так давно підняв повстання на старій Гетьманщині...А то ще зверне на врядників,старшин, на ярмарки,шинки та різні оказії.Перед вами, як у калейдоскопі,пливуть ясні і сумні сторінки нашого минулого, а слова ллються веснянними потоками, слухаєш - іне наслухаєшся, а він все "читає" свою "книгу" - таку правдиву, таку захоплюючу. Вже давно минула північ. Вже давно проспівали півні, а він "читає", а його так уважливо всі слухають... Цікаві, дуже цікаві книги розказували наші предки та ще і зараз розказують і будуть розказувати людям, та, на жаль, ці книги не написані.

Надходить присмерк літа - меланхолійна осінь. То так надходить присмерк днів моїх. Через пів століття давно вже переважило, а мені все "ніколи", все збираюсь та не збирусь написати свої спогади. А спогади аж за тридцять літ, не записані і ніде не помічені.Правда, було дещо та й те опинилося в архівах НКВД.Довгий шлях шукань і боротьби залишив за собою за три десятки років.Терни колючі з пахучими рожами переплітались на тому довгому шляху - в обіймах журби і радощів! Бувало, я поринав у важких мріях зневіри і вже ламалися щаблі мого буденного життя, то знову осяяний надіями я на крилах молодої віри підіймався в синю височінь прозорого рідного неба, передо мною стелилися безмежні простори, краса і велич моєї живучої країни і пісня перемоги добра над злом злітала з моїх уст, розпливалася в етері, котилася до Бога...А думки ні на хвилину не давали мені спокою.Спогади роз"ятрювали мені душу.Війна - пекельна... Полон, як воля...Упадок самодержця...Весна для всіх народів сходу... Блискавична воля України без холопа й пана...Арешти, тюрми,концтабори...Делекі Соловки... Степи холодні казахстанські...То знову каторжна тюрма Холодногорська! Нова всесвітня завірюха,коли "великий визволитель", в страшну руїну - перетворив мою замучену до краю батьківщину...І друга азійська навала червоного Атилли!..Моя мандрівка в світ, попід чужим небом!..

І все то те, лягло в моїй душі.Його ні час, ні простір затерти не здолає... Часами здавалося мені, що на моєму столі лежать цікаві,ще не прочитані книги.І хвилювалась тоді моя душа і серце стрімко билося в грудях...Бо ж книги ті - то спогади мого бурхливого життя, з великих днів, з великої епохи!..

Без олівця і нотаток пускаюсь я в глибину минулих днів,узявши за девіз: "краще пізно, ніж ніколи".Признаюсь тобі,дорогий читателю,що те все,що я виносив, та виплакав на протязі довгих літ, я хочу вилити на папір щиро, без лицемірства.Це все те,що я бачив на власні очі,що наболіло, що пережив і перестраждав,що підказало мені моє чисте сумління.Тоді легше мені стане на душі, тоді спаде з мене тягар минулих днів, тоді я вільно наберу чистого повітря і вільно зітхну на повні груди!..Я буду дуже вдячний,коли хоч крихітку користи принесу майбутньому нашому історикові, кинувши пасма світла на світорозу-

міння старих і нових часів на Україні.

Прийміть же, друзі мої, скромний дарунок, мою запізнену книгу з "Великих днів" ... Та не дуже дорікайте мені, бо, як каже наше старе прислів"я :" Життя прожити - не поле перейти", або: "На віку - як на довгій ниві" - всього траплялося.

А в т о р.

2

У ж н и в а

Південь. Спека. Сонце над самісінькою головою б"є невичерпними каскадами промінья і заливає гарячими веретеньськими хвилями багатющі українські ниви. На небі ні хмаринки... А навколо простяглися золоті руна жита, пшениці та всякої пашниці, що безмежним килимом котилися ген далеко за обрій. Жовто-золота земля злилась з ізумрудно-блакитним небом, створивши вічну емблему національної краси нашої країни. А на полі кипіло, як у казані. Бряжчали коси. Цокотіли жниварки. Косили, в"язали, складали... Гомоном праці наповнилась хліборобська земля... Виспівували жайворонки, рясно перекликалися перепели, пурхали ніжні метелики та коники-стрибунці. Дзвонили, співали, цвірінькали на всі лади цілі хмари комах. Здавалося, що надвічні симфонії Творця неба і землі справляли вічний псалом радощів і праці... Перед вами, немов на полотнищі, незабутні картини великих майстрів. Ось під возом грається волошками немовлятко, таке радісне, вродливе. Молодик клепає косу... А сивоусий дідусь варить смачну кашу-зливанку... Тут же відпочивають стомлені сірі-круторогі... Як рястом, вкрита снопами земля... Ростуть копи, їх так багато, мов зір на небі.

Раптом по полю пронісся вершники... В повітрі пролягло громове: - "Війна! Всі до села!" Щось незрозуміле, страшне... Упали коси. Занімілі жниварки... Заклякли в руках недов"язані снопи. За годину-дві все вщухло в степу. Всі кинулися до села, тільки курява здіймалася стовпом на шляху. Та не затихло птаство та комахи, вони щебетали, бриніли, грали ще дужче, ще голосніше...

- Бом! Бом! Бом!.. - доносилися з віддалення дзвони.

Стривожені люди христилися, а з уст злітало: " Що то буде, Господи!"

До волости зійшлося все село, від малого до старого. Мовчать. Дожидають. Аж ось задзеленькали дзвоники і до натовпу підскочила пара вороних, баских коней. З тарантасу вискочив молодий, білобрисий, стрункий, з золотими погонами, в рукавичках, з шаблюкою та пистолем при боках становий офіцер. Він швидким кроком попрямував до ганку... Люди розступилися, даючи дорогу, привіталися і кланялися. За хвилину становий в супроводі старшини та всього волосного начальства показалися на рундуку. Різкий тенорок офіцера, що одчеканював по-московськи, прорізав застиглу тишу:

- Панове, Австрія та Німеччина оголосили Росії війну. Всі салдати до тридцяти літ, що перебувають в запасі, притягаються в дійсну армію. Завтра о 10 годині ранку без речей і запізнень зібратися надворі у повітового військового начальника. А зараз всі до церкви на молебень! - Офіцер закінчив. Люди важко зітхнули, а слова дробом врізалися в свідомість. Становий уклонився і таким же рухом вскочив у бричку, що покотилася до другого села.

Церква і ограда запита вщерть народом, та ще й на майдані багато... Співає хор... Моляться... Плачуть воскові свічки... Тиміям кадильний плине вгору...

Ось старенький, мало балакучий отець Мелентій до мирян своїх тримає коротеньке слово:

- Возлюбені брати мої! Велика печаль і горе повисли над нашою землею. Вороги народу руського захотіли пролити неповинну кров слов"янського народу. На захист за братів наших -під"яремних слов"ян, за віру Христову, за Царя-повелителя й батька нашого, за до-

рогу і святу нашу батьківщину, понесемо своє життя зі зброєю в руках і блажен той, хто життя своє положить за друзів своїх...

А діякон єрихонською трубою, що потрясала шибами, виголошує:

- І подолати під ноги всякого ворога і супротивника.

А тоді многоліття:

- Благочестивійшому, самодержавнійшому государю нашому імператору Миколаю Олександровичу...Матері...Дружині його...Наслідникові його цісаревичу і великому князю Олексію Миколаєвичу...Подай,Господи, многії літа!..

...Люди падали на коліна, били поклони і гаряче молилися...

Тривожна, неспокійна ніч на селі.Там, з краю, в убогій хатині Павла Хомутця не сплять і журяться.

- Підеш? - питає.

- Піду.

- А куди ?

- На війну.

- То може й не повернешся, осиротиш мене з діточками?..

- Може...

- А нащо людям ця війна!..

- Бо-зна...

- Ні! Бог не вбиває...Бог милосердний...

Обоє тяжко зітхнули.

- Так. Так...А мені пора...Будь щаслива.Не тужи.А діточок навчи молитися Богові і ... - і поцілував сонних.Взяв торбину, перехрестився, вийшов із двору.А Сірко так лащиться, він ніби розуміє...А скільки таких розлук!..Скільки туги і сліз!..

Сходило сонце і бачило,як проводили за село своїх рідних,близьких, найдорожчих, коханих татусів...Тих,що ще вчора косили, клепали, підводили густі копи дорідної пшениці. Бачило, як по шляху котилися безперервною валкою вози до повітового міста...Здорових, свіжих, молодих...

Оживало село.Земля пишається, красується, сонце зустрічає... Оживала вічна симфонія праці й радощів.

280 Сурський полк.

Війна шаліла в повному розпалі. Пройшла одна мобілізація... Друга...День і ніч тягнуться безконечні ешалони туди, де ллється кров, де гарцює смерть, де засівають трупом поля, де ненажерливий Молох справляє свій кривавий бенкет.А звідти повертають ті ж самі довжелезні ешалони понівечених, скалічених, дорогих синів, цвіту нашої нації. Криваве коло вогню і смерти з кожним днем все дужче шаліло і розгоралося...

В грудні 1914 року я, як ополченець другого розряду, опинився у 280 Сурському полку.Багато нас сюди прибуло з різних закутків широкої Слобожанщини, таких червоних, веселих, кремезних: у чумарках, шапках, у високих чоботях, як справжні тобі козаки! І все це живе, здорове, одірване від самого прикорня життя, що несло з собою сміх, дотеп, пісню і радощі сільські, опинилося за велетенською брамою, та височезною кам"яною огорожею, де розміщалися високі ще миколаївські касарні 280 Сурського піхотного полку.

Непривітно,суворо і холодно зустріла нас касарня.На нашій, несвоїй землі...І почалася робота.Треба було протягом 24 годин набути вигляду "бравого" салдата.А тому поспішно гнали всіх до лазні,голили, стригли, переодягали; розбивали по батальйонах, ротах, зводах,

та відділках; а до того приставляли різних: ротних, подуротних, фельдфебелів, старших і молодших унтерів та ффрейторів. І дивно було. Часто навіть не впізнавали один другого. Ось подивіться: то був Павло Гонтаренко в синій чумарці, в поясі, в шапці, поставний, огрядний, як гетьман, а зараз перед вами він стоїть в коротких тугих чобітках, в вузеньких штанцях, та в куценькій сірій шинельці, а на голові якийсь очіпок, так і не розбереш. Сміх і горе! Так нівечили людину, мов за кару якусь.

Нас в одному примішенні 240 чоловік. На боках до стіни двохповерхові нари. Солом"яні мати, а посередині широкий прохід, щоб було де "строїтися"...

І поплило нове життя за військовим ладом. О п"ятій годині ранку вставай; до шестої прибирання й чай, до дванадцятої муштра, дві години на обід та відпочинок, а тоді знову три години муштри, та три "словесності" - тобто вивчення "уставу". Потім - вечеря, а в десять годин перевірка і - спати. Так минали сірі, нудотні дні в казармі - такі подібні один на другий, як чорні вівці... До нашого відділку в п"ятнадцять чоловіка, куди входило: один учитель, аптекар і решта гречкосіїв хуторян, приставили чолов"ягу з одною личкою на прізвище Супруненко. Родом із самої Диканьки. Це старий салдат із запасу. Добрячий був чоловік царство йому небесне! Тільки суворий був дуже; все навертав на московську мову, та не виходило, бо що знав, то забув, а тому відразу нам признався:

- Я буду говорити з вами по-нашому, бо ви всі свої.

Дуже полюбив Супруненко муштру. Муштрою жив, муштрою тішився, муштра йому все снилася. Іноді сонний як гаркне на всю касарню:

- Кру-гом!

Так усі й посхоплюються. А кого вчив, то до нових віників згадуватиме, особливо отой проклятуший "устав". Бо ж "устав" для Супруненка був самою найвищою наукою в світі. Бувало, виведе нас на майдан, надворі мороз, горобці від нього падають. А він вистроїть у шнур, а тоді відійде набік, та кожного вмірча з ніг до голови. Погладить вуса, погляне на всіх, самозакохано усміхнеться, помовчить трохи, а тоді піде така передмова:

- Знай, що фронт - святе місце. Стій, як укопаний. Не ворушися. Умреш - однесемо. Гляди ж мені. Зроби! Зробиш як слід - дам відпочити, а ні - то бігом на місці, аж поки язик висолопиш. Слухай команду: напра-во!

Кирило Макогін, що повернувся до Гаврила Качалки, хотів був одвертатися, але чує:

- Стій, ані з місця!

Супруненко підходить, бере між свої товстелезні пальці Кирилового носа так цупко, що в нього бідолашного котяться сльози, і повертає направо.

- Сюди, козлику дурненький! Крутись, крутись, я і до тебе підійду. Кругом!

На цей раз вже Гаврило впер свого носа. Кирилові і тепер уже Гаврилів ніс тріщить під пальцями Супруненка. За день він так хлопцям понадавлює носи, що вони почервоніють, опухнуть, та з рівних гарних носів стануть подібні на цибулю. Або ще дає "нюхати табаки", тобто стріляє середнім пальцем, як ціпом, під ніс. За особливі провини зарядить "біг на місці" на цілої півгодини, або бігом по майдану, що аж дух з тебе випирає, а за те, щоб не відставав та " в ногу" ходив, сипле потиличників. Муштра - це ще пів біди. А ото, як прийде до "словесности" та "уставу", то хоч живий у землю лізь. Бо ж треба знати, кого, коли і як тигулювати та величати, кому, коли і яку честь віддавати; коли " в фронт" ставати, кому казати "господін", а кому "ваше благородіє";

"високородіє", "превосходительство", "високорревосходительство"," сіятельство", "високосіятельство", " височество" та "величество". Або ще з кількох частих складається рушниця, коробка, кулемет. А то ще, як титулують командирів з інфантерії, артилерії та кавалерії. Не поймуть хлопці, хоч убий. Але Супруненко до десяти разів удовбує.

- Перепелиця! Ану кажи за мною: "Його імператорське величество, Государ Імператор Миколай Олександрович". Тепер скажи нам сам, як титулують Государя.

Перепелиця зопалу, щоб усе сказати відразу, випалив:

- Поминай Олександрович!

- Ага, так ти ще й сміятися будеш! Що ж він тобі, наш дорогий батюшка, цар-Государ, - сват, кум чи брат, що ти його називаєш Поминаєм Олександровичем!?. Ану, присідай! На нісках! Руки вгору! І курячим кроком - арш!

І пішов бідолашний Перепелиця лазити по довгій касарні, аж поки не стомиться та не сяде, як крочка, на підлогу. Важко лізла йому в голову ця наука. Не пам"ятливий був та ще й до того неписьменний. Він казав:

- Мені краще копу жита змолотити, ніж запам"ятати одно якесь благородіє...

А Супруненко заявляє:

- Не я вимагаю, голубчики, а устав! За Богом молитва, а за царем служба не пропадуть.

А то ще поставить на дві години "під ружжо" з повною викладкою, або днювати поза чергою, погане місце вичистити, та яких тільки кар не вигадаю для нашого брата-сіряка!.. Ну, і начальство його любило. Зате після муштри його не впізнавали. Це був добрий, лагідний чоловік. Просив і любив слухати оповідання про чумаків, козацькі пригоди, а також різні оказії про відьом, чортів, домовиків тощо. Вони кожного разу наганяли на нього багато страху.

Минав місяць, другий. Ми вже добре знали муштру, подолали й "словесність". Ходили тільки на стрільбище. Стріляли лежачи, з коліна, стоячи, а також бігали на команду :"Коли!" З розгону налітали і піднімали солом"яне опудало на багнети. Так само знали, як кого величати, знали ґвинтівку й кулемет. Провадилась муштра по зводах, ротах, батальйонах. Двісті вісімдесятий полк готували до відправки на фронт.

По Галичині.

Товаровий "експрес" повільно котиться по рідній землі...То швиденько спускаючись з присвистом десь с гори, то важко дихаючи, піднімається поволі на гору. Все навколо: і тихі села з крилатими млинами, і багаті хутори з високими тополями, і кучерявий ліс і гай, і поле - все поринуло в сніги. А снігу випало цей рік багато. В кожному вагоні - 40 людей. Це вже не ті на вигляд слобожани, що були в чумарках, свитках, поясах - це вже обмундировані, озброєні вояки, з коробками патронів при боці. У вагоні точилися жваві розмови, ще недавні спогади, жарти і, здавалося, що вони їхали не на війну, а на полювання. Аж ось у сусідньому вагоні зірвалося:

- Гей на горі та женці жнуть!..

Це підхоплює другий, п"ятий, десятий...І скоро ввесь ешалон гримить на повному ходу:

Веде своє військо,
Військо запорізьке хорошенько!

Гей, долиною, гей,
Широкою козаки йдуть!..

Співають, бо люблять свою рідну українську пісню, бо в ній і сум, і радощі, і сила. Ні, незабутні діла наших великих предків! та не всі знають, що ті прадіди заливали степи кров"ю в боротьбі за рідний край, за волю. "Не за її ката"... Пісня поволі стихає...Ген там собі у куточку гуторять...

-Тільки б жити, а тут тобі війна!..

-Еге, подивіться, як порозживалися наші люди. В кожному дворі корова, свині, вівці, а воли, а коні - як печені...А будівлі які, все під залізом.

-Ондечки Кузьма Євтушенко, недавно бубликами коло церкви торгував, а зараз крамницю відчинив та ще й як заторгував, все село до нього пішло.

- Або Опанас Гуня. Двадцять десятин землі через банок узяв та на хутір вийшов. Як розрісся: олійниця, круподерка, млин, пасіка...

-Та не всім однаково, як кому повезе; подивіться на Семена Барила. Робить, як віл, день і ніч, а толку мало.

- А Лопух! А Копиця? А Смерека Павло?..

- Бо ті два дурні - відділилися від батька, а в Лопуха дітвори куча, жінка хвора, а він любить частенько за комір закидати...А хочеш господарювати - то копійку до копійки збивай у карбованець, а там п"ять, десять, сто. А після ота - як по драбині чіпляється одна сотня за другою.

- Не кажи! Бр не зачепишся, як немає за віщо.

- Не зачепишся? А Кулиненко Ярема з чого розбагатів?

- Бо Кулиненко скряга - хліб із бубликом їсть, та все життя спить на кулаці. Та ще взяв собі звичку спати під воротьми, щоб як тільки заскрипить біля криниці журавель, то він - по конях - і перший на полі. А до схід сонця наробиться.

- А це правда. Бо хто робить, той і має...Багатство - це сила. Тільки шкода, що земельки невистачає, а тут ще й війну затіяли...

- А хто ж її затіяв, як не самі пани? Щоб нашого брата витовкти, щоб їм попросторішало...

Потяг давно стояв на вузловій станції - Ворожба. Людей - як комашні. Біля вагонів, між вагонами бігали, вигукували на всі лади:

- Молока гарячого!

- Пироги з печінкою!

- Ковбаси жареної! Крашанок Варених! Яблук та кавунів мочених!

Але все це не дуже вабило вояків-новобранців. Вони задивлялися на вродливих дівчат та чепурних круглолицих молодиць, що, як рожі, цвіли та, згадуючи своїх, жартували, перегукувалися з ними.

Один тільки Павло Хомутець сидів собі в куточку мовчазний. Він думав про те, що в нього на зиму залишилася невкрита хата, що в нього немає поля, що він найбідніший у селі. Він думав про свою безпомічну дружину, про своїх малесеньких діток, що по їх поцілував сонних тоді, як ішов з дому.

Переїхали Дніпро. Попрощалися із Золотоверхим. А далі покотилися древлянською землею...Ось уже Броди. Тарнопіль. Галичина. Наша рідна сестра однієї матері. Ті ж самі хутірці, села, невеличкі церковці з банями, ті ж самі гайочки, горбочки, лісочки, ті ж самі люди, одяг, рідна мова, як і на Слобожанщині. Від Тарнова через Сян, Ярослав, Дембіцу, пішки аж у Карпати. Ідемо тиждень, другий...Важко, снігу багато...Ночуємо по селах у хатах покотом у соломі...Уявіть собі : невеличка хатина, малесенькі, мов прижмурені віконця, повна божниця ікон, заквітчана васильками, гвоздиками, м"ятою та

ласковцем, на стінах - рушники...З вікна видно невеличке подвір"я: хлів для коней та корови, комора, клуня, кошара для овечаті все так під соломою. Тут же стіжечок сінця. Прикидок соломи. Звичайне собі сільське селянське господарство, тільки на лівобережжі ці господарства більші, коні кращі, люди заможніші. А все ж таки як гарно, приємно, радісно - своє, рідне, дороге, мов дома...

- Дивися, Петре! У них усе точнісінько, як у нас, і в хаті, і на подвір"ї, тільки мова трошки не така, - озивався Кирило Довбня.

- Та вони ж наші одноплемінці, - повторював учитель Світлозорий. Тим часом Довбня дістав із-за сволока книжку і почав по складах "балакати": "Україна тяг-неть-ся від Кар-пат і до Чор-но-го мо-ря." - То в них і в книжках по-нашому, оце добре!..

- Іге, за цеє у нас дяка Богові; як говоримо, так ся вчимо, так ся і молимо...Тільки як прийшли із ваших сторін москалі, то наказали вчителям і єгомосцям всі книги позносити на площу та й спалити, - обізвався старий дідусь із печі.

- Ну, це вже чортівщина, мать їх у кацапів, - хотів був видаятися Довбня і додав: - А я страх як люблю наші книги...Оту "Катерину" я читав би день і ніч. Гарна, дуже прегарна книга - наш "Кобзар"...

- Так, так, діточки, всьо то є файно...та тільки жиди та ляхи не фвайні. Кривдять вони нас, русинів, - продовжував старий, - та й податками нас обкладають, ми за все платимо: і за вівцю, і за корову, і за свиню, й за комин, і за собаку...

Дочкати заскочив Іван Веретено і загукав:

- Сьогодні дньовка! Хто хоче до крамниці?

Нас кілька вирушило де центру. Аж ось вихром на коні проліта кубанець. Гаптом зупинився...Він побачив, як русин, знявши шапку, стояв перед пейсатим у ярмулці, в довгому жидівському лапсардаку, старим Лейбою, хапав і цілував йому руку і благав жалісно:

- Коби-м мав, зараз бим вам віддав...Зачекайте, паноченьку...

- А про що річ? - грізно крикнув козак до русина. Жидок забачивши, що пахне неприємним, хотів був утікати. -А ти постій, не ходи! - гримнув до жида. - Кажи, старий!

- Та я позичив у того пана кілька злотих, та й не віддав, бо...

- А в руку ти його цілував? Га?..

- Та ні, паночку, я так тільки хотів...

- Дивись, старий - козак показав нагая. - Кажи мені правду, бо не подивлюсь, що батько, - зміряю...

- То що ж, як завше буває...я тільки ся доторкнув...

- Спускай штани, дурний русине!..

- Та що ви, паниченьку...Бога бійтеся...за віщо ся маю... я ж нічого... я тільки до...

- Не балакай багато, спускай!..- Русин без шапки, тремтячими руками. Ловив за гаплика, штани поволі сами падали...

- Нахиляйся!.та кирею закинь!..

- Та змилуйтеся, паниченьку, я віддам, я...

- Ставай, кажу тобі, стара бестія...Та голову нижче..От так!..

Русин уже став і стояв, мов наведена гармата.

- Цілуй, жиде! Ставай на коліна русина, куди бачиш...

- Ой, вей мір!..Ой, паноченьку-генералочку...та я ж нічого...я тільки...хай скаже Тимко...кажи, Тимку, голубчику...-Тимко мовчав.

- Цілуй, кажу тобі, свиняче вухо!..

- Ой, паночку, ой, козаченьку!.. Ой, Тимочку-голубчику!.

- Цілуй, цілуй! - і почав христити нагаєм вздовж і впоперек жидівську спину. Лейба запопадливо цілував Тимкові скрізь, де тільки попало...

- Ха-ха-ха! - реготався пройдисьвіт-козак. Реготалися й ми, грішні

Чмихав собі од несподіванки русин Тимко. Тільки не до сміху було Лейбі...

- Ото, пся віро, щоб знав, як треба шанувати нашого брата - православного русина! Гляди ж!..- і кубанець подався. Тимко підв"язувався. А з гачкуватого, довгого носа Лейби котилися сльози.

- Штукар! - промовив Лейба і скоро почимчикував.

Насували хмари. Починався сніговій. Все закрутило, загуло, замело...Ми два дні не показувалися на світ Божий!..

В О К О П А Х

Дальо перейшли Тарнопіль, річку Сян, Ярослав, Дембицю. Перед нами повільно підіймалися Карпати. Ми, як навантажені воли, лізли в гори. Вже з оддалення доносилися гарматні вибухи. Часом над головами із пронизливим отруйним свистом пролітають набої, що десь далеко гупають з такою силою, що здригається земля. Зрідка чути рушничні постріли, та ще кулеметне цокотіння. Ми вже відчували, що позиція близько.

- Стій! - скрмандував ротний.

- Зводним командирам розвести салдатів по землянках! - Ми з трудом запримітили в снігу землянки, з посадженими на них ялицями. Фронт був за три кілометри. Землянки просторі, великі і з настеленими зеленими нарами, - чоловік на сорок кожна. Тут можна було топити, але тільки вночі. Рушниці поставили в станок, а самі трохи підкріпившись, зморені, хто роздягся, а хто як попало заснув багатирським сном. Аж ось уночі несподівано:

- В ружьйо! Скоро! Негайно!..-і салдати, мов перелякані вівці, посхоплювалися, навіть забувши, де вони...

- Куди гонять?

- Сам знаєш, куди!

- Під кулю!..

- Оце так!..

- А де ж мій чобіт?..

- Верніть пояс із патронташем!..

- Та скоріше, чорти!..Вашу мать!.. - горлав зводний.

- Давай торбу! скоріше торбу!..- репетував Назар Барило.

- Все забирайте!.. - наказував зводний.

- Давай, кажу тобі!..- гукав Барило.

- Та навіщо вона тобі?..

- Там сало! Поїмо зараз. Бо може вб"ють, то сало пропаде!.. - Аргумент був несокрушимий. І вже Барило та Моргун похапцем діставали сало.

- Кроком руш! - пішли...А ці два вминали по здоровенному кусню сала на ходу... За пів години ми вже сиділи в окопах. Замінили старих.

Окопи - це глибокі, на зріст чоловіка рови, де рівні, де поламані, а де покручені. Зверху де-не-де закидані снігом, а всередині вузькі щілини - бійниці в бік неприятеля. Там завжди напоготові лежала рушниця і зорив воюк. Кулеметні гнізда та гармати, розташовано окремо. Літаків було дуже мало. Літали вони високо і майже ніколи з них не стріляли і не кидали бомб. Позиція завжди розміщалась під горою десь над річкою з похилом у долину, щоб краще було бачити протилежний бік...Спереду у три-чотири, а іноді й більше рядів, обтягне-

но колючим дротом. З окопів тяглися таємні хідники. Іноді вони підступали аж до самої вогневої лінії противника. То вже звалася "застава". Звідти часто вилазять на "розвідку". Їжу до окопів одержували два рази на добу, вранці і ввечері, коли ще було темно. Цілий день сиділи в окопах, збираючись по два, три для розмов, щоб не побачив тільки ротний офіцер. Тут же жеврів без диму невеличкий вогник.

- Хлопці ! - гукає Барило. -Скоріше сюди, за мною!

Хлопці висторчили з окопів голови і дійсно побачили дивовижну картину. Барило таг за вуха, а Кирило йому підпихав, допомагаючи ззаду, здоровенну свиню, що вперлася і не хотіла рухатися, мов укопана.

- Свиня! Свиня! - загукали і зареготали хлопці.
- Тікайте, киньте!
- Ми її з прицілу, з окопу! - Барило й Кирило відскочили набік.
- Та й здоровенна яка!
- Мабуть, за кнурами...
- Стріляй, стріляй!- залементували ще дужче, і пролунали кілька десятків пострілів: в лоб, в рило, поміж вуха дурній свині.
- Готова!
- І не ворухнула!

Тягли в окоп, і за кілька хвилин багаті "трофеї" були розділені. Прив"язували в окопах на дротах до перекладин катьолки і прямо із щетиною варили жирну свинину. Наїдались од пуза, запивали чайком, а тоді бігали, мов хорти, по окопах... Бо до шпиталю з такою хворобою не приймали, а тому воно дуже скоро й минало...

Тим часом в окопах точилися найрізноманітніші розмови.

- Кажуть, скоро підемо в наступ.
- О, тоді вже пиши - пропало!
- А що, якби не піти?
- Не можна!
- Чому не можна? Чоно не можна?
-Утекти, заховатися або на той бік махнути.
- Легко тільки сказати!..
- А не хочеться вмирати, матері його хиря!..
- Та коли б убили відразу. А то як одірве руки або ноги.
- Бачили, що зробило з Гаркушею?..
- Корчомака, а не чоловік!..
- Хоч тут смерть, хоч там уб"ють, хоч упіймають та розстріляють...
- А нам ця війна потрібна, як корові сідло...
- А на тому боці говорять протилежне. Ну, хіба це війна?
- Бухне тричі на день та й замовкне.
- Надокучило цілу зиму сидіти.
- А хочеш Георгія причепити?
- А ти б не хотів?
- Хочби медаль яку! Бо сором додому буде повертати!
- Що їм самим, молодим, не жонатим! А нам уже не те на думці.
- А хто це за Распутін?
- Чернець якийсь чи приблудник.
- А кажуть, цовін злодій-конокрад?
- Цур, дурню! Та хіба ж цар буде мати діло з конокрадом?
- Він, кажуть, ворожбит якийсь.
- Ось послухайте, що я розповім. Це було в Петербурзі. Виїхав цар з царевичем Олексієм, йому було тоді шість років, на військовий парад. Їстав і пішов. А за ним Олексій із фастону: бух! Та й розбив собі коліно. І пішла кров. День і ніч іде та й іде... І ніхто їїне може зупинити. Яких тільки лікарів не закликали - і своїх, і заграничних, а спинити крові не можуть. Тоді гукнули того Распутіна. Він завів ца-

6

ревича в темну кімнату, взяв рукою цупко за ногу, де саме бігла кров, став на коліна та як гаркне з усієї сили:

- Кров, тобі наказуюся: зупинись!

Царевич на смерть перелякався, але кров зупинилась. От такий то Распутін!

- Ну, звичайно, що святий!

- Або ж чародій якийсь!..

- Страшний чоловік, небезпечний!..

- Він, кажуть, що захоче, те цар і робить...

- Та ще гомонять, що він з усіма княгинями та і з самою царицею

- Брехня! Не вір, то злі язики чешуть!

Ще далі собі Остап Чернигора кип"ятив на вугільках у катьолку чай. А біля нього Кирило Сіромаха скинув сорочку і не чув, як на його гаряче тіло падав сніг і розтавав; він бив з усієї сили воші, що в окопному житті розвелися великі та породисті:

- Та відсунься далі! Прямо тобі в катьолок! Свинота необразована! - жартував Чернигора.

- Нічого, не гнівайся, все буде пополам!

- Ні вже, голубчику, дякую споживай сам на здоров"ячко ! - відповідав Чернигора.

Та раптом засвистів снаряд і рвонув з такою силою, що поперекидало всі катьолки, а Кирило Сіромаха полетів сторч головою... Недалеко коло окопів вирило величезну ковбаню, таку, що можна було возом повернутися. Посипалися густі постріли з австріяцького боку. Всі кинулися до своїх бійниць. Дехто підіймав вище окопів руки, долонями всередину та ловив, щоб якась випадкова куля потрапила, а тоді можна було поїхати додому. А то ще підчас такої стрілянини, візьме та й сам себе в долоню - ба-бах!.. І вже - поранений! Але пізніше про такі "рани" довідались. Пильно приглядалися: коли, куди, як та при яких обставинах вибув із строю. Треба було бути спритним, розумним, щоб проробити над собою таку " маніпуляцію". Більше всього відбивали собі вказівний палець правої руки, що мав лежати на спусковому гачку. Не кожен міг це зробити. Але було дуже багато охочих.

Ніч у горах! Я на варті в передовій заставі. Тиша, нічого не чути, немов би й війни немає. Тільки в високості підморгують предковічні зорі. Я поринув у думках. Так, бути, чи не бути, умерти, чи сни бачити? Ось вони, одвічні питання!.. Не хочу я ні снів бачити, ні вмирати. Я тільки хочу жити, хочу себе врятувати за всяку ціну. Бо ж принести себе в жертву "не за Україну, а за її ката..." - це абсурд, злочин, безумство!.. Але ж що можу зробити, щоб перемогти смерть і обдурити долю? Єдиний вихід - бігти ген туди, на той бік!.. Бігти, поки не пізно, зараз же, негайно! Але ніч... Дроти... Заміноване поле... Можуть забити. Я твердо і непереможно задумав...

Я К З А Ц В І Л А Ч Е Р Е М У Х А ...

Прудко котилося весняне сонечко. З гір полилися потоки. День і ніч дзюркочуть струмки. У повітрі запахло смолою, бруньками, торішньою травою... Рясно вкрилася земля пролісками, рястом, фіялкою. Весело щебетали, цвірінькали різні лісові птахи. Дзвіночками розсипалася над головою пісня жайворонка. В природі все оживало, наповнялося пташиним гомоном і співом... Тільки одні люди немов не бачили цього; вони воювали, лили кров, а завіщо - Бог знає!..

Вчителя Павла Світлозорого виховувала наша красуня Ворскла, що особливо мальовнича коло Охтирки, там, де на надворсклянській горі, в

лісі, пишається Свято-Троїцький монастир, де красується стара вежа - свідок ще половецьких часів. Там на мальовничих острівцях Пиманівки та Доброславівки, де:

Гудуть Клементові млини
І день, і нічку без угаву..., де творив Доголів свої чудові поезії, на хвилях Ворскли минали його дитячі роки. Там відпочивав охтирський поет Павло Грабовський. Там в Охтирській гімназії вчився Світлозорий, там і вчительював у рідному селі - Доброславці.

Спокійний, мовчазний, вдумливий. Він більше жив сам у собі, і го, як видно було, був задоволений і втішений. Це була натура надзвичайно поетична. Бувало, наспіх все щось записує або замальовує. Це була найближча й найдорожча мені людина, якій я відкривав свою душу, яку я щиро любив. Бо як же - земляк мій, українець, та ще й талановитий!..

- Павлусю! - запитував його. - Ти любиш природу?

- Люблю, брате! Найкраще, що створив бог - це природа. Вона - мій кумир. І часто з нею розмовляю. Пам'ятаєш, як у "Кобзарі" старий Перебендя ходив на могилу в полі з вітром розмовляти, бо то - "божа мова". Всі великі люди світу, як от Байрон, Пушкін, наш Шевченко - найбільше любили свій рідний край, свою природу. Бо такий закон землі і сонця. І мені здається, що кращого міста, як Охтирка, і Ворскло з нею - немає на світі.

- А яка пора року тобі найбільше до вподоби?

- Люблю однаковий пейзаж. Чи до сніг сонця, коли парує річка, курличуть журавлі весною, або коли спадає золотиста завірюха листя восени. А літом гай зелений, квітучі луки... Зимою ліс дрімає і сніг пухнастий кучерявий.

- Малюєш, друже?

- Так, потроху. Самотужки! - і він показав мені свій "захалявний зошит. Скільки там чудових зарисовок, контурів, сюжетів!..". "Снігу село", "Карпати підіймаються", "Хатина в лісі", "Струмочки грають", "Окопи", "Сірі постаті в шинелях".

- Дружину або кохану вдома залишив?

- Нікого. Моя дружина - ген бачиш - черемшина! - і він показав під гору. - А закінчиться війна - піду до академії. А там Швейцарія!.. Італія!.. Боже, скільки того простору!.. А тоді в Охтирку і там над Ворсклою старою свої останки положу...

Такі розмови в нас відбувалися частенько. Тоді я забував війну, пожежі, кров. Мені здавалося, що нічого страшного не сталося. Що все на світі гарне, що всі люди добрі, що тільки б жити...

Але несподівані постріли з рушниць кожного разу розбуджували мене, я губив рожевий світ надій, бачив під ногами страшну, закривавлену землю - квіти в крові. І я жахався. А задум той свердлив мій розум і не давав спокою...

Який сьогодні день ясний!.. А небо дугасте, прозоро-синє, як ве летенський намет, огортає грішну землю. Скільки сонця, проміння й тепл Провесна переходила у справжню весну. На фронтах затишшя. Цілими днями просиджує Світлозорий з олівцем в окопі та все нишком щось черкає та черкає..

А сьогодні він підліз вище і вперся прудьми в окоп, пильно зорив кудись в далечінь та поспішно щось так малював...

- Світлозоре! Спустися нижче!..

- Чуєш, небезпечно!.. - гукали.

Та він нов не чув. Тим часом заквоктав ворожий кулемет. Задзижчали бджоли-кулі.

- Світлозоре! чи ти оглух? Схаменись!..

7

- Сядь! Присядь!..- загукали ще дужче хлопці. Дзик-дзик!..І Світлозорий немов нахилився в папір...З чола струмком бризнула кров і вже домальовала дорогою ціною куплений пейзаж...

- Забитий! Мертвий! Царство йому небесне! -

Це було навесні, коли зацвіла черемуха...

Самотня могила в горах...Хрестик з берези...Там вічним сном чивае Світлозорий - мій добрий і такий недовгочасний друг.

Г А Л Ь Т !

За кілька місяців ми вже звикли до фронтового життя. Два тижні знаходимося на позиції, а два тижні відпочиваємо. Весна!..З дня на день чекаємо генерального наступу навсіх фронтах.

- Отож покликав наш наш дядько, хохол-українець до себе на весілля двох кумів-циган, бо як же не гукнути сусідів!?. Сидять у покеді с випивають та уплітають холодець з гірчицею. Дивиться циган, та другому вухо:

- Мабуть смачне та дороге, що так потрошку на шматки м"яса нам зують...

- Мабуть, мед, - відповідає другий.

- Ану, подай мені оту велику червону ложку! -Циган подає.А той, присунувши більче посудину з "медом",вибравши хвилину, щоб ніхто не бачив,пхапцем набрав ложку - та в рот!..В роті відразу зробилося немов у пеклі.Горіло, пеміло, пекло...Циганк ковтав та давився слізьми.

- Чого плачеш? - запитує тихо сусіда циган.

- Та згадав свого рідного батька Кавела,що його безвинно повісили в Кавелах. - та й заплакав гірко.

- Чу, то подай же й мені ложку! - тягне до себе посудину та й хапає в рот ще більшу порцію.Тут як не покотяться в нього сльози, горло немов би супонею здавило. Не витримав.

- Апчхи, апчхи, апчхи!..

- На здоров"ячко, куме! Чого розплакався? - почав глузувати циган.

- Та згадав про твого батька, та й плачу: чому й тебе, іродового сина, з ним разом не повісили на одній гілляці в Бендерах?Може я тоді й не плакав би...Отак то цигани випили та закусили!..

- Уайха-ха!...Так їм і треба! Хай не витрують, псявіри!..

- А тепер усього потроху. Дуже любив наш батько Тарас Шевченко вчащати до Імператорського Театру в Петербурзі.Ото ж повернув він з України: в чоботях, в шапці та в чумарці, як справжній козарлюга! Зайшов до театру. Купив квиток та й сів у ложу. А збоку, мов годований кабан, сидів якийсь енерал та, мабуть, його жіночка небога, така суха, довгонога, та ще й хитає головою, сидить та панові на вухо:

- Оригінально, але по-хамськи. Хто це?..

А пан напівголосно:

- Це малоросійський поет Тарас Шевченко. Ось послухай, серденько, як я його посаджу в галошу.

- Ану-ну, мій малесенький котусик!.. Іровчи! - хитала головою худорлява пані.

- Здравствуйте, Тарас Григорович!

- Здравствуйте, пане!

- Ви давно з Малоросії?

- Та ні, не давно.А що вас цікавить, любий пане?

- Мене цікавить, чи дорого там свині?- з стиха: такі, як там в

шапці.

Шевченко почув.

- Дивлячись, яка свиня. Бо свиня - свині різниця. Не всі однакові. Коли велика, годована, приміром, така, як ви, пане, то можна добрі [illegible] взяти. А коли така суха, худа, як ото ваша сердешна пані, то [illegible] ніхто не дасть.

- Ха-ха-ха!..Оце так посадив!..

- Мудрий був отой Шевченко!

- Наш брат!

-Голова!..

- А то ще таке: поспішає Пушкін на бенкет. Він більше пішки ходив, бо на візника невистачало грошей. Біжить. А за дверима парадного під'їзду жде поета офіцер гренадирського полку з панночками - Кандиба., що сказати Пушкінові таких двоє слів, на які той не міг би відповісти римо і тим спантеличити великого поета. Ось уже Пушкін хапає за ручку дверей, одчиняє, офіцер з експромту:

- Рак і риба!

- Пушкін - дурак Кандиба!

- Офіцер - себто риба і рак!..

- Кандиба - дурак!...

- Ха-ха-ха!...Аж двічі дерень!..

- Байкар Крилов був дуже одутлий і товстий. Одного разу він повертався додому. Літо. Спека. Іде, пихтить. Його переганяють два студенти та вслід промовляють:

- Бач, яка хмара повзе! - і позирають на байкаря.

- Мабуть дощ буде, що так жаби розквакались! -відповів собі Крилов та й пішов помаленьку.

- Ха-ха-ха!...То виходить, що Крилов - хмара, а студенти - жаби.

- Ну, тобі тільки кумедійонщиком бути!

- Язик - як той медведик у млині, словами грає!..

- Шустрий, як хорт!

- Хитрий, як лис!

- А дотепний, як чортяка! - підхвалювали салдати: а я собі розказував та на вус мотав. Було, як почну і про жидів, і про ляхів, про москалів, циган, вірменів, попів, офіцерів, черниць, ксьондзів...Було сне, було й скоромне. Регочуть, аж поки животи не поболять. Вся рота салдати, зводні, фельдфебель, ротний мене знали, як "комедійонщика", усіма я був за пані-брата.

- Ну то, чортів хахол, своєю смертю не вмреш!

- Так єсть, ваше високородіє! За віру, царя і отечество голову положу!

- Молодець!

- Рад стараться!..

В ніч на 24 квітня 1916 року наша сусідня 10 рота пішла в розвідку і натрапила на велику австріяцьку залогу. Серед ночі счинився бій. Обізвалися рушниці, затріщали з кулеметів. Поле освітлювали так, що видно було, як билися наші врукопашну. Долітали крики - "Ура!" За годину все затихло, тільки де-не-де обзивалася рушниця та зрідка тріскотів кулемет. Чути також було, як за вітром долітав стогін і крик поранених. Це було на зорі, як ми вже всі побачили за пів кілометра, що там за річкою під ворожою горою перевертались люди, подаючи знаки про те, що вони ще живуть...

Тим часом по всьому 280 Сурському полку прокотився заклик: яка рота добровільно піде виручати братів, буде представлена до нагороди! Але охочих не було. Ось уже перед нами офіцер промовляє:

- Братци! Бачите своїх? Їх треба зуміти забрати! Хитро, обережно, вміло. Наша кров! Наші брати! Вас усіх чекає нагорода! Ну, веселий

Ukrainische Jugendverein
SUM
Aschaffenburg-Pionierkaserne

оповідач, за тобою слово! - це було до мене! В голові блискавкою ура-
неслася думка: "Оце нагода! оце вона!.."

Я добре знав настрій роти, знав, що в роті є з десяток чоловік, що мріяли про хрести і медалі, знав і таких, що підчас стрільнини навмисне випадкові кулі, щоб поранити себе і тим самим вибути із строю, знав також і про тих, що шукали щасливої нагоди здатися в полон, щоб тільки залишитися живим,і таких була переважна більшість, тому що ніхто не хотілося вмирати...Заклик ротного:я підходив з ентузіазмом:

- Ідемо, Ваше високородь!..Ідемо: я, Моргун, Бергун,Скоку, Барило, Фрило, Бупаленко, Музиченко, Дорошенко!..Ідемо всі! Вся наша Хохландія піде..

- Молодець! Герой!

- Рад стараться!..

За кілька хвилин дев"ята рота "добровільно" в повному складі була напоготові.Із нами усі єфрейтори, зводні та полуротні.Настрій у всіх був добрячий.Спочатку ішли тайниками.

- Глядіть же! Два зводи по боках! Один за річкою,для прикриття, а один для переноски поранених, - наказував полуротний. Ішли вже лісом. Тоді перейшли через брід через вузеньку, неглибоку річку, а тоді вже повзком, немов вужі, розлізлися по лугах і скрізь...Підповзли під гору.Нас бачили свої, знесилено махали руками і шапками..

- Спасіть!

-Візьміть!

- Помилуйте! - доносилися благання і стогін. Бігали.Нікого не видно і не чути. Підходить нарешті грізне і незрозуміле:

- Гальт! - і ми побачили, як близько заблискала сотня штиків на перевалі.

- Гальт! Гальт! - гукали з обох флангів понад річкою...Нас обійшли! Ми від несподіванки отетеріли. Це ж нами - смерть! І ми самі перелякані на смерть! Але трагічна хвилина тяглася не довго.

- Браття! Ми в вогні! Рота, слухай мою команду - рушниця в землю, руки вгору! - скомандував з усієї сили і першим піднявши руки, пішов назустріч смерті.Магічним струмом мій наказ передався по роті, і всі з піднятими руками лізли вгору. Сотня австрійців стала по команді, з тримала рушниці з коліна напоготові.Командири, очевидно, кликали до себе.

Що оказію забачив сусідський наш рояк з того боку.Зрозумів.І вслід за нами відкрив шалений вогонь з рушниць і кулеметів. Кулі сипали дощем. Свистали над головою...Але перелітали - пізно вже було. Хлопці неслися вихром і перекинулися за перевал, тяжко дихаючи. Всі вцілілі. Нікого не вбило й не поранило. Тоді нас обшукали, патрони, пояси позакидали. Поводилися добре...Усміхалися.Тиснули руки.Хлопали по плечі.Давали закурити. Гостили тютюнцем.А ми всі розводили руками.І вже спускалися донизу. Знову річка. Місток. Густий дріт.Глибокі рови. Позиція!..

Австрійський командир рапортував офіцерові, показуючи на мене.

- Їх данке.

- На збірний пункт! - передав інший.За кілька хвилин я був у просторій землянці офіцера, і через перекладача земляка з Галичини вів приблизно таку розмову:

- Ти командир?

- Рядовий, ваше високородіє!

- Як то рядовий? - здивовано міряє очима.

- 10 роти, 280 Сурського полку рядовий, Ваше високородіє.

- Оригінально! Письменний? Що робив? Хто батько?

- Сам агроном.Батько - хлібороб. Всі православні.

Офіцер засміявся і простяг у рукавиці руку, вимовляючи:

- Штабс-капітан Розенгольц.

І сказав своє прізвище.

- Горілку п"єте?

- Не милую. - і тут уже я дудлив з баклажки, аж поки очі не посоловіли...Заїдав шинкою, добре закурив довгу міцну сигару.

- А скажи, дорогий, - запитував офіцер, - скільки засад війська на позиції: дві, т и чи чотири?

- Одна, лише одна.

- Чудово! А козаки є ?

- Немає, не бійтеся!.. - заскакував язик.

- А бойовий дух в армії?

- Такий, як оце самі бачите. Кожному не хочеться вмирати.

- А військо тільки регулярне?

- Всяке - і регулярне, і запас, і ополченці.

- А як ваше прізвище?

- Кость Даниленко з Пархомівки...А по-вуличному Галайденко. Батько мій...- Але мене зупинив саме в пору перекладач. Офіцер щось черкав.

- Їх данке. Ось вам моя фотокартка! - міцно стиснув руку, і ми розійшлися.

- Що там написано? - запитую перекладача. А він:

- Слухай:" Пред"явникові цього командирові Костеві Даниленку в дорозі по всій Австро-Угорській землі подавати всемірну допомогу та безпеку, а коли прибуде на місце, надати гарну працю, краще харчування і належну пошану. Штабс-капітан Розенгольц. 24 квітня 1916 р. Адреса."

До вечора ми відійшли на десяток кілометрів. З оддалення чути було гарматні вибухи, але вони вже не були для нас страшні. На збірному пункті добре повечеряли і заночували. Три дні ішли пішки. А тоді пройшли санітарну обробку - і на потяг. Добре мені було з тією карткою: покажеш оце на станції, якомусь офіцерові, то він і тягне до буфету, купує цигарки, ковбасу та ще й корону тикне на дорогу.

На залізничному двірці в Відні - смачна, густа з м"ясом грижова зупа, солодка кава. Гостинці, тютюн, цукерки, білий хліб...А мені вже приставлено повну недоторканість! Та, на жаль, ту картку в мене вкрали, і я засумував.

З Відня повернули на Лінц. А тут уже недалечко табір для полонених - Мархтренк.

День 24 квітня 1916 року залишився для мене і моїх товаришів-земляків знаменним днем. Бо в цей день біля міста Тухова, Тарнівського району, я перевів через вогневу лінію десяту роту 280 Сурського полку в повному складі 240 чоловік до полону і тим зберіг життя собі своїм слобожанам, бо справді через кілька днів розігралася шалена російська офензива по всій лінії фронту, що коштувала дуже багато жертв і крови.

За це ж мене пізніше на волосному сході в селі Пархомівці та в церкві передано анатемі, як зрадника віри, царя і вітчизни, оголошено поза законом та зачинено ворота до в"їзду в Росію!..

З А С А М О С Т І Й Н І С Т Ь

Українські діячі з Великої України, що терпіли від політичних утисків самодержавства, особливо після розгрому "Другої Державної Думи" втікали в Західну Европу і поза нею звивали собі гнізда на еміграції. Багато з наших людей знайшло собі притулок у нашій кревній старопламенній землі - в Галичині. Тут вони, переважно у Львові, працювали в різних ділянках: освіти, літератури, науки, мистецтва, крит

Не до вибуху світової війни на початку 1914 року у Львові була організована " Союз Визволення України". Цей Союз з вибухом війни пе ехав до Відня. Основні засади були такі: відновлення української самостійности та державности - часів Хмельницького, Дорошенка, Мазепи.

Національне розбудження українського народу шляхом культурно просвітнього піднесення, патріотичного виховання та організацію нас

нальних таборових центрів серед полонених українців, що опинились
меччині та Австро-Угорщині.

Репрезентація української національної культури серед європейськ.
народів. Центральним гаслом Спілки було: "Нація, самостійність, держав
ність - вище класів і партій". Отже, як поодинокі класи, так і всі бе
різниці партій на принципах широкого демократизму та лібера зму по-
винні підпорядковуватись інтересам національної самостійност і держа
ності українського народу в його етнографічних межах.

До складу "Спілки Визволення України" в Відні входили: О ксанде
Скоропис-Йолтуховський, відомий публіцист, трибун, член російської де
ржавної дума - другого складу; він же президент Спілки. Володимир дорс
шенко- бібліограф, критик та громадський діяч, науковець, що в свій
час разом з Оленою Пчілкою ходив до' прем"єр-міністра у Петербурзі -зі
те ж в справі полегш цензурних для' українського народу. Андрій Лук -
відомий освітній та політичний діяч з Наддніпрянщини. Маркіян Басок-Ф
теневський, політичний діяч широкого розмаху, ґізніше посол від Україн
ської народньої республіки в Царгороді. Козловський - популярний сусп
льний діяч Задніпрянщини. І інші. Обравши собі за осідок Йозефштадтер
штрассе 7/8, Спілка нав"язала з головою парляментарної ради в Відні
Костем Левицьким, а також одержала найвищі санкції дворів Гогенцоллер
та Габсбургів. Матеріяльний фонд Спілки складали: відраховування від г
ласових організацій, установ та добровільні внески і пожертви самих
громадян, переважно Галичини, Буковини і Закарпатської України. Вже
першим днів світової війни Спілка розгорнула свою роботу. Почала видав
вати свій орган журнал-тижневик "Вісник Спілки Визволення України" дл
широких мас полонених українців та українську газету "Україніше Нахрі
тен" для німецьких читачів. Одночасно поклали основу для організації
національних таборів полонених українців у таких містах: Фрайштадт -А
встрія, Зальцведель, Вецляр, Раштадт, Баден-Баден у Німеччині. Для допомог
в роботі Спілка покликала кращі сили професорів, науковців та мистціз
які так само стояли на платформі Спілки.

Перебуваючи спочатку в таборі полонених Марктренг біля старого мі
ста Лінцу, де колись, йдучи до Італії, перепочивав маршал Суворов, що
залишив на брамі свій напис, ми, прості собі полонені, їли мамалигу,
трохи працювали, а більше спали і нічого не знали про навколишній сві
Було це в травні. Мене несподівано викликано з бараку. Виходжу. Передо
мною молодий європеєць-джентльмен в сірому вбранні, в рукавичках і пен
не.

- Ви - пан Даниленко?

- Так, я той самий.

Піднімає капелюх, подає руку.

- Доктор Кузик, українець зі Львова. Перекладач табору Марх -
тренг. Ходіть зі мною і отримаєте літературу з Відня.

Я не знав, що йому на це відповідати. Бо знайомих у Відні в мене
не було і літературу одержати я ні від кого не сподівався.

- перевіряючи ваші листи домів, забачив, що ви до своєї роди
ни листуєтеся по-українськи, ну і подав про це до Відня.

- Не знаю, як вам дякувати, дорогий пане!..

За кілька хвилин я вже не йшов, а летів. В руках мав невеличкий
пакунок!.. В бараці мене обступили, обліпили, мов бджоли, земляки, за
сипаючи питаннями: хто, що, звідкіля? Розпаковую. "Вісник Спілки Визв
олення України" - один, два, п"ять, двадцять примірників. "Кобзар" де-
сять примірників. "Самостійна Україна в европейській рівновазі" - 2
примірників. І багато інших цікавих книжок. І все це безкоштовно!..
Зараз же декому із своїх породжавав. Рідне слово та ще й на чужині -
дуже дороге. Воно розбудило нас від сну, оживило і надіхнуло надією. Ст
веселіше на душі. Щодня почали до мене прибувати гості з інших бара-
ків. Знайомилися, пізнавали один одного, зближалися. Я давав їм свою л
тературу. Це були колишні вчителі, фельдшери, агрономи, досвідчені сіль-

ські хліборобиі та різна інтелігенція. Це було все те, що ввійшло - сільська інтеліґенція режиму Миколи II-го. Були серед них руські, "малороси", "православні", "хахли", було і кілька "...винців". Ми назвали ці читачки-сходини - "Гуртком українців". З кожним днем цей гурток збільшувався. Приходив доктор Кузьма. Від нього ми дізналися про існування табору для полонених українців у Фрайштадті. Було свято, коли наш гурток кількадесяти чоловік після читання та розбору Шевченкового "Посланія" ухвалили переслати вдячну телеграму нашим братам у Відні. На цей раз були виключно ті, що стояли на платформі " Спілки Визволення України". А в наступному числі журналу Спілки на початку червня 1915 року прочитали:

" Ми, українці обох берегів Дніпра, що опинилися в таборі полонених в Мархтренґу радо вітаємо роботу единокровних братів наших, провідників Спілки Визволення України, що викинули старе гасло боротьби за відновлення прав Українського народу - часів великих гетьманів - Хмельницького, Мазепи. Розгортайте ширше свій стяг! Знайте, що за вами підуть всі полонені, що тут на чужині, за вами піде вся Україна."

Далі ідуть десятки підписів. На цю телеграму ми одержали з Відня коротку відповідь: "Дякуємо, ждіть нашого представника". На цей раз ми вже широко розгорнули свою роботу по охопленню нашого українського брата в таборі. А всі вони як і раніше гуртувалися біля розкиданих по бараках читачів "Кобзаря". Всередині червня 1915 року до табору в Мерхтренґу прибув з Відня Др. Роман Домбчевський. До одного бараку були скликані всі прихильники. Др. Домбчевський красномовно висвітлив завдання віденської спілки, завдання полонених українців та повідомив про національно-культурно-освітню роботу у фрайштадтському таборі. Наостанку закликав усіх:

- У кого б"ється українське серце в грудях! Хто не хоче більше ходити у московському ярмі! А хто хоче прямувати до волі, світла та знання! Хто любить нашу неньку-Україну, нехай прибуває до нас, до фрайштадтського табору. У нас так ведеться, як було на Запорозькій Січі: перехристися, прочитай "Отче наш" - і козак! А в нас - назвав себе українцем -"Кобзарем"! І ми вже приймаємо до свого коша!"

- Слава! Ура! - загукали з усіх сторін. Бо справді всі були немов загіпнотизовані талановитою промовою віденського гостя. Дискусій не було. Дехто шумів, але виступати проти не насмілився. Українці свідомо поширювали свою роботу. Був складений довгий список українських імен і прізвищ, які тільки траплялися на широкій Україні. А через кілька днів прудко, звиваючись поміж лісами, поміж горами, котив та посвистував на поворотах закордонний експрес. То везли пів тисячі полонених українців до Фрайштадту! Палав променистий, сонячний день! А небо прозоре, ясне. А в долині стоять непорушно, мов волетні, гори. Яка гармонія! Яка краса! Мало пера, мало пензля!.. Хіба що талановитий композитор зуміє те все передати, відчувши глибокою душею.

А по вагонах балакали різно - і сміялися.

- Отак, Скидане! Сіли та й поїхали!..

-А куди ще ми доїдемо?

- Як, куди? До своїх!.

- Ох, коли б нас не завезли...

- Запряжуть десь до візка, от і знатимемо, де раки зимують.

- Або в шахту запроторять.

- На те не брали б, бо й тут роботи вистачить...

10

- Хоч би вже скоріше доїхати!..Там би подивилися на те Запоріжжя. Аж жилки тремтять.

- Ото дурень! А ти й повірив?

- Ну, а як же не повірити, коли сам панотець казав...

- Та то ж він тільки так, для прикладу...

- А я думав, що там у великих казанах галушки варять...

- І варенухою частують?..

- Ха-ха-ха!..Попаде нам, братця, як кущому на перелазі.

- Що попаде, то попаде, як не тут, то там...

- А де це "тут", а де це "там"?

- Тут - в Австрії, а там - в Росії.

- Залакала почайниця до самої смерти...

- Вовка боятися - в ліс не ходити!

Тим часом між горами в котловині розкинулося невелике місто в горішній Австрії Фрайштадт.Навколо купами встелені лісами гори.Ниче тягнуться вузенькими стежками якісь смужки ланів, а ще нижче зеленіють луки, вода виблискує-переливається на сонці.І тут думаю знайти собі притулок завдяки добрим людям...Підвищений настрій...Хочеться скоріше побачити!Нарешті станція! Невеликий рух.Провідники нас давно чекали.

- Ставай по чотири! - скомандував вусатий прапорщик Полтавченко.

- Кроком руш! -і ми стрункими рядами помаршрували вузенькими вулицями невеличкого затишного містечка.Місцеві обиватели старі й малі стояли й дивилися на несподіваних гостей.За пів години ми вже були в таборі, що був розташований збоку міста, упираючись прямо в гори.Показалися одноповерхові дерев"яні бараки, розбиті на квадрати з проходами-квітниками і фонтанами.Комітно-таборовий рух.Навколо табір обнесено колючим дротом, а по кутках на високих вежах стояли озброєні вартові.Відчиняють браму.

- Ого, наші йдуть! - кинулись до нас назустріч.

За кілька хвилин ми на таборовій площі.На високій мачті вітер розвіває великий жовто-блакитний прапор.З усіх боків пливе народ.

- Харківці!Київці!Подоляки!Волиняки! Озивайтеся!- і тут всі вітались.Розпитували, пізнавали, раділи.Площа переповнена людьми.На трибуну сходить знайомий представник табору...

- До вас моє слово, дорогі мої земляки-брати! -звертається кремезний з вусами чотов"яга, з добрими очима і лагідною, злегка іронічною усмішкою.Це голова проводу. -Ви прибули до нас, спасибі вам.А ми ждали вас. Давно і вам, і нам на чужині доводиться зустрічатися та говорити.Бо дома нам не дозволяли ні писати, ні читати, ні говорити в школі, ні молитися Богу в церкві по-нашому.А тут,за кордоном, мова і наука кожного народу, а в тому числі нашого народу українського в пошані.І тому ми в неволі почуваємо себе краще,ніж на волі. Отже, дорогі земляки!Почувайте серед нас себе як у своїй власній хаті.Ми зібралися сюди для того,щоб порозумітися з вами, знайти спільну мову на те:"Хто ми,чиїх батьків діти, за що закуті."Ми ще малописьменні,мало начитані, мало свідомі.Але тут за допомогою наших братів що раніше сюди прибули, а також за допомогою закордонних братів галичан ми навчимося нашої української азбуки..Не тільки читати та писати, а справжньої національної азбуки.Себто: історії України,географії, літератури, мови, а може ще й більше чогось.Фаху чи ремесла якогось,або чужої мови, то в добрий час, аби охота.Працюйте над собою та знайте,що нам треба багато попрацювати,щоб наздогнати пропущене.А пропустили ми два з половиною століття. Великий час, як бачите. Наука - найбіль-

ший скарб людини. Науки, цього світла, потребує наша батьківщина, як казав наш найбільший Кобзар Тарас Шевченко: "Учіться, брати мої, думайте, читайте..." А вчав купайтеся, обідайте! Відпочивайте. А про все - побачите, дізнаєтесь самі...

Довго вночі сиділи купками новоприбулі. Розпитували, розмовляли...

- Ну, як воно вам тут живеться?

- Та нічого собі - живемо, хліб жуємо.

- А харчів вистачає?

- Вистачає, козаки, як діти: хоч трохи, то вистачить, хоч багато, то не залишиться. Де поки, Богу дякувати, не голодуємо.

- А робота яка?

- Самообслуга по табору. У нас скрізь свої: і на кухні, і в їдальні, і в пекарні, і на варті.

- І в школу ходите?

- Аткже! То перше діло. Учать нас, дурнів. Відкривають нам заспані очі. Тут, братухо, є такі професори, що як читають, то і меду не треба. Слухаєш - і не наслухаєшся.

- А що, мяк дізнаються? - запитує новий.

- Хто? - перебиває перший.

- Як цар дізнається...

- А ти хіба боїшся царя?

- А як же не боятися, бо як прийдеться повернутися...

- Ото дурень та ще й битий! Та до того часу, поки повертатися, то й царя не буде. А коли й буде, то нам московський цар не потрібний. Ми собі виберемо гетьмана. Нехай цар управляє над Московщиною, а гетьман над Україною.

- Еге, ондечки москалі казали, що ми зрадники та ще й "мазепинці". Що коли попадемо до Росії, то нас усіх перевішають.

- Що "мазепинці", то правда, а ще зрадники, то брехня. Ми для них зрадники, а для себе ні. А про те, що повісять, то ще подивимось, хто кого. Не бійся, друже, - собака лає, а вітер несе.

- Ну, а я так думаю, - знов обізвався інший. - Як запитають: був у мазепинцях? Скажу: був. А чого був? - Силою забрали, скажу.

- Так, так, всіх брали, то і нас забрали...

- Треба так зробити, братці, щоб і сіно було цілe, і кози ситі.

- Як та баба в церкві свічки ліпила: одну святому, а другу чортяці.

- А по-моєму, більше спати, їсти та здоров'я набратися.

- Дурні ви! Страхопуди ви нікчемні! Хахли ви православні! І не сором вам таке верзти - "їсти, спати, повісять..." Та ж нас сила!

- Нас мільйони!

- Уся Україна! - обзивалися свідомішi, яких була переважна більшість. В головах новоприбулих починалося поволі пробуджуватися нове: нові думки, ще невиразні нові думки...

Над табором давно спустилися чорні шати. Все поринуло в обіймах ночі. Все заснуло. Тільки високо вгорі тремтіли зорі. В лісі жалібно скиглила умираюча пташка. Та іноді сюрчок вартового розтинав нічну тишу. Спокійно в рідному оточенні серед земляків своїх - задоволені, втішені, спали новоприбулі гості...

У ФРАЙШТАДТСЬКОМУ ТАБОРІ

Ходжу, розглядаю. Осьде він, велетень табір на двадцяти кілометрах квадратових. Довгі бараки, широкі проходи, водограї, зелень, квіти... Велика табора площа. Театр. Невеличка церковця. Різні установи. Гімнастичні устаткування. В таборі діловий рух. Кожен знає свій обов"язок, кожний знає, що йому робити. Ось читаю: "Загальний барак", "Редакція", "Школа", кооперативна чайня - "Власна поміч". Заходжу. Багатенько людей. Хто в черзі, хто за столом читає таборову газету. - "Розвага". Інші знову пили каву з пряниками, а ген далі точилася якась гаряча перепалка:

- А ти Мазепа!
- А ти хахол, та ще й православний!
- А ти мазниця! Мазниця!
- А ти блазень, та ще й дурень!..

Інші підсміювалися, підморгували та підливали в вогонь масла.

- Ану, Опудало, докажи! Докажи!..
- Далеко куцому до зайця! Щоб доказати, треба до школи ходити, а він ніколи очейне продирає.

Фрайштадтський табір вміщав до двадцяти тисяч. Це табір руху, життя, енергії. Табір припливу та відпливу людських резервів. Для роботи є сцементований український провід. Робота провадиться широко й організовано. На чолі табору стоїть "віче", що відбувається на таборовій площі, де буває в середньому до тисячі людей, обирають: центральну таборову владу (раду), контрольну комісію, судта самого голову таборової ради. Справу вирішують абсолютною більшістю голосів. Ніякого представництва від бараків, організацій, установ не буває, а так, як колись було, на старій Запорожзькій Січі. Центральна таборова рада, що складається з семи осіб, трьох кандидатів, а також контрольної комісії, суду. На два місяці обирається голова ради. Такий короткий термін урядування пояснюється тим, щоб пропустити якнайбільшу кількість людей через виборні органи і тим самим прищепити їм практику в майбутній громадській роботі на Україні. Рада через своїх референтів охоплює всю діяльність у таборі та інколи на допомогу ще набирає й нових людей. В таборі існує ціла сіткастотарних товариств, що в свою чергу на принципах виборности провадять свою роботу.

Минуло три десятки літ, а в пам"яті моїй вирізьбились живі картини, десятки добрих імен і прізвищ з прекрасного, насиченого, бурхливого минулого, коли за допомогою наших освіченіщих східніх і західніх братів наші прості люди, переважно селяни, вчителі сами взялися за національно-культурне освідомлення, патріотичне виховання як самих себе, так і своїх земляків.

Не для того, щоб обтяжити тебе, дорогий читачу, хочу згадати тобі про цих людей, а для того, щоб ти знав та не гордував простими людьми, бо ці саме люди від плуга пізніше словом, шаблею і пером будували Українську Народню Республіку.

Отже, в допомогу виборній Центральній таборовій раді Спілка Визволення України призначила постійного референта її та постійну професуру табору. На I січня 1916 року організація табору мала такий вигляд: до складу центральної таборової ради входили:

I. Іван Мороз - друкар-журналіст з Лубен на Полтавщині, він же голова ради.

8. Венедикт Ілюченко – інспектор народних шкіл Житомирщини.
9. Федір Черченко (он, як Тарасів) – вчитель малювання з Київщини на Київщині.
4. Зінов Косик – вчитель із Ямполя на Поділлі.
5. Іван Казько – вчитель із Катеринославщини.
6. Микола Козовик – гімназіяльний вчитель, громадський діяч, близький приятель історика Шерстюка в Києві.
7. Кость Даниленко – агроном з Харківщини.
8. Олександер Харченко – кооператор з Харкова.
9. Іван Дубрівний – учитель із Чернігівщини.
10. Тимко Лепін – хуторянин, хлібороб із Полтавщини.

Із цього складу [illegible] у 1933-34 рр. разів у Харкові в одному з'їздівських гуртів, тоді був випущений, а в 1937 році під час "чистки" був знову заарештований і слід за ним зник. Кость Даниленко, член українських установчих зборів в Києві, у зв'язку з процесом "Союз Визволення України" в Харкові в березні-квітні 1930 року, засланий був на десять років до далеких концтаборів, спочатку на Соловецький архіпелаг, а звідтіля в Середню Азію – в Караганду.

Олександра Черченка, Пилипа Мезина, Михайла Зимницького, як сірожупанників-націоналістів, засилано на довгі роки на Соловки.

Федір Черченко залишився для продовження роботи за кордоном. За останніми не знаю. Гадаю, що їх не минуло пильне око ГПУ. Так само забув про склад контрольної комісії та суду в таборі. Не вирвати від Спілки Визволення України з міста мирилися: Скоропис-Йолтуховський, Андрій Жук, Маркіян Меженівський, але найбільше перебував Володимир Дорошенко.

Це на початку 1945 року Олександер Скоропис-Йолтуховський працював в Українській Головній Управі Союзу – в Берліні, але де перебував Іван - невідомо. Андрій Жук ще і до цього часу працює в Відні та живе на старій квартирі на Йозефштадтерштрассе.

Володимир Дорошенко працював у Львові директором бібліотеки Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка, пізніше - зіст. директора Українського Національного Музею у Празі на співробітництві видавництва Юрія Тищенка.

З усіма трьома протягом 1944 року я мав переписку і на прохання п. Дорошенка надіслав спогади про Зайштадтський табір та про перебування під більшовиками до "Календаря-альманаха" на 1945 р. За спогади видавництво Ю. Тищенка подякувало. Але чеське небо почало заволікатися хмарами і "Календар-альманах" світу, здається, не побачив, хоч був підготовлений і зверстаний. 3 червня 1945 р. я мав щастя, через кілька років у Празі зустрітися з Володимиром Дорошенком на його квартирі. Ви не можете уявити, яка то була радість, яке то було щастя!.. Старий друг по спільній роботі, непоправний ідеаліст, такий же життєрадісний, бадьорий, працьовитий, як і був колись у Зайштадті, а йому вже на сьомий десяток років повернуло. Одружився на красуні-галичанці та має одну доньку. Володимиру – разумну українську патріотку і таку красуню. І дивовижне! 4 серпня 1945 року сиджу я один у кімнаті за-зна квітні випадки з дам'яті перебираю та собі записую... Стук-стук... І до мене заходить дя вродлива, сміла, енергійна панянка.

– Привіт вам з Мюнхену від татуся і мами! Живі, здорові, як і були. А я їжджу та лукаю своїх... – Дещо розмовляли. Тоді я передав листа, і так ми розійшлися.

Тодо Мажуляна Васко-Меженівського, як казав мені Андрій Жук він вийшов цього ж складу Спілки Визволення України, ще десь 1951-52 року.

До складу постійної видової професури таборів належали:

1. Професор Др. Степан Смаль-Стоцький - вчений мовознавець, професор Чернівецького університету, пізніше посол від Української Народньої Республіки в Берліні, та наостанку фундатор Музею Визвольної боротьби Українського Народу - в місті Ландсгут, де й помер.

2. Проф. Др. Василь Сімович (учень Смаль-Стоцького) та проф. університету міста Чернівців, мовний-мовник. Літератор. Крім нього, у Київській Руси у Львові від хвороби серця.

3. Роман Домбчевський - Доктор правних наук, вивезений під час окупації Галичини більшовиками в Росію до Сибіру.

4. Микола Чайківський - професор і доктор фізико-математичних наук.

5. Йосип Отрімовач - член Віденського парляменту, доктор політико-економічних проблем.

6. Богдан Кубійович - професор співу, хоровий диригент.

7. Ієромонах-отець Гнідий, доктор теології і філіозофії.

Крім цих, в таборі перебували і допомагали в різні часи:

8. Іван Франко. Той вже був хворий. Перебував між січовими стрільцями. Коли помер у червні 1941 року у Львові, то, наш табір, послав свою делегацію і віяки на похорон Великого Каменяра.

9. Юрій Франко - син поета.

10. Богдан Лепкий - поет, письменник, професор, автор відомої пісні, яку співає вся Україна. "Ще не вмерла Україна, ще не вмерли славні..." Творець великої Трилогії "Доля". Помер.

11. Андрій Чайківський - письменник історичних творів.

12. Микола Голубець - поет.

13. Василь Пачовський - поет, автор трагедії "Сон Української Ночі".

14. Гавдиченко - маляр-скульптор. Січовий стрілець - з Великої України. Його більшовики вивезли 1940 року спати у паровозній печі на станції в Полтаві.

15. Безпалько - громадський діяч з Наддніпрянщини, пізніше лектор Подебрадської Академії в Чехії.

16. Мельницький - український актор-співак, тенор-соліст з Галичини.

17. Сідонія Гніда - акторка українського орнаменту і багато інших.

Отут, де зібралися цвіт і краса української нації, було чого навчитися. Бо на цих великих мудрих виховників підростаючі покоління.

Ці ж самостійно розвивали і продавали роботу ось такі товариства:

Товариство ім. Івана Франка, за референтурою вельмишановного Василя Сімовича, в такому складі: голови і редактора тижневика "Батьківщина" Федора Мельника. Членів Олександра Соб'яка (Варшава), якого не тоді, але захопився поета з-під Канева. Він багато розсипав своїх віршів по різних українських газетах та журналах. Його перекладали російські газети. Написав чудові збірки "Кості", "Під чутим небом", "З великих днів". "З тарасової ночі" - драматичний етюд на одну дію, присвячений роковинам народження Великого Поета, поставлений у 1918 році Миколою Садовським у Києві. Пізніше він українізував цей твір "Заповіт покійного", помилуючи на ньому не лише пісню, тільки збережені деякі його коди, які змусять таких радянських мистецтвознавців, Вечерського, Гнилі - перекласти з російського більшовицького шовіністичного - творчість Островського - на українську мову - роман "Як гартувалася сталь". Дивно те, що

-ні пера Олекси Кобця перекла[illegible] був ліпший за оригінал, ніж Остроозький був дуже задоволений та дякував Кобцеві. Під час німецької окупації Ол. Кобець жив у Харкові в "Будинку письменників" та працював в газеті "Нова Україна", яку видавав всесоюзний Старинник. Літом в 1941 р[illegible] його відвідав. Обет кинув згадки та пас у газеті задніх. Згодом переїхав у слободу Липці за Харковом, а з відступом німецьких військ емігрував на захід.

— Дмитра Гаркуші (Відлуння) з Харківщини (дотепний сільський оповідач і в[illegible]шопис.

Петра Сокл з Чернігівщини - талановитого іршописа.

Васиця Антоненка (Кобки) з Лохвиці на Полтавщині. Гумористичний письменник. Близький приятель і друг покійного Архипа Тесленка, що написав "Із книги життя". При гетьмані Павлі Скоропадському. Василь Антоненко-Кобка видав збірку гумористичних поезій у Ки[illegible].

Пізніше подався десь у повстанщину.

Костя Таниленка (Нарцоменка) з Харківщини. Оповідач на історичні теми: "Про козака Супруненька", "Гетьмана Мазепу", про "Кобзаря Кучугуру-Кучеренка, або "Подорож на Чернечу Гору", останню вночі читали за кордоном. Пізніше в 1918 році в м. Одесі окремою книжкою видав перший том поезій "Хвиля за хвилею", та "Про співців-кобзарів". Але далі не пішло, ГПУ зупинило та засудило. Не допоміг тоді нарком освіти на Україні Грицько Гринько.

Петра Івченка з м. Ічні на Чернігівщині - гумористичний віршопис, автор книжки "Підьма", що написав з нагоди від'їзду з табору полоненим княжого дому Ромодановських із Петербургу - в липні 1915 року. Крім цих, були постійними кореспондентами: І. Ілюченко, О. Басок, М. Недмедько з Черкащини, Йосип Назбан з Таврії і багато інших дописувачів із полонених.

Видавниче товариство мало свою друкарню. Видавало свою газету "Розвага" тиражем у тисячу примірників. Крім того видавало листівки, брошурки, напр. "Що треба прочитати кожному українцеві", включаючі казочки. "Дві казки", "Вризд князя" та ще "Календар полонених на 1915/16 рік" і багато інших.

Газету читали у Брайштадті, надсилали до інших таборів, так само розсилали по різних командировках, підприємствах та скрізь по Австро-угорщині, де тільки перебували українці. З кожним днем читачів прибувало, передплата збільшувалась, тираж зростав. Талановитий провід "Дядька Василя" (так звали Сімовича) робив своє велике діло - поширення знань друкованим словом Заслуга його була та, що він умів із народньої гущі відшукати ти сирець, який пізніше обточував, шліфував і сирець починав блищати. Він часто звертався до нас словами сучасного старішого, але великого письменника: "Чудний наш народ. Все життя боровся за волю і все життя був рабом. Утворив багату пісню, і сам її не співає, має героїв, і не знає їх могил!" Так і наш народ, мало або зовсім не знає ні імен, ні героїв, ні могил, бо був малописьменний та мало читав. Бо тільки слово, друковане слово рідною мовою може про це їм розказати. Отже, вага друкованого слова надзвичайно велика. Слово-подія! Слово-пісня! Слово-душа народу! Слово - ключ до пролому безодонних творчих джерел нашої нації! Тільки наука-слово може піднести нас на недосяжну височінь і зрівняти з культурними народами світу, серед яких ми поки що задні. Пригадайте великого нашого Кобзаря, який сказав:

"Розвечу отих рабів малих, німих,
І на сторожі коло їх поставлю слово".

То є друковане слово. Отже, учітеся, погнівлюйте себе, читайте! А в друкарській справі все цікаве, чи статтю написати та

самому її набрати, чи коректуру виправити, чи на станку попрацювати".

День і ніч сидів Сімович, виправляючи твори цих "комо-росних" письменників. І нас привчав до того іти його заповітами. І ми ті заповіти понесли в народ. Царство йому небесне, пером земля!..

До драматичного товариства ім. Івана Котляревського, що поділялося на секції хорову, та музичну, входили та багато аматорів сценічного мистецтва, що тільки з змозі пригадати вистачить.

Референтом був диригент Євген Хурула з Катеринівки.

Головою товариства та постійним режисером був драматично-героїчний актор із групи І. Садовського Іван Тиця (Те з Чаркащини родом. Стрункий. Кремезний. Розумник. І режисер і актор, він бездоганно умів виконувати всі ролі та подавати різних типів в найтоншому нюансах, а це найкраще виходило у ролях резонерів, отаманців та історичних гетьманів. Я живий, зараз стоїть перед моїми очима із "Сцени" Тобілевича, що промовляє "Театр - це є священний храм. Геть з нього фарс і оперетку!" "Або коли він виконує арію із опери "Тарас Бульба" - Андрія - "Ой, вербений дубе..." Ітах не почував на українську закінчився за кордоном.

Кремезний Юрко - з Білої Церкви. Закінчив музично-драматичну школу ім. Лисенка. Син торгівця. Весь час грав на сцені Садовського в Києві. Це артист, комік, простак. Та й сама його постать викликала досить комічно.

Юрко Балицький (Хлопчик Виктор). Артист. маляр. декоратор. Синівського поміщика з Херсонщини. Багато малював типів, картин з історичного життя українського народу. А ще більше полягав початкуючим маляром, він одкінчив художні студії на власні кошти.

Павло Обрізний - учитель та військовий старшина, артист аматор. Безногано виконував жіночі ролі Наталку Полтавку чи Одарку з Запорожця за Дунаєм, Дину - з "Невольника", Богуславку та інші.

Микола Опалінський - актор, колись театру Садовського в Києві.

Петро Опалич - аматор з Херсонщини. Прекрасно виконував ролями: старшин, крамарів, дуків, хінських китайців, чорно. Та багато ще інших аматорів. Зо в трупі було зверх п"ятдесяти чоловік, із них до десятка таких, що виконували жіночі ролі.

Драматичне товариство мало гарне театральне приміщення з підвищеннями, що вміщало до півтори тисячі чоловік. Багаті декорації, гардероми, реквізит та бутафорії, особливо дорогі оксамитові, парчові історичні козацькі, польські, гетьманські кунтуші та жупани. Крім "Наталки"-Котляревського, "Запорожця"-Гулака, "Назара Стодолі"-Шевченка, "Про що тирса шелестіла"-Черкасенка, "Сватання на Гончарівці"-Квітки-Основ'яненка були поставлені весь репертуар українських класиків, І. Кропивницького, Ів. Тобілевича, Зор. Гринченка, Л.М.Старицької-Черняхівської. Особливого ефекту в постановці досягли "Невольник", "Зоря Чарівна", "Сцена", "Слава Чорним", "Богдан Хмельницький", "Дорошенко", "Мазепа", "Ясні зорі".

Але найсильніше враження залишила постановка в ювілейні дні 15 і 16-го лютого 1917 року етюд "В Тарасову ніч" - Оп. Обіцяй (Сараїв).

На сцені - могила велетня Кобзаря України. Білий гранітний хрест... Збоку загороджена в'язниця... Вінка, вся в чор-

ному, в терновому вінку..." (Україна). Закута в кайдани, знеможена опускається на могилу і тужить до Тараса... Бартовий салдат заки дає її в темницю і чіпляє великий замок. Ніч. Раптом блискавка розтинає темряву... Салдат падає... Із могили виходять старі сивоусі козаки часів Хмельниччини, Дорошенка, Мазепи. . Чахають шаблями-і промовляють до Тараса. . І знову грім і блискавка. Козаки зникають у підземелля... Ранок! Сходить сонце... На сцену виходять новітні козаки в національних убраннях, зі жовто-блакитними прапорами та хоругвами, їх багато, без ліку... Бартовий салдат із наших пробуджується, одбиває замок і випускає "Матір-Україну..." Вона у світлосяйному вінку із запашних квітів виходить. Її підхоплюють новітні козаки і як грім вибухає: "Ще не вмерла Україна і слава, і воля..." Завіс падає.

Довга тиша - ці пригноблені! А тоді вибухи довго нестихаючих оплесків і крики: "Слава Кобцеві!.." Завіса підіймається і на сцені показується у сірій салдатській шинелі поранений Кобець, автор - Олекса Кобець! На сцену летять шапки, квіти, і громові голоси півторитисячної авдиторії: "Слава" - розлягаються в театрі і котяться далеко по таборі... Признаюсь, це одне із найсильніших вражень, які мені довелося переживати в моєму житті... Та не тільки я сам пережив, а це відчули тисячі присутніх українських патріотів.

І таких чудових постановок було сотні!..

Крім цього музично-хорова секція, в склад якої приблизно сотні осіб під проводом професора Турули виконувала прекрасні концерти українських класиків: Лисенка, Стеценка, Леонтовича тощо.

З метою репрезентації українського мистецтва влітку 1916 року була виконана подорож по Німеччині, під проводом професорів Василя Кімовича та Евгена Рудницького - стодвадцять фрайштадтців дали вистави і концерти: в Відні, Лецтарі, Гальберштадті, Заден-Бадені, Лейпцігу, Берліні. Референт Союзу Визволення України Олександр Скоропис-Йолтуховський скрізь виступав з рефератами: "Україна в Европейській економічній війні". Чужинці гаряче вітали українських артистів! в журналах та газетах появилися добрі і прихильні рецензії. Особливо гарним був виступ з бандурою артиста кобзаря Данила Щербини. З піднесеним своєї гідности повернули наші аматори до табору. Та як же було не радіти, коли ж почув і побачив європейський світ, а вони теж самі побачили тоді світ...

Товариство "Просвіта" ім. Мих. Драгоманова за референтурою проф. Микити Чайківського та пан-отця Гнідого, що поділилося на секції - етнографічну та релігійну, теж широко розгорнуло свою роботу. Згадую тільки окремих осіб-ініціаторів та організаторів, а саме: Юрія Лочучьського з Полтавщини, Костя Гончаренка з Київщини, Олександра Харченка з Харківщини, Микиту Козолого з Київщини, Марка Рогого з Курського Пограніччя, Івана Білого з Воронізчини та ще десятки інших, всі вони були вчителями. Ці учителі застільки, що вони виписували українську газету "Рідна", яку видавав Чикаленко в Києві, та розмовляли до дітей на лекціях по-українськи, засуджено було казенною інспектурою, як сепаратистів, мазепинців та викликано зі школи. За те вже вони тут у "Просвіті" виявляли свою "мазепинську" ініціятиву щодо культурно-освітнього та національного осві отченя своєї землячки. Товариство "Просвіта" на терені табору мало ось такі постійні заклади, якому

ди" ліквідації безпосередньо ... курси хліборобства під керівництвом ... Данильченка. Курси чужих мов проф. А. Чалківського. Інші курси українства проф. Юсипа Сімовича. Художні студії під керівництвом маляра Орка Балицького. Кооперативні курси під проводом Т-ра Йосипа Охрімовича. Фотографічні курси під проводом Ол. Черемісова та ще багато іншим дрібніших курсів.

Приймаючи на увагу, щоб якнайбільше пропустити та освідомити таборовиків, курси мали короткотермінові навчальний характер - від двох до трьох місяців; середньою кількістю слухачів було до ста чоловік на одному курсі. Тільки вищі курси українознавства були поширені на цілий року. Отже, щодня в школі та на різних курсах навчалось 600-700 чоловік. Крім цього переводилися різні доповіді, реферати, дискусії на різні соціяльно-політико-економічні теми. Та раз на тиждень на поширених зборах таборовиків доктором Охрімом вчив переводилися огляди про міжнародні події у цілому світі і на фронтах. Тоді присутніх було зверх тисячі! З особливою цікавістю слухали, коли він розписував бездарність Протопопова, його міністрів та пригоди "святого старця" Григорія Распутіна ... стоячи на европейському грунті, ми з одчаєння бачили тупоголовість і безвихід наших міністрів і самого найвищого правителя - отця-батюшки царя Миколи II-го Романова.

Функціонувала також таборова "бібліотека" - "читальня" де сотні людей щодня читали газети, книжки, журнали та поглиблювали свої знання.

Літом 1916 року табір відвідала наукова-антропологічна комісія з Відня - де переводила свої досліди серед полонених, вимірювала, фотографувала, а згодом у Відні можна було бачити в Антропологічному музеї скульптурські погруддя під назвою: "антропологічні типи України". Були серед них: полтавці, кияни, катеринославці, слобожани, а ще пізніше появився великий друкований твір німецькою мовою. "Українці, як окремий антропологічний тип".

До плодотворчої роботи товариства "Просвіта" належить чи не найбільша ініціятива посилки Крайштатських делегацій до таборів Австро-Угорщини, з метою популяризації ідеї роботи Спілки Визволення України, так і досягнення полонених українців у Крайштаті. Було вислано шестеро делегацій, по дві особи; один полонений, обов'язково, володіти німецькою мовою. І в той час, коли драматично-співоча трупа їхала на місяцеву роботу до Німеччини, товариство "Просвіта" відряджало свою культурно-просвітну місію до таборів Австро-Угорщини. Там над чайном співом, рефератами і музикою, а тут за чуваєм - трибуною і словом довершувати національну справу!

Не легко це було робити в ті часи. Треба було спочатку конспіративним способом вишукувати своїх, вивчати, дізнаватись про їх кількість і настрій у таборі, щоб опертися на них в дальшому. Так само треба було мати прихильне ставлення таборової комендатури, що вирішувала справу. Гарно було, коли попадали на німецьку чи Австро-мадярську команду. А попадись на якого генерала-чеха, що тільки й мріяв за протекторат російського царя самодержця! Тоді він, як лютий пес гарчав, стукав об стіл кулаком і коли не заарештовував і саджав зараз, то в цілому разі запропоновував - негайно залишити табір. І такі випадки були не поодинокі.

Мені разом з Пилипом Кавуном, що знав добре по-німецьки, припало якраз відвідати над Дунайські табори: Екстергом, Чот-Бай-Папа і Гайманкер. Пам'ятаю, як зараз. Це було 24 лип-

ня I 16 року в Екстергомі. Здавалося все пішло, як по маслі. Знайшли своїх. А ми щодня переміщалися на ніч з бараку до бараку, бо така була конспераціа, ув"язалися, і за кілька днів поширили свій вплив на оточення. Підготовалися, та одержали дозвіл на переведення зборів. На всякий випадок залучилися допомогою військової варти.

Таборова площа в щерть переповнена людьми! Гомін і напруження; москалі пронюхали! І з трибуни звертаюсь до натовпу:

"Дорогі земляки! Привіт вам од наших земляків із Фрайштадту. Нас зібралося там дуже багато. Живемо. Працюємо. Вчимось Вам допомагають наші брати галичане. Фрайштадський табор це є табор виключно, для українців. Кличемо пожалуватиі, ас до нас!" А далі вже говорити не міг, все загуло, забуравило, як у пеклі.

- Німа у нас українцьов!...
- Долой изменніков!...
- Запроданци!..
- Немецкие шпиони!..
- Балакай, балакай!.. - кричали инші.
- Мовчіть кацапські морди!...
- Не слухай їх, кажи!.. - Крик, ґвалт, нічого не розбереш... За хвилину на трибуну вискочив розлютований москаль. Він розмахував руками і з піною на устах кричав:

- Друзя!... Братя!... Ми все значить руоскиє... значить на фронтє з одного котьолка хлєбалі... А нас значить розєденяють... Сволочі такиє... і тут зіскочив!..
- Правильно!.. - Черно!.. Сволочі, шпіони!..
- Не правильно!.. Кацапи, чорти...

І вже гурчали над моєю головою каміння! А там пішли в рукопашну. Хто кого і куди попало... Пролунали вибухи з рушниць! Почали з розбитими пиками, розбігатися по бараках. Збори зірвано!

Ми ночами не спали... А тоді повели роботу інакше. Кождий полонений носив на кашкеті свій персональний номер. Підійдеш оце й запитаєш:

- Землячок з якої губернії?..
- З київської... - буркнув і пішов... - ага з київської, та в записнукнижечку черк нумерок, і вже наш; і так записували: полтавців, харків"ян, чернігівців, волиняків, подоляків, тавричан, кубанців, катеринославців та всіх наших. По тих нумерах склали списки. Через командантуру викликали. І кілька сот людей котило до Фрайштадту, самі раділи такій нагоді, що вирвались - "бо так надокучило довбати камінь в Екстергомі". Правда, серед них більша половина й таких, що самі приходили до нас у ночі, та прохали записати, щоб не знали москалі. Важка то була робота по таборах. Зате у Фрайштадті вони скоро перевалювалися в українському сокові, та набували національну свідомість і честь...

Крім трьох вище згаданих товариств, були ще товариства чисто матеріяльного гатунку, а саме: Кооперативна "Власна поміч" та фотографічне "Світло". Обидва ці товариства були за референтурою др-а Охрімовича. До складу кооперативного входили: Пилип Мезин з Полтави, Іван Білий з Вороніжчини, Михайло Зимницький з Харківщини. Всі вони окрім того, що вчителі були до того добрими кооператорами. До товариства "Світло" належали: Ол. Черемисів - фотограф з Харкова, Маринич та Йосип Казбан теж фотографи.

Як кооперативне так і фотографічне товариства на своїх курсах підготовило багато людей цих категорій! А ті, що закін-

чили художні студії, гарно малювали портрети й пейзажі!

Виборчий рік у всіх товариствах, виносив, як правило один місяць. Всі товариства, за виїмком "Просвіти" мали свої фонди, особливо високих прибутків досягло кооперативне товариство "Власна поміч" та фотографічне товариство "Світло". Всі ці доходи йшли до центральної таборової скарбниці, часом вони виливалися в кілька десятків тисяч австрійських корон. На ці кошти запроваджували розвиток національно-культуроосвітньої роботи в таборі, як також різні видачі і допомоги іншим організаціям і особам. Справа росла, як на дріжджах! Надхнення! Цікава змістом то була пора!

ІРИНА З ВЕРХОВИНИ

(З натури)

Багато їх тут було, тоді веселих, молодих!..І поставна Дора Сімовичка, і лагідна красуня - пані Охрімовичка, і тендітна Лариса Чайківська, і гучерява та огрядна Сідонія Гніла. Але красивішої та пишнішої від Ірини з Верховини не було!..Ото краса, ото диво!. Ось погляньте на неї: як тополя струнка, як лань бистра. Вдень - це пісня степова. А ввечері - це казка лісова. Вночі - це русалка Дністрова. Чули тим лівобережним дівчатам нашим та правобережним панночкам!..Правда, і в нас були гарні, як ото "Наталка", "Сердешна Оксана", "Богуславка", "Бондарівна", "Кочубеївна", але не понизить себе перед ними й Ірина Бариводівна з Верховини. Оце дівчина, над усіма дівчатами дівчина, над усіма панночками панночка!.. Вродлива, освічена, розумна. А ще до того українська патріотка. Оце гуцулка, так гуцулка, важко таких пошукати!..

Частенько нам доводилося бути з нею і на прогулянках, і на урочистих святах. Тоді хлопці просто очей не відривали, ніяк не могли надивитися. Та й гомонять собі.

- Ну, хочби тобі глянула на когось!..
- Іге, хочби хоч усміхнулась!..
- Оце красуня!..
- Отаку коли б завіз додому!..
- Вся Полтава бігла б дивитися слідом!..
- А діти які красиві були б!..

А вона тільки гукне:

- Панове, вище в гори! Там ще краще, як у нас у Верховині!

І всі її слухаються, всі повзуть за нею, мов раки. Кожний рух, кожне її слово поспішають виконати, щоб дістати собі в нагороду хоч малесеньку усмішку, хоч тінь задоволення на її вродливому обличчі.

Але то було диво, як у неї закохалися разом аж три найбільших таборових таланти!..Актор Птах, маляр Вихор і поет Ол. Гобець!..

Актор Птах був першим. Високий, стрункий, вродливий, чубатий брюнет, років під тридцять. Справжній орел!..Коли Микола Гоголь поділяє людей по вподобі на дві категорії, з якої одних Бог творив не довго замислюючись простісіньким приладдям, як от: махнув раз - лоб, вдруге - ніс, втретє - підборіддя, от вам і готовий якийсь Ноздрьов чи Собакевич без ніякого різця! Зате Птаха він творив майстерно, акуратно вирізьблюючи кожну рисочку. Творець подбав, щоб ця людина була умілим актором, і вона справді стала актором. Бо все: і постать, і краса, і саме прізвище відповідало загальній гармонії краси і сили. І він доб вся свого. Бож він був першим, коли панночка Ірина якось на прогу-

лянці гукнула:

- Пане Іване! А зірвіть мені там оту квітку-лілею... - бі долаха з радощів ледве ніг не повиламував, стрибнувши метрів на п"ять у низ. Зриває одну, другу... уже під руки в воді...

- Годі, досить!.. - подає квітки, ввесь мокрий. Ірина дзвінко сміється і дякує.

Поверталися додому. Ірина з Птахом.

- Я чула, що ви співаєте? Ви актор?

- Так, драматично-оперовий з трупи Садовського.

- Дуже приємно! І граєте на клявірі?

- Всю партитуру великих композиторів! - випалив Птах.

- Я думаю, що ніхто не зможе дорівняти у музиці Бетховену і Моцарту...

- Чому? Їм дорівнюють Шопен, Глінка, Чайковський і наш Лисенко, - тарабанив, немов на іспитах, Птах.

- Цікаво! - Тим часом наближалися до табору.

- Бувайте здоровенькі! Заходьте, коли будете мати час! Дуже рада! - і Ірина зникла за парканом, що заріс плющем і виноградом, Птах цього не сподівався і так зрадів, що не міг промовити ні слова, і тільки якесь недоладне "Еге!" повисло в повітрі.

- Що вона мені сказала? - запитував Птах Юрася Вихора, що йшов поруч.

- Сказала, щоб заходив.

- До кого?

- До неї, звичайно!

- А коли?

- Не знаю!

- Ого! То значить заходити можна, можна! Це чудово! - Птах був радий. Птах почував себе на десятому небі, а коли вбіг до кімнати, то почав вибивати такого гопака, що його втинали хіба колись козаки на Запорожжі. Ексцентрична була натура!..

На землю спадає вечір. Серпневий вечір. Згори, під звуки рояля, розливаються чарівні, натхненні мелодії, що глибоко западають в душу:

"Гуде вітер вельми в полі,
Реве, ліс ламає,
Плаче козак молоденький,
Долю проклинає..."

Чудові, безсмертні звуки безсмертного Глінки, написані у парку українського мецената Тарновського! А хто ж співає їх? Чий то такий могутній тенор такого широкого діяпазону? - То співає актор, військовополонений із Слобожанщини Іван Птах, а акомпонує йому вільна гуцулка.- панна Ірина з Верховини... Так частенько Птах співав. Ірина грала.

Знову прогулянка. Ірина знами. Три десятки молодих інтелігентів, закинутих сюди з усіх кінців України, розважали себе на лоні гірської природи. Співали. Грали. Танцювали. Весело було! Особливо веселий був Птах. Тільки не було між ними Юра-

Ukrainische Jugendverein
SUM
Aschaffenburg-Pionierkaserne
16

ся Балицького. А хто ж він - цей Юрась Балицький? - Балицький теж високий, але не стрункий, з великими добрими очима, в окулярах та з вигрястою шевелюрою, що скрученим руном вибивається з-під"панами". Це - маляр. Він син великого українського поміщика. Перед війною тільки закінчив малярську академію із золотою медаллю та набув звання "вільного художника". Йому двадцять вісім років. Ще замолоду полюбив він пензель. Він йому став другом і порадником. Подивіться, скільки у загальному бараці портретів. Від князя Олега аж до останнього гетьмана на Україні Кирила Розумовського - все це робота пензля Юрася Балицького. Малярство для нього було все і поза все. Ірина з Верховини чула щось про Юрка, але не спішила з ним познайомитися. Так само знав про неї Юрко, але не був нею дуже захоплений, і часто підсміювався з закоханого в неї по самі вуха Івася Птаха.

- Що не кажи, а вона вродлива, - казав Птах.

- Не заперечую, але...

- Що "але"? Подивись, який вона профіль, чоло, очі. Та це ж мадонна! Хіба вона не варта твого пензля? - доказував Птах.

- Знову своєї? Пензля вона варта, але...

- "Але"... Ну, кажи, що за "але"?

Юрась Балицький продовжував:

Аристотель мудрець Олександра навчав,
І такий йому вірш у альбом записав...

- Знаю, знаю! - гукнув Птах.

- А коли знаєш, то дивись, щоб вона тобі часом не сказала того, що Аристотель: " Но, мій ослику, но!" -

- То що? Но-твоєму виходить, що я осел? - аж підскочив Птах.

- О ні, боронь Боже! Я тільки застерігаю. А для натури вона прикрасна. Колись виберу час і намалюю.

Птах заспокоївся.

Та не довго довелося ждати. Оте "колись" скоро наблизилось. Не спиться і не їсться Птахові. Зітхає, сумує. Вже кілька днів за мольбертом у горах сидить Юрко Балицький. Рано виходить, пізно приходить - малює. А кого ж він так старанно так уважно, ретельно малює? То він малює в гуцульському строї панну Ірину з Верховини також у Верховині. Малює і захоплюється, переживає, яка то краса. А очі темні, безодонні, добрі таємничі. Ще трішечки, ще крихітку...

- Відпочиньте!

Відпочивають. А тим часом Ірина запитує:

- Скажіть, Юрку, хто на вашу думку сильніший - Леонардо да Вінчі, чи Рафаель?

- Обидва геніїї. Обидва сильні. Тільки Рафаель - тонкий, а Леонардо - глибокий, він десятки років творив свою безсмертну "Джіоконду".

- Я люблю школу італійських майстрів пензля і різця, - продовжувала верховинка.

- Геніальні також: Рембрандт, Репін, а наші - Шевченко, Васильківський, Пимоненко, - відповідав Юрко Балицький.

- Сумно мені, що я не можу бути малярюю.

І знову Юрко малює. Знов молодий маляр заглиблюється в риси обличчя вродливої верховинки, дивиться в її очі. А вони таємничі, ніжні, лагідні. Маляр заглиблюється... і раптом голосно:

- Гуцулка! Гуцулка!
- Так, так... Гуцулка з Верховини! - повторила Ірина.
- Слухайте, благаю вас! Заспівайте мені вашу "Верховину"!
І по лісі над горами покотилася ніжна жіноча мелодія:

Верховино, світку ти наш,
Гей, як у тебе тут мило...
Як ігри вод, плине тут час,
Свобідно, легко, весело...

А далі схоплюється і пускається в танок:

Ой немає краю, краю
Над ту Верховину,
Коби мені погуляти
Хоч одну годину.

І знову сідає в позу. Маляр - захоплений. Сухі лінії, рисочки і поспішно кидає олійні фарби на полотно. Так, так, духи гір, лісів... Дажбоги, Стрибоги, Сварогн... Пензель опускається. Портрет закінчений. - На полотні - образ краси, величності і сили гуцульського народу. Душа маляра зранена...

Меланхолійна осінь запорошувала золотом долини, ліси, гори. Часто зникає з табору і по тих горах блукає самотній, нікому непомітний поет Олекса Кобець. Це той, що так чудово віршував, що хотів довершити Олеся. Це той, що написав невмируший етюд " В Тарасову ніч". Він знав і бачив Ірину з Верховини, знав по оповіданнях Птаха і Балицького, але що з того!?. Він їм не рівня - літах вродливий, а Балицький - маляр. Обидва талановиті. А він звичайний собі, скромний, невеличкий на зріст, кремезненький, з помінно завеликою головою, розумним поглядом та доброю усмішкою на устах. Це - селянська дитина з-під Канева, з-під самої Чернечої гори, де спочивають останки Великого Кобзаря. Його надихували змалку степи, могили, колисання дніпрових хвиль. Тому він був завжди замріяний, більш мовчазним, ніж балакучий. Але щастя не минуло бідного поета. Це було в альтанці, коли поважний професор Смаль-Стоцький знайомив поета з Іриною.

- Олекса Кобець! - простягаючи руку промовив поет.

Ірина стрепенулась, зраділа...

- Нарешті вас побачила! Знаю. Читала, чула. А я - Ірина з Верховини. Сідайте, прошу ласкаво. Я завжди захоплювалася вашими віршами...

Олекса Кобець зніяковів і почервонів, не знав, що сказати, а далі відповів:

- Я молодий поет. Що мої вірші в порівнянні з Бальмонтом або Олесем! - Дитячий лепет.

За хвилинку вони були вже тільки вдвох.

- Ваші вірші змістовні, насичені і барвисті - одразу видно талант.

- То вам так здається... Але я, здається, не заслуговую на таку похвалу. - і знову червонів Кобець, як гімназист з п"ятої кляси на іспиті...

- На мій погляд, - продовжувала Ірина, - перо Байрона залишилося недовершеним.

- А я б сказав, що Шекспір глибший, а наш Шевченко правдивіший, - насмілився нарешті Кобець.

- Я дуже люблю класичну літературу. От якби ми спромоглися на другого Шевченка!

Розмова тяглася довгенько. Підійшли гості. Пили каву. Оповідали різні новини. Кобця проводила Ірина.

- Тепер дорогу знаєте. Заходьте. У нас частенько збираються гості. Читаємо, деклямуємо, співаємо. Вчора був Данило Щербина з бандурою. Я перший раз чула бандуру!..Що за мелодія, що за краса!..А який чудовий голос у Птаха!..А як прекрасно малює Балицький! Я така рада, що тут в Австрії маю щастя зустрічатися з артистами, музиками, малярами з Великої України. Отже, в нашому гурті невистачало вас. Заходьте!..

Кобець опинився на самоті. Він приємно заскочений. Він закоханий. Він чомусь згадував подію, яка сталася з Шевченком, коли він із заслання повернувся до Нижнього Новгорода і закохався в артистку Піунову - а тоді гірко в тому розкаювався. Але сьогодні він був найщасливіший у світі...Душа бриніла, грала, і він писав крилаті вірші, присвячуючи Ірині з Верховини:

Під тужливі співи осени,
Ясна панночко, згадай-
Ночі зоряні, ранки росяні,
Оксамитом вкритий гай...

Перо неслось... Летіла думка. В розквіті сил своїх співала Муза ще молодого, двадцяти чотирилітнього поета. А вірші ті читало суспільство і розносило славу про молоду вродливу патріотку з Верховини.

Три молодих таланти: актор, маляр і поет сплелися в обіймах однієї музи, а музою для них була Ірина, панна, гуцулка з Верховини.

Скажи мені, читачу любий, хто ж на твою думку став переможцем тієї розумної красуні? - А переможцем став Кобець, а мужем - Птах. А як це сталося - я згадаю.

ГІСТЬ ІЗ ПЕТЕРБУРГУ
(У Фрайштадті)

Сонце котилося за обрій. Осипалися багряні листочки плющу та винограду. Жовтою охрою посипало луки, ліси, гори...Вечорами і ранками тягло свіжою прохолодою. Починалося зітхання осени. В таборі - мов у муравнику. Прибували нові, від"їжджали старі, розсипаючись скрізь по Австро-Угорщині. Епоха робила своє діло!..

Вже кілька днів ходять чутки, що до нашого табору повинна прибути високоповажна пані - княгиня з Петербурґу, що їздила по сусідніх таборах. Казали, що то родичка самого царя. Дехто чекав її, дехто - боявся. Але переважна більшість сміялася з того та ждала часу, щоб можна було побалакати...

Нарешті електричним струмом пронеслася вістка по табору:

- Приїхала!..Приїхала!..
- Хто!?..
- Вона! Ясновельможна княгиня з Петербурґу!..
- А хто ж казав ?
- У канцелярії документи бачили - княгиня Урусова...- загули по всіх вакутках, мов бджоли.
- Глядіть же, хлопці!..
- Організовано, стримано, розумно!..
- Без крику і ґвалту!..
- Показати сили!..
- Національну свідомість і гідність...

Центральна таборова рада також нотувала свої пляни.

20 вересня 1916 року - знаменний у таборі день. У десять годин ранку заграли сурми, як у свято, бо того вимагав німецьк. генерал Шпріценбаум, що хотів похвастати своїм табором, показа. крам наяву та сипнути ясновельможній пані піском в очі. Ну ж і хитрющі оці німці!..Всі полонені чисті, виголені, охайні стікаються з усіх кінців табору, сміючись та підморгуючи і тут же роз міщалися на площі великим чотирикутником навколо трибуни. Раптом задзвонили в дзвони. То з переляку задзвонив "малорос" Іван Дурбило...

- Ідуть, ідуть!..- пронісся тихий гомін. Лави розступилися Комендантура стала внизу, а на трибуні показалася гостя з Петербургу. Невеличка, в окулярах, років під сорок пані у жовтій хромовій тужурці, з біленькою пов"язкою на голові, а на рукаві так кож пов"язка з червоним хрестом. В руці теліпався якийсь капшук. Довгенька пазза. Пані оглядала всіх та ніби приглядалася...Бо дивно, що в цьому таборі не бігли їй назустріч, не били поклонів, не цілували в руку. Це її бентежило...Але дзвони, в які калатав з усієї сили Іван Дурбило, трохи заспокоювали її та надавали певности і деякої рівноваги.

- Дорогие ізнуренние дєті! Я прівєзла вам прівєт і подаркі от нашєво царя батюшкі і нашей царіци матушкі і от всево августєйшево двора! О, как оні заботятся о вас бєдних! Оні знают, что ви страдаєтє і тоскуєтє по родіне! Повремєніть нємного. Молітєсь Богу! Вот вам гостінци! - і підняла капшук угору. - Єто крестікі ладанкі і молітвєнікі. Расскажітє мнє, дорогіє, как ви здєсь жівьотє, какіє у вас єсть просьби і пожєланія!..Напішітє через мєня благодарность отцу нашему царю і царіце - нашей матушкє. Напіщітє пісьма на родіну!

На трибуні несподівано виростає постать таборового златоуста - Івана Лазька.

- Дорогі брати! Чого ж стоїте, мовчите? Подякуємо ясновельможній пані та дорогим нашим батюшці і матушці за те, що вони, бач, не забули про нас та аж на чужині знайшли та ще й гостинців передали!

Присутні почали сміятися.

- Перш за все заявляємо вам, ясновельможна пані, що це батюшка і матушка є ваші, а не наші. Але хто нас вітає, тому ми щиренько дякуємо. А коли хочете дізнатися, як ми живемо, то слухайте. Живемо. Вчимося та доходимо розуму за австрійською конституцією. Вже дізналися багатенько, а головне те, що: "Росія - це тюрма народів!" Дізналися ми також: "Чиїх ми батьків діти та защо закуті". Та багато ще дізналися такого, що ви там у Петербурзі не мислите і не знаєте. А побажання у нас таке: прохаємо передати цареві і цариці, що як ми повернемося в Росію, то обов"язково підніємо на Україні повстання так, як за Хмільницького, та відберемо собі Україну, як було до гараздутихого часу царя вашого Олексія Михайловича. Та ще просимо передати царю батюшці та цариці матушці, що ми тут у неволі краще живемо, ніж на вашій волі! Та ще прохаємо оті гостинці, що привезли, назад забрати та цареві й матушці передати. А вас ласкаво прохаємо обминати та другий раз не заїжджати. Їдьте собі з Богом, звідки приїхали!..

-Ха-ха-ха!..От так відчитав!..

- От такі запорожські отченаші!..

- А скажіть, ясновельможна пані, що ще новенького привезли від батюшки вашого?

- Про земельку розкажіть!..

- А Распутін як там поживає?

- Коли війні кінець ?

- Все розказуйте, не соромтєсь!..

-Сором!
- Ганьба!
- Геть до чортів! -як море, зашуміло, гукало, вигукувало кілька тисяч людей.Княгиня зблідла. Її становище було подібне до становища того вовка, що замість вівча ні та попав на псярню. Вона не знала, що робити.Два вартових німці з трибуни забрали Лазька.А як же, треба було генералові цей несподіваний випадок якось затушкувати, треба було себе якось реабілітувати в очах ясновельможної княгині. Уоча в тому, що сталося, добре ще не орієнтувався,тому що наш перекладач передав йому зовсім інший текст промови. Люди розходились...Центральна таборова рада знаменито перевела свій плян. Збори зірвано...

За княгинею вслід бігла тільки невеличка купка "малоросів" та чорносотенців, підлабузників, на чолі з дзвонарем та ном Дурбилом.Вони проливали крокодилячі сльози.Падали на коліна.Цілували руки та прохали забрати їх геть із табору...

Княгиню супроводив спів українського національного гімну: "Ще не вмерла Україна..." А вгорі на високій мачті жовтів на вітрі і розвівався великий шовковий жовто-блакитний прапор.

Ця знаменна подія знайшла свій відбиток у віршовій поемі двох таборових поетів - Петра Сохи та Михайла Івченка - "Дві казки". Княгиню там змальовано в образі летючої відьми...

Ц А Р З Р І К С Я Т Р О Н У...

В Росії переворот!..Цар зрікся трону!..Обрано тимчасовий уряд! Революція! Неслися телеграфні вістки по всій імперії.Німецький нарід сприймав ці вістки з помітним зацікавленням, але військові кола поводилися стримано, так, ніби нічого й не сталося, тому, що вони ще й самі добре не знали та не опанували ситуації...Пливли військові ешалони, на всіх фронтах переставали гриміти гармати.

Та зовсім по-інакшому прийняли це повідомлення наші полонені салдати. Вони збиралися в читальні, чайні, їдальні та гаряче дискутували...

- Найкраще - це конституція !..
- Головне ще - яка конституція!..
- А хіба вона не однакова?
- А якже! Монархічна - коли цар, буржуазна - коли пани, демократична - коли увесь народ!..
- А що то за тимчасовий уряд?
- То коаліція,то згода панів лібералів і народу!..
- На біса нам потрібні тії всякі російські уряди та конституції...
- Оті Гучкови,Керенські та Мілюкови!..
Нам свою самостійну!
- Українську Народню!..
- Республіку давай!..
- Без пяха, москаля і жида!..
- Як за часів Хмельниччини!..
- Правильно!Україна - для українців!..
- Геть кацапів з України!..
- Земля і воля!..

Шуміло, бурлило в таборі, мов весняні водограї вирвалися на волю під теплим подихо вітру після холодної й довгої зими...

Аж ось засурмили сурми!..Задзвонили дзвони.Нарід у святковому піднесенні збирався на таборовій площі.Загриміла духова оркестра, а їй на підмогу з тисячі грудей вирвалося:

Не пора, не пора, не пора
Москалеві й пяхові служить!...

З музикою, з хоругвами та прапорами - попереду - багатотисячні колони по чотири розтягнулися довжелезним потоком по табору. Ходили, співали, маніфестували...Бо в душі кожного розквітала політична весна, що так гармонійно поєднувалася з природою 1917р.

Ось ми знову коло трибуни стали чотирикутником. Не раз ми тут ставали, та того ще не відчували, що сьогодні!..Трибуна вкрашена десятками жовто-синіх прапорів. На рогах -портрети великих гетьманів - Сагайдачного, Хмельницького, Дорошенка, а зепи - робота таборового маляра Юрка Балицького.

На трибуні в повному складі центральна таборова управа.Розумний, спритний, Іван Мороз промовляє:

- Дорогі брати з Наддніпрянської і Задніпрянської України! Нарешті ми після двох з половиною віків діждалися!Перевернувся царський трон!Цар передав братові, а той - народові.В Росії зараз керує тимчасовий уряд на чолі із соціялістом, народником Олександром Керенським.На руїнах старого мертвого феодалізму починає розвиватися нове ліберально-демократичне життя російської федеративної республіки.До того тимчасового уряду ми, полонені українці з Австро-Угорщини, звертаємося з такою резолюцією:

" Ми, українці, що не по своїй волі опинилися поза межами рідної землі,що у віковічній боротьбі із царатом пролили не менше крови, як і ваші російські брати, - вітаємо нову владу в Росії - Тимчасовий Уряд та вимагаємо від нього повернення основ - Переяславського трактату 1654 року, безправно порушеного московськими царями, від Петра почавши, та відновлення Української Самостійної держави зі своїм правом, школою, церквою, військом та повнотою взносин із закордонними державами. Залишаючи і надалі в федеративній спілці з новим російським урядом, ми хочемо бути на правах як вільний з вільним,як рівний з рівним, допомагаючи лише в війні - ви нам, а ми вам, і щоб це на віки-вічні не порушено було!

- Ура! Слава!.. - покотилося навколо.Музика вже гриміла: " Ще не вмерла Україна", а її підхоплювали бадьорі голоси...-"І слава і воля..." І гриміло в таборі.Гриміло на ввесь Фрайштадт та неслося далеко в гори. Насторожено дивилися німці.Одностайно,тисячами людей була схвалена і підписана резолюція. Ця ж резолюція була надрукована тисячами примірників і розіслана по всій Задунайській і Наддунайській країні, де тільки перебували, жили, працювали полонені укоаїнці для підпису.Через місяць резолюція повернулася до табору з десятками тисяч підписів.Одночасно також робота переводилась по таборах полонених українців у Зальцведелі, Вецлярі, Раштадті - в Німеччині. В червні 1917 року президент Спілки Визволення України Ол.Скоропис-Йолтуховський з резолюцією полонених українців, підписаною сотнею тисяч імен, мав зустріч з Мілюковим у Петербурзі. Подібні політичні домагання ставила Центральна Рада в Україні через свого представника - посла Стебницького також у Петербурзі. Цей організовний збіг просто налякав уряд Керенського, і три головних міністри - Керенський, Терещенко,Церетелі негайно поспішили до Києва і там на з"їзді, що відбувався, визнали і підтвердили державну правосильність Української Народньої Республіки.

Трохи пізніше, а саме на початку липня 1917 року у Женеві відбувся Всесвітній ~~Конгрес~~ Український Конгрес, на який прибули делегати з Великої України, із-за океану та від Спілки Визволення України, що об"єднувала полонених. Представник з Києва сказав дослівно так:

- На Україні зараз жнива великі, та косарів мало.Потрібні люди.На всіх ділянках громадсько-політично-економічно-суспільного відродження, а насамперед організаторів - патріотів.Дайте на-

шій молодій Українській Народній Республіці таких людей!"

І тут було ухвалено...обміняти через Всесвітній Червоний Хрест українських полонених: лікарів, фельдшерів, санітарів, хворих та під їх маркою перекинути здорових людей - вище зазначених категорій. Заворушились...

Повстала Україна і стала на ноги!..

Н А Я С Н І З О Р І ...

" Всіх українських лікарів, фельдшерів, санітарів, просимо протягом трьох днів зголоситися в комендантурі табору для відправки на батьківщину"...Одночасно на короткотермінових семінарах проходили елементарні вправи з фельдшерсько-санітарної практики. Вивчали по латині назви ліків, навчалися перев"язувати та забинтовувати, словом, праця йшла повним ходом!..Десятки активних робітників пера і слова здобували нову практику...

Час пробив!.. Першого серпня 1917 року! Таборова площа переповнена як ніколи. Людей так багато, що яблукові ніде впасти. Вся трибуна в національних кольорах. Гордо дивляться розумні очі українських гетьманів. Попереду: музика, хор, колона лікарів, санітарів, хворих до відправки. А навколо хвилююче море людей!..

- Проводжаємо!..
- Їдуть!..
- Хто?
- Наші їдуть.
- Куди ?
- До Золотоверхого! Додому! На Україну !..
- Слава Богу! Ну й слава Богу!..
- А коли ж то ми поїдемо?

Радість і хвилювання. Раптом все в морі голів затихло. На трибуну зійшла центральна таборова рада, попереду улюблений всіма доктор Йосиф Охрімович. Він бліді. Схвильований. Хвилина мовчанки... А тоді слова полилися пісняним потоком:

- Дорогі наші брати! Дорога колоно до відправки! Дорогі співробітник по визвольній праці! Сьогодні нам доведеться розлучитися з вами, попрощатися з вами!.. Вам першим довелося ламати лід людської заскорузлости у Фрайштадтському таборі, і ви своєю роботою показали, що ви її виконали чесно й сумлінно, не покладаючи рук ні вдень, ні вночі протягом майже трьох років. І ви недаром це робили. Ви одержали нагороду - першими їхати на нашу вільну дорогу батьківщину!..

Громові оплески знімаються і вигуки "Слава!" А промовець далі:

- Ви одержали в нагороду великі жнива, які будете збирати там за Богом, Дністром і Дніпром! Україна вас кличе! Україна вас жде! Так, як колись італійський Гарібальді з невеличким гуртком патріотів відродив Італію, так і ви, українські гарібальдійці, повинні відродити нашу Україну! Наш наказ вам такий: щоб ви всі, заручившись волею народу, пройшли українські установчі збори!

Знову вибух оплесків і вигуків "Ура!" та "Слава". І далі:

- Туди, на широкі степи, на ясні зорі, на тихі води, до Золотоверхого Києва нехай стелеться оксамитом вам дорога! Ви там, а ми тут, ви там, а ми тут будемо разом кувати одне щастя й долю на славу й на перемогу!

Здіймається буря оглушливих оплесків і криків "Слава!" І відразу все - музика й хор, і всі присутні загриміли :"Ще не вмерла Україна і слава і воля!"

Струнками колонами на цілий кілометр розтяглися по шляху люди...То вони проводжають "гарібальдійців" на станцію...Між ни-

ми: Венедикт Ілюченко, ВасильАнтоненко, Кость Даниленко, Олекса Кобець і багато інших, відомих у таборі. Такі веселі ідуть, співають... Експрес підійшов. Швидко сідають. А їм услід:

- До побачення!
- Привіт Золотоверхому!
- Привіт Україні!
- Братам і сестрам!..
- Центральній Раді!..
- Михайлові Грушевському!
- Привіт!..Привіт!..

Потяг рушає. "Ще не вмерла Україна" - лунає могутній гімн. Грає музика. "Гарібальдійці" махають руками, хустками, кашкетами. Потяг швидко зникає в горах...

Тра-та-та, тра-та,та!
Сипле ритмами вагон,
Ми пустились в перегони,
Ми біжемо на здогони... -

застрочив свої вірші молодий натхненний Олекса Кобець, що залишив свою кохану Ірину з Верховини та пустився до Золотоверхого, бо громадське стояло вище за своє власне щастя...

Ми на Балтійському морі! Як чудово на воді! І страшно, і приємно!..Ми всі на палубі. Навколо вода, мов безмежна пустеля, все здається, що їдемо під гору. Попереду, з боків вистрибують сміливі дельфіни та зморені пташки відпочивають на високих машстах. Через Кагетат, Скагерат, Ізунд ми опинилися в Штокгольмі.

По дорозі у вагоні незабутня зустріч із сестрою "червоного хреста", що нас проводжала.

- Так ви українці?
- Так.
- А Полтаву знаєте?
- З нами їдуть із самої Полтави!..
- Цікаво бачити.
- Я Гайдаченко!
- Я Карась!
- Я Мазуренко!

Загукали хлопці. Сестра простягла руку і всім відповіла німецькою мовою:

- Марія Алєгатан! Сестра. - і далі продовжувала: -Наш славний Карло XII, а ваш гетьман Мазепа тримали союз.
- Знаємо, знаємо!..
- Полтавська баталія! Московський цар Петро!..
- У нас і могила зветься "шведова"!..

Алєгатан, злегка усміхнувшись, додала:

- А як би мені хотілося побачити Україну! оту могилу...Це моя мрія...- глибоко зітхнула. Ми всі були здивовані, що цю людину рідніла з нами подія, що минула вже більше двохсот років тому. Знайомство наше перейшло в дружбу, і сестра розцарила нам з десяток фотографій з написо: "Дорогому правнукові спільників шведів - у 1709 році під Полтавою від сестри Марії Алєгатан". Алєгатан була справжньою шведською патріоткою!..Ось уже остання прикордонна станція - Гапаранда. Прощай, чудова, вічнозелена, з надморською прохолодою країно вод і пісів! Прощай, дорога сестро Маріє Алєгатан! Дякуємо тобі за хвилини розваги та відради у твоїй суворій країні!

20

Перед нас їжилась і сріблилася густими хвильками неспокійна річка Торнео. Вона нібито знала своє призначення бути об"єктивним партовим двох невеликих держав.Місто Ялина на березі.З того боку доплицають вітрильники.Нас перевіряють, здають... Останнє - прощай!..І ми покинули берег Швеції.Із того боку долинають бадьорі відгуки "Марсельєзи".

- Привіт вам, братці! - почули ми, ступивши на фінську землю.І "Марсельєза" розлилась ще голосніше. Скромний обід. Скромні дружні привітання.

А через дві години потяг мчав до Фінляндії.Ранком були в Гельсінфорсі.На вокзалі нас здивувала незвичайна чесність фінів.У буфеті стояли на тарілочках: різну бутерброди, вина, горілки, з написами цін. Кожний підходив, брав, що йому треба, і сам клав гроші в скриньку, беручи звідти належну йому решту.Нікого не було. Дивно!Оце так культура!От і сипнула наша братва.Пили, їли, підходили по кілька разів, але розплачувались чесно.

Ще від шведського кордону до нашого "купе" підходили якісь панки, цікавились. Розпитували.Від Гельсінфорсу цих панків збільшилося.

Великий в європейському стилі фінляндський дворець!Просторая заля для пасажирів.Великі накриті столи, повні страв.Ми посідали за стіл.Кожному по пляшки горілки і пляшка пива. Хліба - гори !..Ось високий, поставний, з великою чорною бородою , років під сорок, від земств і городів нас привітав такими словами:

- Ве ьмишановні громадяни!Вас посилала на фронт стара царська Росія, а назад приймає нова, вільна, демократична.У нас перед законом і державою всі вільні громадяни.Привіт вам і скромний подарунок - по десять карбованців кожному від Тимчасового Уряду. Хай живе Олександер Федорович Керенський! Ура-ура-ура!

Всі гукали дружно, соковито.

Іскаріот-Лепюха, що їхав з нами, ще в дорозі розказав отим "панкам", хто ми, куди та чого їдемо.А тому після обіду несподівано для нас під"їхало з десяток закритих авт і нас без пересадки доставили прямо на Васильївський острів. Там нас роздягли до спідньої сорочки, покпали в пічка і поставили варту.Не важко було здогадатися, що ми заарештовані домашнім арештом.Нас прийняли за більшовиків!..

Через кілька днів прибуло з десяток офіцерів з Контррозвідки і почалися допити слідства. Ми всі відверто говорили правду, що як медично-санітарний персонал їдемо на Україну.Але нам не довіряли, боялися, і слідство тяглося...Тим часом газети "Новое", "Вечернее" время" цькували нас на зразок того: "Подивіться - на Васильївському острові перебуває три сотні німецьких шпигунів",і тоді каміння російських патріотів гурчали нам у вікна.Але ми не падали духом.Ми увійшли в дружбу з нашими земляками, вартовими. Дістали одяг, взуття і дісталися до Української Військової Ради, українських громадських діячів Дра Омельченка та посла від Центральної Ради Дра Стебницького у Петербурзі.Розказали їм усе. Вони заопікувалися нами.Через кілька днів прибув з Києва Володимир Винниченко, який відвідав Керенського в тій справі. І наслідок того було знято арешт. І ми вільно ходили по російській столиці.Чули промови, які виголошували Гучков, Мілюков та Шингарьов у "Дворянському зібранні" - за єдність і неподільність Росії та за продовження війни аж до переможного кінця..

Чули агітаційні випади Луначарського "цирку", що передбачував неминучий соціялістичний переворот.Тут же виступали тупоголові салдафони - більшовики з фронту.

Бачили, як на наших очах відокремлювалося українське ...ське, залишаючи московські казарми, організовували свої автомобільні баталіони для перекидання на Україну. Відчували той рух і те напруження, коли генерал Корнілов пішов походом на Петроград проти Тимчасового Уряду, коли Керенський на з"їзді в столиці кричав:" Буду відповідати вогнем направо і наліво, хто посміє підняти руку на демократичний уряд!" Це було на початку серпня 1917. Події наростали, одна скочувалася на іншу, одна складніша за іншу, вони мінялися з калейдоскопічною швидкістю. Вулканом бурлило, клекотало нове життя.

Допити - прискорено. Слідство - закінчено. І ми в кінці серпня вже вільні, незалежні їхали на тихі води, на ясні зорі, на нашу славну Україну.

З А З Е М Л Ю І В О Л Ю !

На Україні - кипіло. Нове життя давало себе відчувати. Почалась передвиборча агітація до українських установчих зборів. В боротьбу виступили ось такі політичні партії: українські есери праві, центр, ліві, соціял-демократична, незалежники, хліборобидержавники, соціялісти, федералісти, соц.-самостійники, хліборобидемократи, народні республіканці, націоналістичні демократи і анархісти. Та ще як додати російські партії есерів правих, лівих, меншовиків, більшовиків, то на Україні зчинилась справжня завірюха міжпартійної боротьби. Ось послухаймо провідні з них:

На Покрову 1917 року в селі Пархомівці на Харківщині відбувається велелюдний мітинг. Село - велике. Тут є: цукровий завод, контори, школи, парові млини, олійниці, кооперація, майстерні, економії, церкви та інше. Тут наявні представники всіх течій. На зібранні присутні також декілька десятків заможних хуторян, кілька поміщиків та найбільше дрібних власників - селян.

Промовляє всім відомий Микола Могвиненко:

- Високоповажані панове! Партія великих хліборобів - власників на Україні стоїть на тому, що власність залишиться і надалі священною і недоторканою. Земля, що доведена до такого культурного ступеня обробітку, може бути передана тільки за викуп. Державою можуть управляти не всі, що хочуть, а тільки ті, хто вміє, хто вже віками унаслідував досвід великих мужів-державців. Ось пригадайте колишніх в Римі патриціїв, в Англії аристократів, в Росії дворян, а на Україні шляхетну старшину за гетьмана Мазепи! Великі пляни гетьмана нам треба довершити та відновити стару гетьманську Україну! Віднині хай живе Українська Держава, [illegible]гкьман і гетьманська булава! Слава!..

Де-не-де пролунало :"Слава".

- Ну, чого Верну роззявив?
- За гетьмана!
- За якого?
- За Мазепу! За нашого!..
- За дурня такого, як ти!..

Волосний старшина намагався навести порядок.

- Тихше, тихше! - закликав він тих, хто не міг себе ніяк заспокоїти та гарячився.

На рундук виліз у сірій шинелі новий представник.

- Здравствуйте, товаріщі! Я, дескать, так сказать, від салдатських депутатів. Діскать, від большевицької партії; я такий чоловік, як і ви. І нас тут таких багато. Ну, той пан, що виступив, діскать, сказать, то говорив правду. Сплатували вони нашого брата добре. Буржуй сидить у холодочку, чай п"є, а ми робимо. То він, барбос, кров нашу п"є. Земля, діскать, так, як і вода,

21

повітря - для всіх. Пани за землю не платили, а захватили даром. А нам, діскать, дулюдали. Фабрики і заводи теж наші, бо ми їх самі наробили. Ондечки наш вождь Ленін сказав: "Мир хатам, війна цвірцям!" А державою, діскать, правити зуміє кожен і куховарка ковинки вміти. А церква, діскать, єє опікун для народа. Товариші! Тепер свобода! Земля, діскать, ліси, фабрики і заводи - все наше! Голосуйте за більшовиків! Ура! Ура! Ура!

Зелементувало майже половина сходу.

- Оце так встругнув!
- Шлямо проти шерсти!
- [illegible]шому!..
- Правду сказав!
- Шемолов сім кіп гречаної вовни!..
- Хто розбере, того й буде...
- Навіщо нам ота куховарка?..
- Або той опікун для церкви!..
- Тихше, тихше! Та замовкніть! -кличе до порядку старшина.

І вже з рундука гукає:

- Шановні добродії! Трудовики землі! У нас на Україні є пани, робітники, селяни. Та найбільше є дрібних селян-хліборобів, тому наша країна зветься хліборобською. Ми - гречкосії!.. А гречкосіям потрібна земля. Отже, всі землі: церковні, манастирські, удільні та поміщицькі треба звести в національний фонд і роздати селянам без викупу на живі душі у власність. Бо коли сами ми будемо користуватися своїм добром, то тоді молоком і медом потече українська земля. А фабрики і заводи нехай робітникам і предприятіям, інші нехай сами здобувають своїх прав. Країну треба довести до установчих зборів і встановити закон і порядок. Хай живе партія соціялістів-революціонерів, дрібних власників на Україні! Хай живе Українська Народня Республіка! За землю і волю! Слава! Слава! Слава!

- Слава! Слава! Слава! - лунало на все село.
- Аж оце так сказонув!
- Вареники в маслі!
- Що правда, то правда.
- Нашому братові аби земля, - гомоніли селяни.

Ось так після переведення виборчої кампанії до російських установчих зборів сільські, волосні, збори, а також повітові, губерніяльні з"їзди переводили підготовку до українських установчих зборів.

На початку листопада 1917 року на губерніяльному з"їзді Харківщини в м. Харкові мене було обрано українськими установчими зборами шляхом всенароднього таємного голосування. А саме: кожному виборцеві вручався великий друкований виборчий лист в якому були зазначені списки кандидатів від усіх партій. Кожний вибирав список, за який мав голосувати. Відрізував його, змінював, додавав кандидатів, а тоді заклеював у конверт і опускав до урни. В такий спосіб переводилась виборча акція.

З"їзд доручив делегатам Харківщини такий наказ:

Земля без викупу в довічне користування для селян. Восьмигодинний день праці та культурний побут для робітників.

Вільний інтелектуальний творчий труд для інтелігенції.

Акційні кооперативні фабрики і заводи, без експлуатації з боку підприємців. Приватна ініціятива у всіх галузях народнього господарства, без визиску. Шахти, ліси, залізниці, авіяція, флота, зброя - для держави. Державний виборчий контроль Української Народньої Республіки над усім!

Українські установчі збори, які намічено було скликати наприкінці 1917 року, відкладалися кілька разів.

Ukrainische Jugendverein SUM Aschaffenburg-Pionierkaserne

Тим часом на Україні широко розгорнулась культурно-освітня, національно-виховна робота. Країна покрилась густою сіткою вечірніх, недільних шкіл, курсів, народніх університетів. Не було майже села, де б не працювала "Просвіта". Сільські досвітки, вечорниці, замінено було читальнями, українськими виставами, концертами. Одночасно переводилась українізація офіційних закладів, установ, церкви. Створювалися демократичні волосні, повітові, губернські управи, розгорталася українська преса. Як з-під землі, виростала українська національна армія. Формувалися нові полки вільного козацтва з наказу "Гайдамацькі курені" в Одесі, сепаратний мир Центральної Ради з Німеччиною - в Бересті-Литовському, опрацьований Серлюком та іншими, як рівний з рівними і вільний з вільним прискорив перекидку українських полків сірожупанників, синьожупанників та чорношличників ім. Хмельницького, Дорошенка і Мазепи - із таборів полонених Спілкою Визволення України на допомогу Центральній Раді, що взяли на себе варту на українсько-московському прикордонні: Ворожба, Конотоп, Бахмач, хутір Михайлівський тощо. З успіхом переводив переговори український дипломат Центральної Ради Шелухін із представниками совдепії Християном Раковським за встановлення сталих демаркаційних ліній України. Замкнені кордони посилили зріст продуктивних цінностей народнього господарства. На Україні небувала ще досі дешевизна, особливо на продукти споживання: пуд білого борошна коштував 2 карбованці, фунт сала - 15 коп., глек молока - п"ятак, десяток яєць - гривеник. Універсалом Центральної Ради для селян, робітників заведено полегші. Всього було багато і не відчувалось слідів війни. Українські гроші були тверді.

Весною 1918 року німецьке військо перейшло всю Україну, допомагаючи встановити новий порядок. Українське Національне військо остаточно закріпило свої кордони з етнографічних межах України.

В цей час я, як інструктор Спілки Просвіт Слобожанщини, в місті Харкові, в склад якої входили: професор Микола Сумцов - умер з голоду і холоду в Харкові в 1921 р., інженер Волоценко, Гнат Хоткевич - поет, Володимир Коряк - критик, Микола Кикало - економіст, що перебував тут на еміграції, разом із українським кобзарем Іваном Кучугурою-Кучеренком, якого замордувало НКВД у в"язниці, артистом Василем Циндалом та донькою кобзаря - Галею Кучеренковою від Спілки Просвіт організували сотні нових "Просвіт" та влаштували сотні концертів на фонд Українських Установчих Зборів.

Кобзар грав і співав, Цимбал декламував, а я всюди читав свій реферат - "Слідами великих предків" - наших гетьманів. Культурно-освітній рух зростав. Національна свідомість ширшала. Сучасники ставали гідними своїх славних далеких предків. І Над обездоленою віками землею засяяло нарешті українське сонце.

Український напочатку бідненький дядько з Нижньої Сироватки під Сумами Іван Харитоненко все земельку збирав, купував та до рук прибирав. Його син Павло Іванович - цукроварні та економії розбудовував та залишив своєму єдиному синові Іванові Павловичу, що тепер перебуває в Парижі, кругленьких сто тисяч гектарів землі й лісу/ до ста економій та до двох десятків цукрозаводів, що виробляли на рік до п"ятнадцяти мільонів пудів цукру. Про те, як розбагатів Харитоненко, нас тут не обходить.

Отже, великий мільйонер - "цукровий король" на Україні щиро собі у своїй розкішній віллі серед грімучих сосонових лісів на річці Мерло біля самого міста - красивого куточка на околиці. Забралися подалі від "суєти мирської", аби з особливою втіхою віддатися тим буржуазним утіхам нового життя, що розливалися по всій Україні. І газет тих не читав, подій цих не знав, що діється навкруги. А й не хотів знати подій, не бути з ними і почувати себе у своїй вілли, мов на плавучому кораблі, закинутому в океані. Часто над цим замислювався.

Подано пошту. Чутко переглядав. "Українська Центральна Рада підписала сепаратний мир"... "Роздав декрет Леніна про націоналізацію фабрик і заводів"..."Кобзар Кучугура-Кучеренко з тріумфом мав блискучий успіх на великому концерті в Харкові"... І тут він крутнув ручку телефону:

- Центральна! Дайте мені Мерефу! Мерефа? Не можете з'ясувати про столітнього кобзаря Кучугуру-Кучеренка...так...Так... Так... дома?..чудово, дякую!..

А тоді гукнув свого улюбленого слугу Аксінія Петровича і дав йому такий розпорядок:

- Слухай, Петровичу! Сьогодні в нас народній концерт. Дістати кращих коней по кобзаря Кучугуру-Кучеренка і артистів що з ним у мереф'і. Організувати безплатний буфет і вечерю після концерту. На концерт повинні прибути - із цукроварні, пікарні і вся обслуга заводу.

- Слухаю! - покірно промовив Петрович, і все стало на ноги.

Годин у вісім вечора щось біля вікон застугоніло, зафиркало, заскрипіло і зупинилось. До хати кобзаря Кучеренка ввів товстий кучер Харитоненка.

- Від хазяїна! -промовив і подав пакет кобзареві. Той передав мені.

"Хочу послухати вашу бандуру. Іскаво прожити колегами прибути сьогодні до мене. Коней посилаю. Жду і буду дуже радий.

Іван Харитоненко."

Великі розписні сани. Дванастий кожух - баранця. Четверик вороних, мов змій, коней нісся свободою, відкидаючи далеко на боки сніг. Майнули вогники цукроварні. Рокочили в ніс. І за чверть години коні зупинилися. Великий під'їзд трьохповерхового будинку в стилі новітнього ренесансу. Колони підтримували руками фігури римських гладіаторів.

Ввічливий слуга допоміг нам розвантажитися. А через кілька хвилин нас зустрів сам Іван Харитоненко.

- Дуже радий знайомитись і вітати! - промовив господар.

І ми вже оглядаємо багаті апартаменти мільйонера. Капітальну бібліотеку...Художній музей...Серед дорогих оригіналів світових майстрів-малярів: "Руїни Помпеї", "Содом і Гоморра". Тут же "Українська пряха" Симоненка, "Запорожці" Репіна, "Комедянів шлях" Васильківського...Скульптура, різьба. Ось юнак відчинив високо над головою зовнішній ріг, з нього спадає кришталева вода. То прообраз того, як Харитоненко із свого розкішного достатків розливає свої добродійства. Скрізь бронза, золото, багатство і розкіш. Ось кімната без устаткувань. Рублена. Під ногами хутра звірів. Вікно таке із шкіри. На стінах списи, щити, кольчуги, стріли...То обстановка лицарських часів.

Скромна закуска і почастунок. Незвичайна зала повнилась в морі квітів і електричного світла переповнена своїми прихильними людьми. Вони перший раз тут сидять, такі задоволені і раді!..

В українському національному строї, поставний, кремезний і з довгезними козацькими вусами, мов той троянський Еней, з бандурою в руках показався на сцені кобзар Іван Кучугу-

ра-Кучеренко. Його вже знали. Його привітали гучними оплесками. І полилися звідні слова і звуки.

"Буря на Чорному морі", "Про Барабаша", "На смерть Богдана Хмельницького" - і оживали в уяві сподвижники нашого господаря: "Давня слава - слава України"...А тоді гумористичні "вінки" і "попурі"...Цимбали із піднесенням продекламували - "Дорошенко в Чигирині", а я - "Послання" із "Кобзаря".

Харитоненко то сіяв дощами, то був засмучений, видно, що переживав. Задоволена публіка щиро дякувала і розходилась.

Ми вчотирьох. На столі варене холодне з начинкою і з хроном в зубах порося. Великий графин очищеної горілки, покритий росою. Та ще різні холодні закуски. Вечеря носила продумано український смак.

- За славного народнього бояна - кобзаря Івана Йовича Кучугури-Кучеренка!

Ура...

І разом чотири золотих бокали були піднесені вгору і порожні поставлені на стіл. Мовчки закушували...

- За хлібороба нашого - великого земляка Павла Івановича! - промовив я, і знову дзеленькнули келихи. За кожним тостом горілка в графині висихала, а порося меншало. Розлягалися чудові пахощі дорогих гавайських сигар. Розв"язувалися язики...

- Ну, скажіть мені, будьте ласкаві, панове, одно; - звернувся підпилий мільонер, - тікати мені з України?

- Від кого, чого і куди? - запитав я його.

- Від більшовиків! За кордон!

- Вони для нас не страшні. У нас - своя влада! Своє військо.

- Не вдержуть!

- Німці допоможуть! - твердив я.

- Воно якось не тее...Союз демократії з монархістами...

- Хоч і з самим сатаною! Аби лив воду на український млин.

- Ви із самого кореня, з села. Знаєте душу селянина. Скажіть мені, що треба українському селянинові, щоб він не зробив того, що російський?

- Насамперед треба дати землю! - сказав я.

- Мої родичі всі давно виїхали закордон. Я - один. Я згодний сьогодні передати селянам всю землю, всі економії безкоштовно на умовах, щоб залишили мені тільки заводи.

- І дуже мудро б зробили, Павле Івановичу! Селянам якби земля та воля, то вже більше нічого й не треба. Коли ви дійсно передасте землюдобровільно селянам, то не треба вам утікати, чогось боятися, а живіть з нами хоч двісті років.

Появився другий графин і друге печене порося. Розмовляли. Грали. Співали арії й дуети. Минуло далеко за північ, коли залишили палату мільонера. Ті ж самі баскі коні піднесли нас вихром до соломяної стріхи кобзаря Івана Йовича Кучугури-Кучеренка.

Ранком випадково знайшли конверт, а в ньому чек на тисячу карбованців...

"ВІЙНА ПАЛАЦАМ!"

Події розгорнулись. Українські збори відкладено знову. З цього скористалися російські більшовики, що вже на фронті встигли пустити свою чуму. Їм потурали малоосвічені, затуркані салдати. Більшовицькі "глашатаї" ширили демагогічні чутки, що український генеральний секретаріят - це збіг царських генералів, що засіли у Києві, що їх треба доконче розігнати і обрати новий уряд, такий, як у Москві. Так само більшовицькі агітатори використовували всі п"ять республіканських свобід. Наприклад, П"ятаков у Києві повів широкі акції за радянську владу на Україні. Цю агітацію підтримували різні зденаціоналізовані політичні пройдисвіти і ошуканці, а також темні несвідомі робітники й селяни. Московики, червона аґентура пролізла до найдальших закутків села і там робила своєгодну роботу. Підіймали голову також різні ліві есерські та соціял-демократичні партії на Україні - "Боротьбисти", що пізніше перейшли в Укапісти. Так само виникли різні партійні міжусобиці, і це в той час, коли треба було найбільше єдности і монолітности. В той час, коли державність повинна стати вище партій і клясів. Це відчували також німці, що перебували на Україні та вирішили реорганізувати українську владу. Заходами великих хліборобів-власників (дир. Лубенського, Семиранка та інш.) у квітні 1918 року у Києві був скликаний з"їзд - Всеукраїнський З"їзд Хліборобів, де на Софіївській площі було урочисто обрано на гетьмана Павла Скоропадського - нащадка гетьмана Івана Скоропадського, що був на гетьманаті підчас Полтавської битви за Петра Першого. Президент Української Народньої Республіки Михайло Грушевський заарештований, домашнім арештом. Центральна демократична Рада розпущена. На зміну прийшов новий гетьманський консервативний уряд. Гетьман обочив себе кращими "сердюцькими" дивізіями, заручився союзом з Кубанською Військовою Радою та військом великого Кругу Донського, а також підтримкою німців. Скоропадський гарантував Україні тверду владу і державний спокій, але не надовго!.. Німецькі реквізиції, що прокотилися по всій Україні, дошкульно відбилися на селі. Селяни змушені були повертати назад, захоплені майно та землю, та сплачувати контрибуції. Це розв"язало язики більшовицьким аґентам, якими аж кишіло в запіллі, вони одверто збивали з пантелику людей, казали, що Центральна Рада продала Україну німцям, а генерали, як і за царя, керують Україною. Бо ж Скоропадський був справді генералом російської армії. Найбільше авторитетного тоді на Україні Петлюру було заарештовано. Грушевського затиснули. Винниченко - втік. При гетьманаті залишився лише один міністер осіїти УНР - Стеценко, якого більшовицька аґентура літом 1918 року вбила в Полтаві. Заворушилося підпілля!.. Це все полило воду на млин червоної Москви. Щоб уникнути конфлікту з народом, Петлюру було випущено з Лук"янівської тюрми.

В листопаді 1918 року за ініціятивою проф. Михайла Грушевського у Києві на Пушкінській вулиці ч. 1 був скликаний Український Національний Конґрес. В той час Петлюра вже підняв свої полки проти гетьмана і з боку Білої Церкви та Хвастова наступав на Київ. Напроти були послані "сердюцькі" дивізії, що без бою перейшли на бік Петлюри. Я, як делегат конґресу, на власні очі бачив, що творилося тоді в Києві.

Гетьман - утік.У війську - заміщання.Робітники оголосили стр[illegible]к. Стали: трамваї, водогони, електростанції.Зупинився залізничний рух. У місті - великий рух і напруга.І дивно - на конгресі зустрічаю фракштатців[illegible]сь Іжченко,Лобовик,Підгайний,Голобородько, Мезін, Мочульський...Конгрес - не відбувся. Фракштатці й мало половина делегатів конгресу подалися назустріч Петлюрі.А я, послухавши вдень таємничу репетицію диригента Олександра Кошиця, подався на свою Слобожанщину.

Через кілька днів влада гетьмана організовано перебрала Українська Директорія, що с[illegible]ек[illegible]ацією від 26 грудня 1918 р. окупіндовила золоті часи самостійної української народньої Республіки, а Головний Отаман Симон Петлюра став виразником волі народу.

На початку 1919 року на Слобожанщині перебували полки Запорізького Корпусу Болбачана, що неспішно відчинялися до Кременчука.

Напровесні на Україну посунули загарбники зі всіх боків. З півночі на Київ лізли нечисленні голодні банди більшовиків, з півдня натискували козацькі генерали Денікін та Краснов,що на своїх прапорах несли "єдіную нєдімую". Вони старалися наперегін забрати Київ!..Український яничар Юрко Коцюбинський (виродок великого письменника) із-за Дніпра "учав із гарматних пострілів в будинок Михайла Грушевського.І"ятаков дійшов із-се єдини, хто захопив у Києві арсенал.Німецькі війська,розбиті і неорганізовані, підпирали на захід, бо там теж загрожувала небезпека "спартаківців". Директорія змушена була залишити Київ і перенести свій осідок до Вінниці та Кам"янця-Подільського.

Під кінець 1919 року вся Лівобережна Україна опинилась в руках червоних загарбників, що, як казав більшовицький Муравйов," Ми прийшли по сало та хліб".Тоді ж було утворено радянську Криворіжську Соціалістичну Республіку, що пізніше перейшла до Харкова.

Весною військо Головного Отамана досягло Дністра, але тут на допомогу приєдналися галицькі дивізії Петрушевича.

До цих часів належить гарячково патріотична промова , сказана С.Петлюрою на великодніх військових зборах, коли він опинився в трикутнику:

-Браття! Ми кругом у вогні.Наша вся республіка за нас простір одного повіту.Хоч здобути, хоч вмерти.Згадаймо слова нашого далекого хороброго князя Святослава:"Не посоромимо землі української!Ляжемо кістьми!Пом"ятаймо, що мертві сорому не мають!"Ні ему боронити волю, віру і народ.Історія про нас не забуде і всі наступні покоління будуть за нас молитися Богу.

І тут усі заприсягнулися бо[illegible]тися до смерти. Блискавичним ходом ударили на Київ.І гнали потопом більшовицьку сарану. За два-три місяці загнали її [illegible]лек за Дніпро і ще літом Золотоверхий знову опинився в руках Головного Отамана.Т[illegible]не до г[illegible]! Ні напругою нечисленних, але сильних полчищ, що в десять разів перевищували національні війська, Київ довелося знов взяти як українцям, так пізніше і денікінцям. Національні війська відступали до своїх західніх кордонів.На цей раз весною 1920 року Українська Директорія закінчила союз з Польщею.Українське та польське військо війшлося десь над Богом і пішло побідним маршем та скоро здобуло Київ.Так протрималося до осени.Тим часом більшовики скупчили велику силу піхоти, гармат, кінноти та кілька армій відразу кинули за Дніпро.Вони були на цей раз нерівні.Полки залишили правобережжя, до кордонів, умовлених з Петлюрою, і дали пригодок українському війську в Польщі.З того

24

часу починається гірка доля наших людей по різних країнах в еміграції.

В окупованій більшовиками Україні влада переходила до "робітничих, селянських та червоноармійських депутатів", як в центрі, так і на місцях. Організовувалися волісполкоми, повіткомами та ре різні "коми". Все почало перефарбовуватися в червоний колір. Українські есери "боротьбісти" - ішли до української комуністичної партії - "укапістів".

Вони гадали утворити свою соціялістичну республіку в етнографічних межах зі своїм економічним центром, військом, як було за УНР, тільки у федерації із РСФСР. Виникло два різнобіжних політичних осередки: КП(б)У і УКП. Часто на зборах виникали гострі суперечки, доходило до бійки, а часом і до взаємних вбивств. Але тонку політику укапістів розгадав Левін, який назвав УКП не чим іншим, як замаскованим націоналізмом, та в грудні 1919 року випустив меморандум про злиття партій в єдину "непереможну" ВКП(б). Українська комуністична партія була розпущена, оголошено було персональний вступ до КП(б)У. І тут українські політики кинули гасло - всі до лав КП(б)У. Вони гадали, що масовим вступом згодом перетворять більшовиків на укапістів, а може - чого доброго - ще й на боротьбістів... То і до КП(б)У вступили: Затонський, Гринько, Любченко та інші. Всі вони здобули на довший час портфелі наркомів. Затонський став наркомом освіти, Любченко - голова уряду, Гринько - фінансів, у Москві. Пізніше Любченко, Чубар, Скрипник, Хвильовий покінчили життя самогубством, а Затонського, Гринька, Якіра, Гамарника, Дубового та інш. НКВД розстріляло.

Весною 1921 року в Києві відбувся інсценізований процес над партією українських есерів. Судили також декого з бувших міністрів Директорії та Генерального Секретаріяту, що залишилися на Україні. Голубовича - прем"єра, Івана Лизанівського - міністра друку, Стасюка - міністра прокарчування, та інших. Всіх їх вислали до Харкова. Там вони тримали пізніше провід в кооперації: Голубович - у "Книгоспілці", Лизанівський - у видавництві - "Рух", Стасюк - в "Укрсельцукрі". Решту їх засуджено було до далеких концтаборів на довгі роки.

З перших днів окупації я охрестив себе позапартійним і як агроном-цукровик на обласному з"їзді робітників цукрової промисловости в Сумах, що відбувся в березні 1920 року, був обраний до складу колегії "Сумцукру", що об"єднувала 50 заводів Лівобережної України. Як бачите, збобув собі таке широкої діяльности!..

В ті часи багато нашого брата повертало з різних фронтів громадянської війни і рятували себе кожен, як умів. Більшовики були ще не досвідчені, багато довіряли, то ж мудріші пролазили на верхи, та ще й за собою тягли менших. Одні залишилися в містах, інші пристосувалися на фабриках, заводах, в радгоспах, в кооперації, а пізніше багато знайшло собі захист під рясою автокефальних священиків. Та всі вони пізніше розплатилися каторгою, висилкою, життям.

Парк великого українського мецената Тарновського. Що за краса, що за диво!.. Не парк, а ліс дрімучий, що збігся аж до трьох губерній України та створив чудову мальовничу природу української Швайцарії.

На середині велика кругла площа і грандіозний палац. Цей дворець на взірець царських з куполами, колонадами та красивими фасадами, збудовано ще за часів Катерини II-ї і разом з

вепетенським лісопарком був подарований царицею своєму фавори-
тові - Румянцеву-Задунайському. Скоро засумував великий князь
столичним життям та й продав його. Парк двічі переходив з рук
руки. Від Румянцева до Почеки, від Почеки до Качановського і
ренті дістався до рук українського патріота і мецената Васи
Тарновського.

На передньому плані гостя зустрічають чотири жіночі
гури, робота кращих італійських скульпторів. Це прообраз пі
ку: весни, літа, осени й зими. І дійсно, весела, одухотворена
реповнена радощами "весна". Спокійне, чарівне, багате плодами
земними "літо", меланхолійна, засмучена "осінь", похмура, холод
на "зима". І що ж...руки повідбивані. Дорогі витвори фігур по-
карбовані, побиті. Заходжу до палацу. Довгі коридори й безліч
кімнат. Всюди побито, потрощено. Піднімаюсь на другий поверх...
Так сама картина: вибиті вікна, двері, під ногами рештки доро-
гого клявіра, над головою теліпаються полотнища - рештки картин
великих майстрів пензля. Бо ж Тарновський зібрав дорогий кошто-
вний музей українських історичних цінностей. Навіть кедрові по-
ручня згори донизу були подовбані, погнуті чимось тупим. З сумом
виходжу. Отут, думаю, на цій площі колись стояли українські гарма-
ти!..

Від середини площі віялом розходилися восьмикінечник доріг,
що губилися в парку, а там десь їх усі оперізувало гігантське ко
ло...Парк мав зверх тисячі гектарів. Отак, коли підеш від цен-
тру якоюсь доріжкою та зійдеш на велике коло, то можна ходити
безконечно, аж поки не завернеш убік, що виведе тебе до палацу.
Яка чудова панорама, що розгортається перед вашим зором!..Ось
доріжка убігла в кручі...Згорі дрімучий ліс. Серед дня - стає
ніч. І знову каскадами заливає сонце, річка виблискує сріблистою
лускою...простяглися луки, гаї...І знову ліс, долини, кручі...
Багата природа під майстерною рукою геніяльною господаря прий-
няла казковий вигляд.

Глибина парку. Тиша навкопо. Вікові дуби, клени, липи,
сплелися в густі зелені шати. Осьдечки величезний лапатий дуб -
дідуган. Його товстелезні старечі боки, підперезані грубою линою,
що вросла в кору. Тут же під літами з крупчений бюст Шевченка, -
його ніхто не займав. Це дуб, під яким літніми вечорами сходилися
великі люди України: Куліш, Білозерський, Забіла... та слухали
о пізньої доби...Хто ж то співав?..Чия пісня так глибоко запа-
кала в душу і не було їй рівної по всій Україні? - То співав
наш геніяльний поет Тарас Шевченко, бо любив проводити час се-
ред своїх друзів під оцим дубом. Напроти місяць освітлював моги-
лу і хрестик - Шевченкового друга Ченстоховського.

Скільки відвідало цей парк знаменитих людей!..Ось де аль-
танка великого композитора Глінки. Там він поклав на музику свою
безсмертну оперу "Руслан і Людмила" - вперше поставлену на при-
дворній сцені Тарновського. "Гуде вітер вельми в полі," - роз-
лилося звідси по всій Україні. Там "Острів кохання", де написав
Забіла усім відоме "Не щебечи соловейку"..Ген далі - "Лебедине",
"Майорівке" - озера, де поети вдень і вночі розмовляли із сво-
єю музою.

Звідусіль на літо наїжджало сюди багато гостей: артистів,
малярів, поетів, що жили тут по кілька місяців. Часто сідало за
стіл по кілька десятків людей, яких не знав сам господар, і тут
знайомився з ними та закликав як можна довше гостювати. Життя в
Качанівці було веселе, розкішне та багате. Тут знаходив собі ві-
драдний притулок наш великий поет Тарас Шевченко. Він познайо-
мився із Тарновським ще в Петербурзі. Знайомство скоро перейшло

дружбу. Він кожного разу гостював у меценатів, коли приїздив на Україну. А повертаючись із Санкт-Петербурзької неволі, писав із Нижнього Новгорода до Тарновського та просив його дати йому притулок, "бо в мене на Україні крім Вас нікого близького не лишилось". Про саму Качанівку поет каже, "що немає раю на цім світі" - так вона чудова. Та паркає на свою куму, якій присвячує вірш у "Кобзарі" - П.Т. - Надежді Тарновській -, що вона не зрозуміла цього раю.

Тут у свій час перебували - Галаган, Куліш, Ганна Барвінок, Білозерський, Забіла, Глінка, Штернберг, Гоголь, Костомаров, Паганіні, Цумкін, Щепкін, Брюлов та багато інших відомих людей. Не одне відоме ім"я було внесено до книги відвідувачів.

Всі вони відпочивали, малювали, творили, співали і все те розвозили по Європі, пригадуючи українську культуру, згадуючи тихим словом українського мецената...

В 1911 році Тарновський за кілька мільйонів продає Качанівку цукрозаводчикові Харитоненкові, якого я вже згадував. Сам переїжджає до Чернігова та на вторговані кошти фундує Український Історичний Музей ім. Тарновського.

Уряд Української Народньої Республіки проектував відкрити в Качанівці український університет. Але гримнув бій - не Полтавський бій, а більшовицький. Прийшов двадцятий рік. І все пішло догори ногами.

Ми старий світ зруйнуємо,
А новий світ збудуємо...-

гримів усюди дикий спів. Рубали ліси і парки. Розбивали і руйнували двірці і палаци. Ногами грали на клавірах. Одбивали руки і голови "буржуйкам"-статуям.

Покидаю парк. І сум і радість обнялися. Сумую за цим мало свідомим українським народом. Радію з того, що походив на тій землі, де ходили наші великі люди, що посидів на тому місці, де сидів із своїми близькими приятелями наш геніяльний поет.

Вийшов за браму. Іду селом...

- Здрастуйте! - вклонявся тітка.
- Добридень!
- Що, були в великому домі?
- Був.
- Наробили там такого, що страх.
- Хотів би я розпитатися людей про цей дім.
- То зайдіть онде в оту хату, що скраю, до діда Нестора Опари, він все розкаже.
- Дуже дякую! -

Через кілька хвилин я вже сидів під хатою призьбі та розмовляв із кремезним дідусем у полотняних штанях та сорочці з застібкою. Розмовляв з Нестором Опарою. Справді, видно було, що йому через дев"ять десятків перевалило. Але ще добре бачив, чув, тільки трошки став забуватися.

- Ви щось знаєте про Тараса Шевченка? - запитав я.
- А чому ж ні... Знаю. І за Шевченка знаю, і за пана знаю. Я був у пана за прислужника, то й знаю. А скільки тих панів перебуло. то й голова всіх не здержить!.. Гарний був пан, нехай царствує...
- Який же він був той Шевченко? Мужик якийсь?..

- Навіщо це казати? Ви ж самі добре знаєте. Хе!..Чудні люди!..Оце каже: не знаю, не відаю, а тоді - черк, черк - і книжечка готова, а про діда Нестора ні слова!..Скільки вже я попорозказував добрим людям!..

- Ну, то розкажіть, будь ласка, і мені...

- Шевченко був чоловік простий, але тямущий та дуже розумний. За те його дуже любив наш пан. Оце, було, співають, грають, випивають...А тоді - гульк: немає Шевченка. Іди, каже пан, та дивись, як ока, бережи... Ото я побачу та з оддалення й чимчикую за ним. Він за ворота - і я за ворота. Він до Лейби в корчму - і я за ним. Сиджу під корчмою...А там усередині скільки насходилось - випивають потроху та свою біду розказують. І Тарас Григорович з ними. П"є, розказує, плаче і за всіх платить. Скоро, каже, воля вийде. Панів не буде. Україна буде. Півні вже вдруге кличуть, а він їх частує. А тоді вийде, ледве ноги тягне...Та помаленьку-помаленьку тільки за браму - бух у траву - і хропака. А я сиджу-сиджу, а тоді: вставай -но Григорів сину та підемо до кімнати спати. А він мене цілує та голубить. А то було ще таке: розгулялися наші пани, а Григорович з хати, десь знайшов кропиву, землі в посудинку, приносить та й становить її у "літньому саду", який у домі був. А там квіти, та ще й які квіти!.. А він туди - кропиву..."Що те значить?" - питає пан. А він йому: "Це означає те, що коли ви, пане, будете так цвиндрити добро, то настане така пора, що тут поросте кропива." І правду сказав, бо воно так і сталося. А кропива яка поросла - бачили?

- Бачив, бачив, дідусю!..

- Мудрий був чоловік, отой Шевченко!..Я з ним добре жив, як він-до нас приїздив. Гомонів по-нашому і простим людом не гербував - царство йому небесне, пером земля!..Воно б і мені туди давно прийшла пора, та не приймає Господь ...

-Дякую, дідусю. Гостинця принесу сьогодні.

- З Богом!

Увечері я переслав із Парафіївської цукроварні півпуда цукру для діда Нестора. То була йому невелика плата за його цікаве оповідання.

- Мир хатам!..

- Війна палатам!..

- Куховарка має правити державою!..

- Працювати за змогою, а одержувати за потребою!..

З такими гаслами не вгавали більшовики на Україні. Щодня сходи, мітинги, збори...Вся країна гучно забалакала. По селах всюди виросли трибуни. Ця більшовицька політика розливалася трьома основними руслами: для робітників - по профспілці, для селян - через комнезам, для партійців - по компарткому. А на усіма пильно стежило око - око садиста Саєнка із УЧКА.

Щоб виконати перше гасло - війна палатам! -спішними темпами переводилися грабунки поміщицького добра. Розбирали коні, воли, сівалки, машини, хомути, вози, розвозили запаси зерна, муки, сала та інших продуктів, розтягали економії, млини, розбивали спирт, горілку, цукор, будівлі та димарі тощо. А за "порядком" та рівномірним розподілом стежив комнезам (Комітет незаможних селян), бо всі мірялися на одну соціяльну думку-мірку незаможника. Незаможник - це була основа всіх основ. Смерть капіталу! Всі рівняйтесь на незаможників! Не життя було, а масниця!..На всіх зборах вони гордовито заявляли: я чабан. Я - наймит. Я - злидень. Сільські землеміри розміряли поміщицьку землю. Другі

16

зно організовували комуни, в цю організацію переводили в такий спосіб: об"єднували гуртки сільських голодрабів з кількох десяткі родин і забирали собі якийсь гарний багатий хутір або невеличку устатковану економію, що була переповнена всілякими добрами. В таку "комуну" більше нікого не пускали. В соціалістичне господарство, воно не обкладалося ніякими податками. В комуні починалося весело життя. Гнали самогон. Різали свиней. Приходили сільські запрошення і починалася гулянка, аж поволі ставало жарко. Через два роки худоба в такій "комуні" вибувала, інвентар псувався, поле заростало бур"яном, названі дорогі з "комуні" "Зоря Ілліча"-переставали існувати тоді коли, як нерентабельна, а самі комунари розбігалися - хто куди. Скільки таких "комун" було на Україні!..

Гроші друкувалися так, як газети, але вони не мали ніякої цінности. А для того, щоб якась держава та промисловість, завелось було "процвітання". До кожного двору, в пропорціонально до розміру землі, доставлялася та чи інша кількість збіжжя, м"яса, городини, яєць, молока, курей, гусей тощо. Все те звозилося гуртом на пристанційні склади. Довгі ешелони з продовольством тягнулися всюди, запружуючи залізничні шляхи, станції, потяги... Часто-густо м"ясо псувалося, збіжжя замокало, картопля - мерзла... але на це мало звертали уваги. Складали акти, списували, але іноді для постраху ЧК розстрілювала якийсь десяток кількох. Дуже примітивно виглядала ця організація постачання міста й промисловости. Зогнато завдяки митрачівся на якусь енергію, та ще більше гинуло матеріяльних цінностей. Коли хтось із робітників і постачання ерудиції через неспроможність, то його просто ставили конфіскацію. А від заможніших все реквізували на користь держави. Ніхто не був гарантований, що вистачить грошей, він не попаде до вечора під таку реквізицію. Це залежало не стільки від готовности комнезаму, скільки від якости того "первака", що йому його треба було поставити, та ще й підкарпити на закуску, бо кожен дає оцінку спроможности або неспроможности. Як у центрі, так і на місцях були "комітети постачання" і "розпреди". Ці комітети постачали селян: сокирами, бритвами, реквізованими парасолями, запальничками, сокирами, гірчицею і сапачками, а більше всього - голими полицями. Звідти "розпреди" розподіляли пайки робітникам і службовцям. Усі одержували однакові продпайок, а саме на місяць:

1.	Муки ячної або житньої	40 фунт.
2.	Пшона або проса	5 "
3.	Картоплі (мерзлої)	40 "
4.	М"яса бичачого	5 "
5.	М"яса курячого (часто-зрохлої курки)	1 шт.

Це видавалося на особу одного працівника. На членів родини видавалося вдвічі менше. Звідти "академічний" пайок, і відповідальних працівників був далеко кращий. Сюди входили: чорний мед, мармелад, жовтий цукор.

Знеосіблення праці на підприємствах, "урізноманітнення" у виноградарі, - принесли на підприємства інертність, пасивність і бездушність. На складних верстатах замість у "Гельферінг-Дейке" і Чорноморці виробляли наперстки. На великому рафінадному заводі в Україні виробляли - цукерки. Робітник стежив не за виробітком, а за господарством і продавав-ніс почав для себе: робив запальнички, мундштуки, лямпи, гопки... робив все те для того, щоб однести на село та виміняти за ті вироби трохи хліба. Це завдяки, що робітник повертався обличчям до села. Промисловість через відсутність сировини стала.

Селянин, у якого ввесь час забирали безкоштовно, скорочував засівні площі. Зовсім не сіяв просяних культур: бурлків, тютюну, льону. Жив більше для себе. Все приводило до занепаду в сільському господарстві.

Бюрократичний апарат був роздутий до найвищих щаблів. "Главцуко", "Главмука", "Главм"ясо", "Главриба", "Главспирт", "Главшкіра", "Главроги" і сотні інших главків. Все кабінети, і все "зави", "креди", "ваги", "маги", столи, люди... Одні пишуть, другі дишуть, треті куняють, четверті гуляють... і всі дивляться на годинник.

Ніхто вже не хотів лізти в шахту, навантажувати доменну піч, робити тяжко. Україні невистачало вугілля, газу, соли. Щоб покрити недостачу вугілля, палили ліси. За браком фабрикатів і недостачею продуктів споживання, а також через відгуки голоду, що пронеслися над Поволжям, гроші, що мали відбити продукцію праці, - здешевіли.

Вже в 1922 році коробка сірників коштувала один міліон карбованців, а на початку 1923 року фабрична промисловість, сільське господарство, а також грошова система осягли повного розвалу.

Ні одна країна світу не мала стільки міліонерів і міліярдерів, як підсовєтська Україна в ті часи. Куди було рівнятися якимось Ротшильдам, Морґанам тощо!..

Одночасно, розваливши економіку України, більшовики почали валити громадський устрій: школу, церкву, побут, сім"ю, традиції... Церкву відокремили від держави. Релігію назвали опіюмом для народу. Стара шкільна система була повалена. Занедбавши точні науки, дали перевагу наукам соціяльно-політико-економічним, вивченню марксо-ленінських теорій. Зовсім не визнавали напочатку гуманітарних наук. Над професурою висів учнівський комітет. Марксисти трактували, що всі діти однаково здібні, і біда тому професорові, що насмілився доказувати протилежне. Педологію як науку засуджено. Юнак, що закінчив середню школу або ВУЗ, виносив у ці часи стільки знань, як учень старої горожанської школи в чотири кляси. Зате він був партійним, знав "на зубок" Питання ленінізму" і був "демосфеном" слова. Крім того, у школі змалечку прищіпалася дітям неповага до родини, до своїх рідних звичаїв і традицій. Все змінювали на новий лад.

Реєстрацію смерти, народжень, шлюбів вели в "сільвиконкомі". Замість хрестин вводили "октябрини". Дитину несли в клуб або до театру, там збиралися збори, виголошували промови на честь новонародженого, співали "Інтернаціонал", добирали ім"я, якщо дівчина - то Нінель (Ленін - навпаки) або Світлана, коли хлопець - то Октябр або Володимир. Аналогічно переводився запис шлюбу. Приходять оце до сільвиконкому пара молодят - реєструватися. Вони раді, з піднесеним настроєм. Відчиняють двері, кімната нешпарована, повна диму. За столом сидить якийсь з тупим виглядом реєстратор, що ледве дряпає пером, записує:

- Орина, кажеш, Карабут?
- Так.
- Ну, що ж, Орисю! вже закортіло... то й заміж тоє...
- А тебе, кажеш, Гаврило Опеньок? Нічого собі хлопчисько. Бережись, Орисю!..

І печуть раки бідні молодята.

Вульгарно, гидко, некультурно. Але без реєстрації ні вінчати, ні хрестити, ні ховати священик не мав права. Але перші роки люди не поривали ні з церквою, ні з рідними традиціями.

Через те, що шлюб оголошено вільним, він почав утрачати свою силу, бо він нікого ні до чого не зобов"язував. Посипалися зводи й розводи. Майже половина всіх шлюбів припадала на розводи. Були випадки, коли зводилися й розводилися по десять

разів, і це було віднесено їм до заслуг. Розводилися не тільки молоді, а й старі. Бували такі картини.

–Що це ви, бабусю, на старість? – запитує кирпатий реєстратор.

– Не хочу жити та й годі!..

– Ну, кажіть, кажіть, що трапилось?..

– Надокучило! Вік промучилася з ним!..Дайте хоч умерти спокійно...

– Нічого не розберу!..

– Що тут розбирати? Як той пес.. Куди я, туди й він слідом. А я не хочу! З дому зійду, а не хочу!..

– Куди ж ви зійдете, бабусю?

– До дочки, онуків доглядати. Він думає...

– Ну, то попросіть, щоб хтось розписався за вас...

Черк-черк – і готово. А прожили сорок п"ять років!..

Особливо посилилися розводи після того, як Сталін отруїв свою дружину Аллілуєву та п"ятдесятилітнім одружився з шістнадцятилітньою комсомолкою Розою Каганович – жидівкою. Відтоді старі партійці взяли моду розводитися та женитися на молодих.

– Отже, Сталін курить люльку – і я курю!..

– Сталін має молоду жінку – і я маю..

Так хвастали відповідальні працівники з різних "обкомів".

Аборт або платити "аліменти" – було звичайним явищем в ту пору.

Так на наших очах валилася держава. Країну грабували серед білого дня. З дзвіниць скидали дзвони. Забирали святі срібні та золоті оздоби по церквах. В"язниці набивали закладниками і там їх розстрілювали. А разом з тим валилася школа, сім"я, дорогі дідівські традиції, висока і перед тим українська мораль. А на зміну нічого не йшло!..

Неспокійно жилося людям в добу військового комунізму на Україні! Свободолюбний народ не міг примиритися з кривавою диктатурою з Москви. По всій Україні розгулялася безстрашна отаманія. Вона часом охоплювала великі простори та підіймала народ проти гнобителя-окупанта. Згадаймо славних синів України: Зеленого, Ангела, та ще невловимими орлами носилася цілого півроку десятитисячна армія по степах України, що наводила жах на московських окупантів – армія Юрка Тютюнника.

У Т О К О Г О ?

Державний механізм старої Росії вже на початку 1923 року був остаточно розвалений. Всі дотеперішні заходи ВКП більшовиків зайшли в глухий кут та при всій "геніяльності" Леніна та його совнаркомів нічого нового вже не могла створити. А треба було наздогнати і перегнати европейські країни. Треба було ленінської тактики: крок назад, два кроки вперед. Для цього Ленін вирішив перевести державу на рейки нової економічної політики, так званого НЕП"у. Старі негідні гасла – всі рівняйтесь на незаможника та всім за потребою – були замінені новими: " Всім тільки за здібностями!" "Всі повинні стати заможними" Працю на промисловості і скрізь в державі розбито на двадцять розрядів. Чим вищий розряд, тим менша була оплата праці. Відмінено продрозкладку і харчові картки, а заведено продподаток як натурою, так і грошима, а також заведено цілий ряд податків: арендний, прибутковий, прогресивний, культурний, різні страховки тощо. Широко було застосовано приватну ініціятиву у всіх галузях народнього господарства і це відразу дало себе відчути. Організовані були трести в промисловості. Буйно розцвіла на всіх ділянках кооперація. Розвинулась діяльність акцій-

них товариств і підприємств. Особливо торгівля: приватна, кооперативна, акціонерна своїми тонкими артеріями пронизувала увесь складний організм держави. Так само оживало сільське господарство. Земля була передана у власність селянам, утворено було довготермінове і короткотермінове державне кредитування сільського господарства. На село завозився сільсько-господарський живий і мертвий інвентар, насіння, мінеральні добрива тощо. Організувалися різні приватні підприємства, майстерні, цехи, ремісництва. Робітництво об"єднувалося у профспілки. Всіх кооперативних селян об"єднував всеукраїнський центр "Сільський Господар" у Харкові. Кооперативна організація "Укрсельцукр" взяли в аренду від цукротресту п"ятнадцять цукроварень. Це ж тепер одержали високі посади бувші наші міністри: Голубович, Лизанівський, Стасюк тощо. Російські комісари здавали концесії на Уралі і на Кавказі. Одночасно виникла густа мережа допоміжних господарств. І де тільки їх не було!.. При всіх трестах, школі, кооперації, в лікарнях - все це було побудоване на засадах самоокупування. В хід пущено було крилаті слівця: "Переключитися на нові рейки економічної політики!", "Запровадити у всьому суворий режим економії!", "Зімкнути ножиці між виробництвом села і промисловістю міста!" та викинуто основне гасло: "Збагачуйтесь!"

Нова економічна політика як у промисловості, так і в сільському господарстві запроваджувалась по двох секторах: соціялістичному, куди входили державні фабрики й заводи, радгоспи, комуни, а також різні кооперативні артілі тощо, і в індивідуальному, куди входили кустарі, ремісники, робітники, а найбільше селяни. Конкуренцію у виробництві формувала держава, що залишала за собою функції тільки адміністративної та політичної контролі.

За п"ять років країна не можна було впізнати. Все ішло і росло, мов із води. Ожила вся легка промисловість і всякими фабрикатами та виробами було завалене місто й село. Великого розквіту набуло сільське господарство. Країна перетворилась у дрібних аграріїв-власників - п"ять-зісім гектарів на двір. Заводили кращі сівозміни, брали в кредит сільськогосподарські машини, вози, плекали породистих коней, розводили свиней, рогату худобу, садовину, городину, бджільництво, птахів тощо. Виростали нові хутори. Разом з незаможниками загинули мільйони і мільярди. Продукти і фабрикати стали дешеві, гроші - дорогі. Часи НЕП"у почасти нагадували золоті часи Української Народньої Республіки.

Ціни були дешеві. Пуд пшениці коштував один карбованець, кілограм сала - сорок коп., І Кг м"яса - 20 коп., так само дешево було взуття і одяг. Але прикро було адміністраційним і партверховодам бачити багаті вітрини, дорогоцінні речі в пасажах, бачити - те, що магазини були переповнені різним добром. Також сціпивши зуби вони дивилися на селян, що почали виходити на хутори і носилися на яблучистих жеребчиках!.. Не соціялізм почав вростати в економіку, а навпаки - індивідуальний сектор почав витискувати державний капітал. Особливо це помітно було на селі. Вже на початку 1927 року індивідуальний сектор переважував соціялістичний. Для більшовиків виникала загроза. Почала потроху губитися політична залежність аграріїв від партії комуністів. Передумів Сталін і всі кремлівські верховоди. І тут розгорілася широка, всім відома дискусія політичного характеру в Москві. Партія розколотася на ліву й праву фракції. На лівому крилі стояв Лейба Троцький, на правому - Бухарін, Риков, Томський, Троцький наполягав на усуненні селянства від влади та активної політики, доказував, що психологія селянина завжди була, є й буде консервативною. Зате робітництво, як авангард світу, повинен вести людство шляхом перманентної революції вперед та на даному етапі вимагав відновлення та запровадження військового комунізму.

28

Бухарін доказував протилежне. Він стояв за продовження курсу нової економічної політики так довго, аж поки селянин сам дійде до зрозуміння змінити суспільні форми господарювання. Що з того, - доводив він яскраво, - що ми зведемо людей, коней, а також звеземо плуги, борони, сівалки в один двір! З цього ще не покращає інвентар, не поліпшає худоба, не краще родитиме земля! А головне - буде вбита індивідуальна ініціятива господарська. Прийшли б до примітиву. Побільшення на село машин, мінеральних добрив, племінних розсадників, різних кредитів - і селянин розвине свою економіку до небувалих розмірів. Бо ж раціональні сівозміни можна замінити не тільки у великих радгоспах, а й на обмежених селянських землях 3-5 десятин (гектарів). Ми вже бачили добу військового комунізму; якби ми запровадили державний примус над селянами, то тим самим ми здобули б державу. Нам приватний російський капітал не страшний. Стара царська Росія серед інших народів стояла на найнижчому ступені розвитку. Ротшильд мав сімдесят мільярдів, а вся "матушка-Росія" мала тільки тринадцять. Наш цар Микола годився Ротшильдові тільки в лоскі. А зараз цей капітал тільки в зародках. Я б сказав - ваш селянин подібний на те невкрите ще пір'ячком курчатко, що ледве спирається на ноги, а ми вже підняли на нього ніж. Не смачна буде каша. Нехай ростуть і множаться ті курчата, а порахувати їх завжди зможемо. Нова економічна політика на кілька десятків літ під політичним контролем держави - ось це гарантія міці, добробуту й розквіту!

Партія більшовиків засудила фракційність. Скоро Троцький спустився на своєму літаку біля брами Царгороду, а тоді через митарства по західній Європі добрався до Мексіка і там наклав головою. Бухаріна, Рикова, Томського звели на другорядні ролі, а пізніше НКВД розстріляло. Партія більшовиків після дискусій в Москві окрупіла і пішла походом НЕП'у.

А тим часом швидкими темпами відбувалося наростання приватного сектору. Джугашвілі-Сталін пильно стежив за цим наростанням і міцно тримав в азіятських руках гідравлічний прес і він крутив ним і гальмував та не давав розросту НЕП'у, бо бачив у тому свою загибіль. Ось ті нечесливі, чорні засоби, якими він штучно гальмував зріст НЕП'у: непомірні податки на індивідуальний сектор в цілому і зокрема на селянство, високі прогресивні податки у промисловості та торгівлі, часткові конфіскації. А головне - штучне розшарпування селянства на п'ять категорій та цькування тих категорій одної на одну.

А ці групи такі:

Бідняки, що мали три гектари землі й більше нічого.

Маломіцні середняки, що окрім трьох гектарів землі мали ще й корову, це т.зв. "підпівайли", об. вони підспівували міцнішим.

Середняки, що мали чотири-п'ять гектарів землі та ще й коня й корову - це так звані "підлабузники" до заможніших.

Міцні середняки мали п'ять гектарів поля та ще й корову і двоє коней - це так звані "підкулачники", що грали в одну дудку з куркулями, та й самі хотіли ними бути.

Кулаки, що мали від п'яти до десяти гектарів землі, дві корови, двоє коней, а може ще хто мав молотарку кінну або паровку. Хто ж мав млин вітряний, водяний або невеличкий паровий - то вже класовий ворог.

Цим поділом комуністи ловили в каламутній воді рибку. Хто бився, а в селян лоби тріщали!.. Найбільше роздору було між першою групою бувших незаможників та останньою - справжніх господарів. А коли й це не допомагало, то Дзержинський спускав згори цілий ряд політичних процесів. Коли, наприклад, партії не вдалось за короткий термін збудувати тяжку індустрію, відновити

шахти, металюргійні заводи, доменні печі тощо, - ГПУ знаходило "шкідників" і на світ випливав гучний "Шахтинський процес". Перед пролетарський суд ставали вже старі спеціялісти, власники дрібних шахт, інженери, штайґери, механіки. Їх обвинувачують у тому, що вони обминали і заливали водою вугільні кар"єри, псували машини, словом, діяли на шкоду. Шляхом загрози і тортур на слідстві вимагали від них у всьому признатися, а тоді іменем Української Радянської Соціялістичної Республіки засуджували сотні невинних людей на довгі ув"язнення та до розстрілу, а ще тисячі пливли до концентраційних таборів.

А коли не зуміли подолати труднощів у легкій промисловості, ось вам другий ще гучніший "Процес Промпартії". Знов на суді ті ж самі старі фахівці, стара інтелігенція - чужа духом і тілом червоній сатрапії. Підкуплений, заляканий провокатор інженер Рамзін "признається" у великих злочинах, заподіяних проти країни рад. "Признається", що він виготовляв котли до паровозів з неякісних металів, наслідком чого вони тріскалися і цим самим гальмували промисловий рух. За ним присягалися й інші, і знову суд! Сотні розстрілів і десятки тисяч безвинних жертв до далеких концтаборів.

Треба перекинути очі на сільське господарство. Треба покінчити з індивідуальним сектором на селі, з коренем вирвати дрібновласницьку ідеологію - ліквідувати куркульство, як клас, і тим самим прочистити дорогу до суцільної колективізації. І знову небувалих розмірів новий процес "Союзу Визволення України", СВУ що відбувся весною 1930 року в місті Харкові. На цей раз уже сіли на лаві підсудних - українські академіки, професура, науковці, поети - всіх половина сотні. Судова інсценівка тяглася сорок п"ять днів, і знову "Іменем Української Радянської Соціялістичної Республіки..." засуджено на довгі ув"язнення і сотні тисяч української інтелігенції, селян, робітників пливе на Соловецький архіпелаг. Але за цей процес, що так дошкульно відбився на історії боротьби українського народу, варто трохи зупинитися.

Взагалі за часів "НЕП"у економіка країни зросла. Всі декрети з Москви сприймалися ревізіоністично. Національна політика наркома освіти Скрипника було позначене максимальним розвитком української культури. Дійшло до того, щоб обмінятися музейними цінностями - що було українського в Москві, а що російського на Україні; виникла нова теція - від Москви на Захід, що звалася іменем основника - Миколи Хвильового - хвильовизм.

Т А С И Н И Ч Н А В Т О ...

Спокійно спадав на землю багатий серпень і щедро наділяв селянську Україну добром своєї родючої землі. Слава Богу!.. Люди трохи глянули вгору. Та пронеслися недобрі вісті. Загомоніла пошепки Україна. Беруть наших людей... Єфремова в Києві.., Цепотева в Полтаві..., там когось в Харкові, в Чернігові, в Лубнах, в Катеринославі... Кажуть, скрізь почали нишпорити краєм аґенти ГПУ. Догадались, що мабуть червоний сатрап готує якийсь новий політичний процес, на українському небі почали пропливати перші темні хмарки. Але не було ще все виразне...

Десятий рік я собі мирно працюю агрономом то в Цукротресті, то в сільському господарстві на Лівобережній Україні, спустившись із центру в тиху провінцію.

Ще звечора виступав на великих зборах бурякосіючих селян та підготовляв їх до відкриття бурякового кооперативного товариства. Підносив нові думки Бухаріна про ролю селянства в відродженні і посиленні економіки країни на нових щаблях розвитку економічної політики. Селяни це сприймали з задоволенням

29

та організацію "солодкого товариства" довершили не одною пляшкою міцнющої настоянки.

Понеділок, кажуть старі люди, - важкий день. То ж це трапилось якраз у понеділок, 2[illegible] серпня 1929 року - нез бутня дата!..Накинувши легкий плащик, з непокритою головою, я подався на базар купити гарного кавуна. Дружина жарила свіжі карасі і поставила на стіл повнісінький графинчик зубровки. А на базар плили люди зі всіх боків, з усіх вулиць. Великий дуже базар у боромлі на слобожанщині!..Як ярмарок!.Чого там тільки немає!.. І боромлянська крупчатна мука, з Лищенкового млина, що славиться аж у Берліні, і боромлянська клубника, що на першому місці в Харкові, і боромлянське ягідне вино, яке п"ють у всіх залізнодорожних буфетах від БОГОдухова аж до Конотопа. І розмальовані горшки, що не вступають опішнянським; а скільки то тих динь, кавунів, груш, слив та яблук; скільки молока, сметани, сала, ковбас крашанок, меду, бубликів, різних пряників та медяників!..Скільки горіхів та соняшникового насіння!..А там гора діжок, підрешітків, колеса, дуги, хомути, ковальські вироби, крейда...А ще далі кувікають поросята, крекчуть вгодовані свині, кричать гуси, кури вівці, бузівки; все є, всього багато!..Всі продають, купують, торгуються, галасують, сміються, мов на "сорочинському ярмарку". А тоді попід возами або на траві під тином добре випивають, згадують живих і мертвих, і веселі роз"їжджаються по своїх хуторах. Найвідоміший слобідський учений Микола Сумцов теж був боромлинський і мав свої дужки. То ж як не задивитися на таке багатство, на таку красу!..Ходжу собі, любуюся, та вибираю найдостиглішого кавуна. Коли ось підходить чолов"яга у сірому костюму з бостону, в капелюсі, з портфелем під пахвою та на вухо мені:

- Ви агроном Даниленко?

- Еге. - кажу.

На хвилиночку вас можна?

- Будь ласка!

І пішли.

- Я безробітній бухгалтер Бендерський. -Подає руку. Знай йомлюсь. (Минули пошту). Ідемо по Сумській. Люди на базар, а ми напроти.

- Мене направив до вас Головко з Харкова.

- Тобто Дмитро Гаврилович?..

- Так, так. Дмитро Гаврилович - ваш приятель?

- Та ще й великий! - відповів я гордовито.

- Передавав вам привіт.

- Спасибі, спасибі. Як там вони брикають?

- Живі, здорові, як сир у маслі. Ну, а вам на селі, мабуть, скучнувато?

- Чому? На селі тепер жити весело, спасибі Ленінові за НЕП, а Рикову за "риковку".

- А селяни вдоволені НЕП"ом?

- Гарна політика для села, що й казати!..

-А для нашого брата тугувато. Ось уже пів року без роботи...

- Не турбуйтеся, товаришу! Робота знайдеться. Нам треба і в кредітове, і в бурякове товариство...

- А ви в Полтаві теж працювали?

- Так, у "Буряксоюзі".

- А Батюка Івана там не чули?

- Не тільки чув, а й знаю. Я за наших людей по всьому Лівобережжі знаю.

- Чудово! Тоді я не буду без роботи!..

- Так куди ж це ми так далеко ідемо?..

- Ще трішечки! Тут недалечко я зупинився. Вип"ємо, закусимо. Мій могорич.

Тим часом ми повернули в затишний закуток, провулок. Раптом "бухгалтер" засюрчав в сюрчок. І враз із верб вискочив маленький плюсканий "фордик". Троє чоловік у шкіряних з пистолем при боці і суворо промовив:

- Сідайте!

Думка блискавкою пронизала всю мою істоту, і я зрозумів тепер свою ситуацію...

Мов чорний крук, що на ходу вхопив свою жертву, нісся "фордик". Мелькали дерева, стовпи, коні, люди. В голові все пішло догори ногами: базар, сніданок, дружина, діти... А головне - дияволська моя необережність. Ось Низи... Цукроварня... Сиротятка і багатолюдні вулиці напівгубернського міста Сум... Біля воронянського базару мене відділяла лише одна година, як загримів засов. Клацнув замок, і я опинився в підвалі Сумського ОГПУ. Брудні нари, смердюче відро. Вгорі загратоване віконце, на стелі тьмяно-червоніє забрудненна лямпочка. Звідкись продувають протяги. Холодно... Я ввесь час ходжу.

Через кілька годин мені вартовий подав у засовку: окраєць білого хліба, шматок ковбаси і коробку цигарок. Хмари трошки розступилися, дихнуло волею... Але мені було не до їжі. Під вечір знову гримнув засов, в камеру вступив "бухгалтер". Бендерський, тільки вже не в сірому бостоні, а в жовтій хромовій в талію тужурці, синьому галіфе і в зеленому кашкеті, обтягненому червоною околицею.

- Зайшов вас відвідати і заніс вам газетку. В особистих справах прохаю звертатися тільки до мене. Я начальник Сумського Округового Державного Політичного Управління - Воронов.

І він єхидно, не без хвастощів усміхнувся.

- Дякую, але в камері холодненьо...

- А що, хіба вітрогони відкриті? Закриєм!.. А, врешті, ви тут не будете довго... до дванадцятої ночі.. Прошу відпочивати.

Засув цяснув. Правда, таємні вітрогони були закриті і в камері стало трохи затишніше. Звітчо лише бовваніло, я з трудом відчитав "Вісті" - орган всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. Та й не до читання мені!.. Голові застрягли дві фрази: "Ви тут не довго"... "До дванадцятої ночі"... Що це мало означати? Як це зрозуміти?.. Перевезуть кудись, повісять... розстріляють... Завіщо?.. За які провини?.. Адже забирають людей... Може й розстріляють... Це ж ГПУ!.. Кровопивці!.. Та ні ж бо, без суду і слідства не можна... Наївний дурнику!.. Для ГПУ все можна... Вони ж самі і суд, і закон. Та чого там боятися!.. Раз мати народила, раз і помирать. Давай закуримо!..

- Гей, товаришу!.. - стукнув і грюкнув у засувку. -Неси сірника!

"Товариш" повіолі підходив, брязкаючи ключами.

- Чого ти репетуєш? Перш усього я тобі не товариш, бо товариші на волі, а гамадяни в тюрмі... А по-друге, припалювати вашому братові не дозволено...

- Але ж мені сам начальник Воронов передав цигарки!..

- Передав!.. Але сірників не передав, от і закурюй собі. Бери краще "парашку" та справляйся разом!..

- Куди, яку "парашку"?

- Ха-ха-ха!.. Не знає... ту, що під носом!..

Я взяв "парашку", що була повнісінька і смерділа на ввесь коридор.

- Та не розлий. Новачок - дурачок. Дерехтор якийсь. Водою її, водою!.. Сам сідай, бо не пущу... Звикнеш. А тепер і покурюй, тільки знай, що не дозволено...

За хвилинку я вже лежав на нарах і щастям викурював од-

ну цигарку за другою, зберігаючи таким чином вогонь. Мдав пів-
ночі...І голові - мов у калейдоскопі...Невистачало пляшки до-
брої горілки!..Арешті, брязнули ключі!..Відчинилися двері...

- Виходь! - гукнув вартовий.

І поспішно вискочив у коридор.На цей раз уже стояв мій
знайомий у чорній тужурці, той знайомий, що саджав у авто.Під-
нялися вгору і опинилися в затушкованому і залитому світлом ка-
бінеті начальника ОДПУ.На стіні - великий портрет наркома Ба-
лицького. Розмірний стіл, стільці, канапи.За столом возсідав
сам Воронов.

- Сідайте! Бачите? - і він показав на величезний засургу-
чований пакет, що лежав на столі.

- Це ваша діяльність на протязі десяти років. Тут уся ва-
ша діяльність, тут усе!..

- Моя діяльність агрономічна! - відповів я.

- Так. Позавчора я чув, як ви розвивали теорії Бухаріна
та вашого Порайка на Сході.Ви - прекрасний трибун.Шкода, що
ми вас так пізно підібрали!..А зараз - на Харків!..

"Форцик" прудко котив...Промайнув "Сумцукр"; знайомі бу-
дівлі...Установи...Легкі спогади...Відождали у привокзальному
ДПУ, а тоді - окреме купе, постіль. Зі мною Воронов і його за-
ступник ...Двері на замку. "Кур"єрський" ритмічно вистукував
такти в нічній тиші слобожанських степів і ніби заколисував...
Він мчав до "пролетарської" столиці!..

НА ЧЕРНИШЕВСЬКІЙ.

Харків. Південний двірець.

- Глядіть, не здумайте тікати! - наказує Воронов. - Голо-
ву вниз!Ні до кого не вітайтеся!

Ми сунули крізь густий натовп.Воронов спереду, чорна ту-
журка ззаду,а я посередині.Помічаю, що в них напоготові писто-
лі.Зайшли до трамваю. Мені всунули в руки якийсь журнал.Катери-
нославська...Павлівський майдан...Сумська, а тоді перехватилися
пішки через Совнаркомівську - і вже ріг Чернишевської.Величез-
ний шестиповерховий будинок наркоматy: Державне Політичне Уп-
равління Української Радянської Соціалістичної Республіки - кра-
сувалося золотими літерами на чорній мармуровій дошці.Так оце
та Чернишевська, думаю, що за часів кривавого Сталінка проковт-
нула у своїх підвалах десятки тисяч харків'ян!..Це та катівня,
де замордували сотні тисяч військових, інтелігенції та селян!..
Це та Чернишевська, від спогаду про яку мороз електричним стру-
мом пронизував тіло, холонула душа!..Яка трагедія! Ім"я великого
вченого, критика й революціонера було перетворено більшовиками
на глум і криваве страшилище!..А скільки сюди ввійшло і назад
не повернулося!

Ми у "діжурці".

- Пакет і арештований! - коротко відрапортував Воронов
якомусь важному чинові.Головоріз пильно зміряв мене з ніг до
голови і розписався.Воронов і чорна тужурка, чемно вклонившись,
зачинили за собою двері.

- В десяту! - гукнув важний чин.

По дорозі мене завели в окрему кімнату, роздягли догола
і пильно прощупали до нитки. Ідемо...Довгий, вузький, ламаний
коридор.По боках густо двері і номери.Це все - одиночки дослі-
дчої тюрми при наркоматі УДПУ.

Камера число 10, в якій я опинився, має три метри ширини
чотири вишини і п"ять довжини.До стіни прикручене залізне ліж-
ко з матрацом, ковдрою, простирадлом, подушкою, що опускається
на ніч.Напроти дверей довгасте заґратоване віконце, закрите
коробкою знадвору; тут же невеличка тумбочка з табуретом, а

від неї аж до дверей вузька підстилка і невеличка парашка з покришкою. Двері, засовка, "вовчок" - як і в сумському підвалі. Камера на метр мишини підперезана зеленою фарбою, стіни білі, підлога - чиста. Камера нагадує манастирську келію заслуженого ченця, тільки забагато електрики та невистачає лампадки і образків страстотерпців печерських. Навколо мертва тиша і здається, що світ перестав існувати, тільки періодично у "вовчку" що закривається, немов фотоапарат, показується чиєсь суворе, неприємне око. Та що мені до того ока!.. Для мене картина ясна: сидіти й сидіти, як довго - невідомо, і чим це закінчиться - також невідомо. А покищо ляжемо спати!.. І дивний сон обняв!.. Мене розбудив вартовий через двадцять годин! "Уголовник" порядкував у камері, мив підлогу, витрушував підстилку, обгонив павутину, там, де вона була, а вартовий пильно розглядав стіни і скрізь. І тут мені подав коротенько правила внутрішнього розпорядку.

- Вставати - в сім. Чай - у вісім. Обід - у дванадцять. Вечеря - в сім. Цигарки - у вісім. Спати в десять годин вечора. Крім цього, три рази оправки. На п'ятнадцять хвилин щодня прогулянки. До голярні, до лікаря, до лазні - в міру потреби, газету, книжку, різні купівлі, передачу - з дозволу уповноваженого, що веде вашу справу.

Після чаю та оправки я заходився якнайретельніше переводити обстеження моєї камери. Всюди нишпорив і приглядався. Ось у тумбочці на споді в ящику читаю:

Бути, чи не бути?
Умерти, чи заснути? М.К.-Л.
Не філософствуй, друже!
Та заспівай краще -"Ой, не шуми, луже!"
Додає О.Щ.-О.

Хоч здобути,
А хоч дома не бути! - дряпав С.Р-з.

А можна й на "Холодну" чкурнути! -іронізує
А.Х-к.

Куда, куда ви удалілісь,
Весни моєй златиє дні?
Что день ґрядущій мнє ґотовіт? -Н.В-ов.

Йому відповідає з вірменським акцентом:

Удалілся с Чернишевскій на Холодна Гора.
А день ґрядущій принесе:
Допрос следователя
Ікарош зуботичина!.. - Ахаладзе.

Ось на ніжках стільця:

Все йде, все минає, і краю немає,
І дурень, і мудрий нічого не знає. О.К-ць.

А ти, що багато знав,
Чого сюди попав? - запитує Т.К-ко.

Підходжу до дверей. На одному боці:

Входящий - не сумуй!

На другому:

Виходящий - не радуйся!

На стіні ледве помітно:

За солодке - гірке! Дм.Г-ко.

Що? Га? Та це ж, їй-Богу, Дмитро Головко! За солодке - це за

31

буряки! За "Укрсельцукр"!..Він же й книжку написав "Солодкий хліб". Так він тут, сердега!..Дочитую: "8-2[illegible]-УІІІ-І929 року".

Був та вибув, - черкає Чумак.
Куди вибув ? - запитує Гулак.
На луну! - відповідає Огій.
У Земотдел! - поправляє Смаглій.

Як видко, я тут не останній, бо багатенько тут перебуло нашого брата !..Після цього я вже вважав себе за камерного Колумба, бо щодня віднаходив все нові й нові цитати й афоризми. І потяглися перші нудні, довгі та сумні дні в тюремних застінках.

Кабінет уповноваженого.

- Таємний відділ ГПУ УРСР доручив мені розслідувати вашу справу. Ви обвинувачуєтесь як учасник контрреволюційно-націоналістичної організації "Союзу Визволення України", що за допомогою сусідніх ворожих нам держав намагався шляхом збройного повстання відірвати Україну від Союзу Соціялістичних Радянських Республік та утворити свою буржуазно-гетьманську державу. Знайте, що від вашої поведінки на слідствіі ваших свідчень залежатиме ваша доля. Отже, ваша доля - в ваших руках. Одвертість, щирість, правдивість свідчень буде взята мною під особливу увагу. Бо хто каже правду, хто не боїться розкрити себе перед пролетарським правосудієм, той може розраховувати на наше пом"якшення, ласку, а може й на помилування. Хто розкриває себе, хто кається, той наш спільник і друг революції. А хто закриває свідчення, заховує себе, маскує, то він наш найзапекліший ворог. Перших ми милуємо, других - суворо караємо. А тому застерігаю, говоріть лише правду. Знайте, що від ока ГПУ ви нічого не заховаєте.

Протокол допиту ч.І від І0.9.І929 року, який перевів уповноважений таємного відділу ДПУ УРСР Ол.Кравченко.

І. Ваше ім"я та прізвище. - Кость Даниленко.

2. Місце і рік вашого народження. - с.Пархомівка, Красно-Кутського району на Харківщині, 2І травня І890 року.

3. Національність. - Українець.

4. Соціяльний стан вашого батька. -Хлібороб.
вашого діда. -Хлібороб.
ваш. -Службовець.

5. Ваш освітній ценз. - Вища сільсько-господарська школа.

6. Фах. - Агроном.

7. Як довго і де працювали? - До І9І4 року у Богодухівському повітовому земстві. Від І920 і до останніх днів - в цукровій промисловості та сільсько-господарській кооперації.

8. Окремо. До НЕП"у - в Цукротресті, підчасНЕП"у - у " Сільському Господарі".

9. Причини переходу. - Ширша ініціятива і поле діяльности.

І0. Останнє місце праці. - На периферії - в м.Боромлі.

ІІ. Причини переходу з Центру. - Наближення до виробничих процесів.

І2. Де був у період від І9І4 - 20 рік? - На війні і в полоні.

І3. В яких арміях, де і як довго перебував та ваш чин? - В царській армії 280 Сурського полку. Вкарпатах. Пів року. Рядовий. З І9І5 до половини І9І7 року в полоні в Австрії. До І920 року вдома.

І4. На який кошт жили. - На кошт батьків.

І5. Приналежність до профспілки. - До "Всеробітземлісу".

І6. Релігійність. - Православний.

І7. Партійна приналежність. - Безпартійний.

І8. Виборність профспілкова, де й коли? -"Сумрайтрудоцу-

кор, - в березні 1920 року в Сумах.

19. Виборність кооперативна. - Полтавський "Буряксоюз" восени 1927 року.

20. Виборність політико-громадська. - Українські Установчі збори - в листопаді 1917 року в Харкові.

- Так. Розшифруйте мені всі ці запитання. Напишіть широку, правдиву автобіографію. Зокрема висвітліть ваше перебування в полоні, а також вашу участь у громадсько-кооперативно-політичному житті. На всіх етапах. Ось вам папір і олівець. Працюйте в камері. Застерігаю, що неправдиві або затаєні свідчення потягнуть за собою сувору відповідальність. Дозволяю вам газету.

При цьому він підсунув протокол з додатком - правдивість стверджую. І розписався.

НА ХОЛОДНІЙ ГОРІ

Я знову в кабінеті слідчого.

- Читав вашу біографію.

- Все вибирав! Усе записав! - поспішив я.

- Одначе ви майстер обходити підводне каміння. Написати двадцять листів і нічого не сказати!..

- Як, нічого!.. Бійтесь Бога!..

- А подумайте гарненько!

- Нічого більше не видумав.

- Видумувати не треба, а писати правду.

- Я писав правду.

- Не все. Перефразування анкети першого допиту!..

- Запевняю вас, що все!

- Прошу, відповідайте мені на запитання! Що таке "Просвіта"?

- Українська культурно-освітня організація.

- Що таке Автокефалія?

- Українська Православна Церква.

- А чому ви не кажете: українська національна просвітня організація? Або: Українська національна автокефальна церква? Чому ви уникаєте слова - національна?

- Це само собою зрозуміле.

- Чому ви ані словечка не обмовились про ці організації?

- Гадаю, що все це відійшло до архіву.

- Ви є просвітянин?

- Бувший.

- Ви є автокефаліст?

- Пасивний.

- А чим пояснити сказану вами промову у Миколаївському катедральному соборі в Харкові 19 грудня 1922 року? В ній ви закликали віруючих до національного відродження української автокефальної церкви.

І тут слідчий зачитав вийнятки із стенограми.

- Тоді ще не було ні української преси, ні школи, тільки з церковного амвону можна було озватися до народу. А декретом церква була відокремлена від держави.

- Знайшли виказку?

- Цілком законно.

- Ви спеціяліст?

- Так.

- Безпартійний?

- Так.

- Пасивний чи активний? - іронізував.

- На даному етапі - пасивний.

- Не виключена активність.

- Дивлячись, у чому і яка.

- А чому ваша кандидатура пройшла до українських Установчих зборів якраз по списку українських есерів -"Земля і воля"?

- А тому, що тоді своїми симпатіями я залишився селянином.

- А зараз?

- І тепер. Хоча я ніколи не належав і не можу належати ні до яких партій.

- Чому?

- Бо всякий політичний зав"язував би свою волю. А для того, щоб сумлінно служити своєму народові, - і не обов"язкова партія. Я визнаю зміст, а не форму.

- А що було змістом вашого життя до цього часу?

- Праця над піднесенням культурно-економічного рівня села. Я завжди пам"ятав великого Каменяра Івана Франка - що інтелігент вигодуваний хлібом нашого народу, повинен йому відплатити своєю інтелігентністю. І це я робив шляхом агрозаходів.

- А ще?

- І більше нічого.

- А в "Просвіті", печаті, церкві, та в "безпартійній" політиці ?

- Все зводилось по суті до одного.

- Цікаво! А що на вашу думку буття визначає свідомість, чи свідомість визначає буття? Цебто хто лежить в основі первотвору: дух, чи матерія ?

- Я не Гіпократ, не Гегель, не Карл Маркс. Але мені здається, що дух і матерія, поєднані в гармонійну цілість, складають єдиний творчий одвічний процес.

- Ваші тлумачення невиразні. Але ми трохи відійшли від основного і з усього того, що ви написали і тут говорили, видно, що ви ідете по хибній дорозі та відважуєтеся сказати правду. Слідству непотрібні ваші описи, ваші фарби. Нам потрібні голі, але ясні факти. От скажемо так: ви були два з половиною роки в полоні. А про те, що ви робили, кого знаєте закордоном, нічогісінько не згадуєте.

- Давно було, забув.

- Можемо вам дещо нагадати. От хочби вашу приналежність до віденьської Спілки Визволення України.

- Полонені до організації еміґрантів не мали ніякої приналежности.

- Зв"язок? Участь? - поправлявся слідчий.

- Все те втратило свою актуальність.

- А для нас, для слідства - це саме основне.

- Навіщо воно? Хто старе згадує, тому очі...

- А ми вам їх виколимо!..- загарячився уповноважений, але в пору себе стримав.- Ми, що творимо нову еру життя, кладемо матерію в основу. Соціялізм - значить, розумно жити. Наша політична формула - соціялізм щодо змісту, націоналізм щодо форми. Отже, бачу, що справа з вами затягнеться. Не хочете ви бути з нами відвертими, не хочете говорити правду. А скажете її колись.

...Знову я підписав новий протокол.

Дверцята закрили..."Чорний ворон" - це закрите з кругленьким віконцем угорі авто, в яке треба пролізти через двоє дверей. За внутрішніми дверима, що відокремлювали заарештованого, - сидів вартовий і дивився ввесь час "вовчок", а надвірні замикали на ключ. "Ворон" швидко котив. Хвилева зупинка. Брязнули засови. Заскриготіло залізо. І знову рух, і знову зупинка. Я виліз. Високі мури відчинились, у стіні невелика брама - і я за брамою. Величезний п"ятиповерховий корпус, обнесений високою стіною, - це бувша царська тюрма для політичних каторжан - на Холодній Горі, що набу-

ла собі назву нову :"Спецкорпус". Підіймаємося на п"ятий поверх. Кожен поверх відкремлювався сіткою,що якби хотів вискочити, покінчити самогубством, то життя буде завжди гарантоване, бо сітки ці шовкові, міцні.Довгі, вузькі коридори й безліч дверей!.. Тиша - мертва. Здавалося, що входиш у якусь холодну могилу. А по коридорах у валянках, щоб не порушувати спокою, човгали зі жмутами ключів вартові, що рухали та на пантомімах визначали якісь сигнали.Коо складаючи при можливості пальці докупи, робили ними якийсь умілий тріск.Я по асоціяції пригадав "Мертвий дім" Достоєвського.А тут же томилися тисячі безвинних!.. Як одиночка, так і режим подібний до Чернишевської.Тільки ві... конце без коробки, та коли треба звернутися до вартового, то в одвірках дверей натискувалась кнопка - і на коридор випадав номер камери. Удосконалення!.. Так само чверть години прогулянка.Плац розбитий на кошари з високою огорожею:Сто квадратових метрів під ногами, кусок неба над головою - все, що давала прогулянка.Але перед тим, як уступити в цю кошару, входив вартовий, пильно розглядав стіни, розривав цигаркові мундштуки, затирав сліди на піску, загладжав в урну, дивився, чи немає свіжого написуна дошках. І після такої обсервації впускав, а сам сидів і дивився у вовчок, що в дверях.Пильність, слідкування, ізоляція були ідеальні.Харчували так:- ранком - чай,в обід і ввечері - по літру супу і пів кілограма хліба на день.

Кілька днів обстежую камеру. Кілька днів я чую близькі і оддалені перестуки...Прислухаюсь.Ні, це не "Морзе"!Ось уже кілька разів сусід стукає до мене, але я не в силі відповісти. Нарешті - винахід)..Дорогий, невиданий!.."Тюремна азбука"!.. Під сподом на алюмінієвій кружці ледве помітно видряпано: квадрат, поділений рівномірно на п"ять вертикалів і горизонталів, тобто на двадцять п"ять квадратиків, в яких за алфавітом розміщена абетка. Перший рядок по горизонталі кінчається на "д",другий на "к", третій на "п", четвертий на "х", п"ятий на "я".Кожна літера, що стояла в квадратику, означчала від одного до п"яти стуків.Коли б я хотів вистукати слово "воля",я шукаю літеру "в",що знаходиться в першій горизонталі в третьому квадратику, і стукаю - раз - перша горизонталь три рази -третя по вертикалі. Шукаю "о". Третя згори горизонталь - стукаю тричі,а по вертикалі четверта - стукаю чотири рази. Відшукую "л".Третя по горизонталі - стукаю тричі, перша по вертикалі - стукаю раз.Нарешті відшукую "я".П"ять по горизонталі і п"ять потвертикалі. І слово "воля" зринулося за стіною. Схематично воно виглядало так:

" . ... "
в о л я

Між горизонтальним і вертикальним стуком коротка павза. Яка була радість, коли я опанував цю премудрість!..А опанувати її було дуже легко.Я відразу вступив у "переговори" зі своїм сусідом.

- Я один, - стукаю.
- Крупись, як Сократ, - відповідає. Радію!..
- Звідкіля? - запитую.
- Бережи себе й інших, - відповідає.
- Давно?
- Разом з іншими, - відповідає.- Ти дивись на "вовчок", - застерігає. І пішло!..Ні цілий день я, мов ведмідь, залягав під ковдру, дивився на "вовчок" і смалив, мов горохом об стіну.Скоро я вивчив абетку напам"ять і за кілька днів вів "переговори" із моїми сусідами збоку,та з поверхами, що надо мною та під мною.Це все ті, що пересіяні на сито Балицького на Чернишевській.Але міцні тілом і бадьорі духом!

Бартовий пильно волувався в перестуки по камерах, він, мов кішечка, підкрадався до "вовчка" і непомітно відкривав його та стежив за рухами в"язня, але той уже "спав".З кожним днем я набував більшої практики. Ставало веселіше.Я знав коротко усі події в камерах с. корпусі, кожна маленька новина блискавкою пролітала п"ятиповерховий корпус. Багато я довідувався новин на оправці - по центральній каналізаційній рурі, дірка ставала за найкращий мікрофон, гучномовець.Дійшло до того, що я до пізньої доби щодня слухав доповіді, реферати на літературні теми, ба, навіть, за зиму прослухав "Анну Каренину" українською мовою.Мабуть, сусід був літератором!..Перед кожною розмовою вдень чи вечером у нас ішов пароль:"Тарас".

Стукаю - не чути...Ще раз - мовчанка.. Сусіда повезли на Чернишевську. Бартовий, який кілька тижнів з ними стежив, пішов на хитрощі.Він заліз на ліжко мого сусіда і давай тарабанити без "Тарас".

- Як живеш!?.

-Завіщо?

- Місяць і день ?

- Прізвище.

Я довго не приймав. Змагався. Відповідати - значить, виявити знання тюремної мови, мовчати - консатувати своє безсилля і страх!..Відповідаю:

- Живу, як у гарємі султан. За товсту Кандзюбиху посаджено. Місяць і день такий як і в вас, то поцілуй он туди нас. А ти, єрусалимська каплозуха свиня,(бартовий був жидок) більше не стукай, а то скажу коридорному.Швидка відповідь: "Поц". Після цього"палестинський шляхтич" на своєму дижурстві ніколи не відходив від нашої камери!..

Д І Б Р О В А - С А В И Ц Ь К И Й

Минали дні...Гомоніли тюремні стіни.З дерев жовто-гарячою завірюхою сипалося листя.

На вечірній оправці - я з п"ятого поверху холодно-горського "Спецкорпусу" оглядав Харків, який у мене під ногами купається у морі червоно-багряних вогнів.Бо ж сьогодні пролетарська столиця справляє своє дванадцятиріччя Жовтня.І здається мені, що там, на широких площах, на майданах, на безконечному густому мереживі великих і малих вулиць і перевулків, розливається кров закатованих чекістами наших братів, що в тій крові захлинаються піщоходи, трамваї, що підіймається вона високо над багатоповерхові будинки, пам"ятники, обідрані церкви, собори, і величний "Держпром" - і все поринуло в ній!..І повстають за двадцять віків часи кровожерного Нерона, коли за примхи Цезаря в вогні палали величні пам"ятники античної культури. А він дзвонив на арфі і співав, мов Божевільний!..То так сьогодні запалив і закривавив велику країну червоний кремлівський сатрап і співає свою божевільну диктатуру.Рим і Москва! Цезар і Сатрап! Однаковісінькі тирани!

- Ну, признавайтесь! Я вам неКравченко.Я -Дубасов.

- А в чому ?

- У контрреволюційно-націоналістичній змові.

- Проти кого ?

- Проти країни Рад.

- Поняття не маю.

- У "Просвіті" був, благовісником був, у полоні був, ну, розказуй!..

- Про віщо ?

- Конкретно про те, кого ви знаєте із українців:учителів, агрономів, священиків на селі, в повіті, в Харкові,Києві

і скрізь ?

- Знав багатенько та перебабув.

- Ви, що знаєте всю Чорноморську Україну, раптом всіх перезабули! Наївно, і вам не до речі, ваша остання праця?

- У Бромлі.

- Хто до вас заходив, у кого ви бували, що робили, про що говорили ?

- Гостили вчителі і я в них бував.

- Конкретно хто в вас бував ?

- Смець, Гапоненко, Наріжний.

- Кого ви знаєте із українців у Сумах ?

- Маляра Онацького, диригента Іванченка, кооператора Чернушенка.

- А в Харкові ?

- Головка, Рагуза, Пушкаря.

- Так. Що вас споріднює у Боромлі з Смцем, у Сумах із Онищенком ? У Харкові із Головком ?

- Українство.

- Тобто українська націоналістична ідеологія ?

- Не націоналістична, а українська.

- Чудово? Ось вам і політична мережа. Перше, констатовано наявність контрреволюційно-націоналістичної групіровки в слободі Боромлі. Друге - установлено зв"язки тієї організації з контрреволюційними організаціями в Сумах та Харкові.

- Але ж вибачте, це не якась платформа чи групіровка. Це особисте знайомство.

- Так, але це знайомство націоналістично споріднене. Воно вороже марксо-ленінській ідеології.

- Але ж ми ніяких політико-ідеологічних трактарів не розбирали й не підписували.

- Але ви думали. Ви согли їх в любий момент написати. Ви ж самі кажете, що мали з ними українське спорідненння. А назвіть мені такий випадок, де б ви мали комуністично-більшовицьке споріднення?

- По-перше, я безпартійний!

- У нас є й безпартійні, співчуваючі комуністичній партії, - перебив Дубасов.

- А, по-друге, карать [illegible] ей за дії, за вчинки, але ні я, ні мої знайомі на це не заслуговують.

- Ви певні ?

- Так.

- Сміливо. Отже, я гадаю, що для вас усе ясно. Рекомендую вам не "мудрствувать лукаво", а признатися у своїй контрреволюційній роботі. А саме: де, коли, з ким і що говорили. Ганьбили, лаяли, виступали, планували проти радянської влади? Я розумію вас, що воно незручно писати проти себе самого, але це не перший раз, а тому піде, як по маслі. Ви пишіть більше про інших. Не такі, як ви: академік Єфремов, міністри Чехівський, Ніковський, поети, письменники та й ті вже написали грубезні томи своїх признань.

- Великому кораблеві - велике й плавання. Може, Єфремову є в чому признаватися, а я - малесенький байдачок на морі, то й признаватися мені немає до чого.

- Подумайте над цим міцно, поки не пізно. Доля у ваших руках.

- Нічого мені думати?

Дубасов нервував, сердився і безпощадно курив.

- Підпишіть протокол!

Я прочитав.

- Не підпишу. - і покчав ручку.

34

Дубасов, мов опечений, зарепетував:
- Зажену, закатую! Згною!..
Через десять хвилин я був на Холодній Горі.

Передо мною відчинилася підвальна камера. Сірі стіни, величке високо вгорі заґратоване віконце, тягне прохолодою і вогкістю. Двоє спущених ліжок. "Параша". Постукав в одну стіну - не чути, у другу - не чути. Держаком від мітли у стелю - також не чути...Стіни мовчали...Я почував себе, як муха на морозі. Я зрозумів, що режим згущено, що мене ізольовано. На стінах залишив твори не один літописець, але у вечірніх сутінках нічого не розберу...Я, як звичайно, упав собі на ліжко. Але яке страхіття!.. Підо мною щось заворушилось і заскректало...Я схопився!..Якраз на той час блиснула електрика і все освітила...Я з жахом дивився на ліжко, звідки вилазила людина і мовчки стала посеред камери. Чорне закудлане волосся, великий лоб, чорні гострі очі, воскове припухле обличчя, рівний ніс, невеличкі вуси злилися з борідкою. У старому, цупкому брезентовому одязі, у черевиках, таких, що й босі ноги було видно...Людина хотіла усміхнутися, але усмішка перетворилася у якийсь хижий вишкір...Що це, думаю, сон чи мара?..Та це ж дійсно старий царський політичний каторжанин із "Мертвого дому", тільки без ланцюгів на руках і ногах. Я простяг йому руку і вимовив своє прізвище. Людина ще раз вишкірилась і на цей раз пригадала мені Віктора Гюґо - "Людину, що сміється". Але завіщо така немилосердна іронія?..

Він хутко підвів мене до стіни, машинально зиркнув на "вовчок" і написав: "Я Діброва-Савицький. Глухонімий". Мороз посунувся мені поза шкірою, і тисячі думок вискочили за Грати. Діброва...Дубровський Пушкіна... Савицький...А чи не той Савицький, ворохобник, що наводив трепет і жах на панів лівобережної України!?. Той, що з ними пив, бенкетував, і тут же до нитки оббирав та все роздавав бідним...Але це ще молодий. По вогниках, що блищали в його очах, йому не можна було дати сорока. Ні, це мабуть далекий родич того Савицького!.. Але людина якась незвичайна. Ми зайшли в куток і він почав строчити: "Ви мене не бійтеся. Про те, хто ви такий, завіщо, мені не кажіть. І нікому не кажіть. Зате я вам буду розповідати, бо мені однаково. Я засуджений на довічне ув"язнення. Вже кілька років перебуваю в цій камері. Сюди зрідка приводять людей. Зате коли попадають, то назад не повертають."

- А куди ж? - черкаю я своїм олівцем.

-Ідуть у землю.

- Хіба це камера для смертників ?

- Ні, покищо для кандидатів. Читайте. Я - повстанець, родич відомого відомого експропріятора Діброви-Савицького. Я ненависник панів, комуністів і комісарів. Я - свободолюбець, але не розбійник. Три роки гуляв із своїми ватагами понад Доном, на Вороніжчині і вся Тамбовщина була в моїх руках. Я громив "Комнезами", розганяв паркоми, губкоми, економії, землі та в всяке добро роздавав селянам, а більшовиків карав смертю. Від мого імени стугоніла земля і тікали комуністи і ГПУ за сто кілометрів. Я міцно тримав українське прикордоння і шаблею диктував право. На мене полювали, мов на хижого звіра. За мою голову обіцяли десятки міліонів. Але я з весни до осени гуляв по степах, а зимою спочивав у захисних дрімучих Брянських лісах. Я був недоступний, і мене за те прозвали "НевловимийКощей". Але несподівано трапилася біда. Із Кармелюком, із Доббушем вона була!..Мене заскочили і сонного забрали...Привезли до Харкова, довго допитували, били, мордували. Згубив я мову, слух і розум...Довго возили по експертизах. Ось психіятричний кон-

ситіум! Зібралися медичні світила: тут і психологи, і патологи, і неврологи...Прямо з дверей я рачки повзаюдо кудлатого в срібному нашийнику мопса і подаю йому свою руку, - беру за лапу. Той гарчить і кусає за тіло, я сміюсь...Ось зі мною гуляє під руку знаменитість харківської медицини психопатолог, що володіє гіпнозою, проф.Платонов. А в цей час другий підкрадається іззаду і стріляє над вухом із пистоля, але я навіть не моргнув. Ведуть у ванну, вода холодна, мов крига, я стрибаю голий, бовтаюсь і радію. Мене перевозять у другу ванну, де вода нагріта настільки, що пальця не втримаєш. Я стрибаю і ще більше радію. Тоді шпигали мені голками в спину, в груди, в ті місця, якими сідають, тоді кололи під нігті, але я не показував відчуття болю. І так кілька разів. Нарешті консіліум виніс свій вердикт:" Діброва-Савицький - глухонімий. Психічно- непоправно хворий." Спочатку лікували на Сабуровій дачі. А тоді перевезли до в"язниці. Смертну кару - розстріл - замінили довічним ув"язненням. А зараз, як Годунов: "Я постий рік вже царствую спокійно". Про мене вже забули.

Пишучи, Савицький періодично поглядав на "вовчок", але вартовий за весь час і не поглянув. Тоді він усе затер. Я був ошарашений!..Думав, що він справді був божевільний. Але він відразу відчитав мої думки і написав: "Хто сюди не заходив, усі боялися мене і прохали їх перевести від божевільного. Брехали, що я накидався на них уночі. Але ви не бійтеся. Я вже давно не божевільний. Божевільних у в"язниці не тримають. Як будемо на прогулянці, то не дивуйтесь, коли надо мною вартові вчинять якийсь експеримент."

Було вже пізно. "Невловимий Кощей" Брянських лісів спав спокійним сном. Та не міг я заснути...Мене мучило невідоме. Листування і передачі заборонено. Газету відсунено. В голярню не водили. Прогулянки скоротили. Здавалося, що слідство і про мене почало забувати. Дні плили, мов чорні хмари...А про те, що розказував мені Діброва-Савицький, я заприсягся нікому не розповідати.

ЧОРНІ КРУКИ

Ніч. Відчиняється камера.

- Даниленко! Виходь! - гукає вартовий. "Мабуть по мою грішну душу", - пролітає думка. Той же "ворон"...Чернишевська...Знайомий кабінет...Трохи заспокоївся...

- Вибачте, що потурбував. Не вистачає дня, роботи багато! - облесливо посміхнувся смагляво-чорний з гачкуватим носом років під тридцять плюгавий чоловічок.

- Я буду Шварц. Ваш третій слідчий!..-

Шварц...Шварцбард...Убивець Петлюри...Блискавкою пронеслося в мене в голові. Справді, це був типовий палестинський нащадок.

- Сідайте, будь ласка! - підносив срібний крадений у когось портсигар.

- Дякую, я не курю.

Протокол ч. IO.Ого! Від I8 грудня I929 року.

- Ви визнаєте себе винним? - запитав.

- В чому ?

- В українській контрреволюційній організації "Союз Визволення України" ?

- Ні.

- Так і запишемо: ні. То виходить, що ДПУ помилилося, тримаючи вас кілька місяців у тюрмі ?

- Мабуть.

35

Сидить. Пильно дивиться мені в очі, курить і мовчить. Я теж так само сиджу, спокійно дивлюсь йому в очі. Гіпнотизуємо один одного... Врешті встав, ходить... Знову сідає, курить. І знову дивиться. Потім заплющує очі... Мовчанка тягнеться годину... Заснув, думаю... У відчинену кватирку з вулиці долітає на четвертий поверх гомін і сміх. Мабуть, вийшли з театру.

- Чуєте ? - запитав, прокинувшись, Шварц.
- Що ?
- Гомін.
- Чую.
- Скажіть, будь ласка, чому ДПУ не взяло нікого з тих, що там гомонять, сміються і не посадило замість вас на цей стілець ?
- Не знаю. Це справа ДПУ.
- Ви партійні ?
- Ні.
- ?! - співчуваючий оклик.
- Ні.
- Немає на світі ні однієї людини, яка б не симпатизувала тій або іншій ідеї. Ми вас знаємо, що ви український націоналіст і вже цього досить, щоб вас засудити, як небезпечну, ідеологічно неблагонадійну людину для радянського суспільства. Про вашу роботу свідчить ваша багата минувшина. Отже, ми - слідство - більше не довіряємо вам.
- Це справа знову ж таки ваша. Але я знаю, що до цього часу я проти влади нічого злого не заподіяв. І коли б ви запропонували мені Сократову чашу, я скоріше б випив отруту, чим признав би вину за собою. Така в мене душа.
- Дрібна, мізерна і нікчемна ваша "душонка"!

Знайшов протокол. Він закляк на першій сторінці... Годинник бовкнув тричі...

... Від слідчого я попадаю в камеру, що відрізняється від тієї, в якій я був, так, як пасажирська кляса перша від третьої. На ліжку сидить елегантно одягнена людина, сперши голову на руки... Видно, глибоко замислена, що навіть не зареагувала на мою присутність... На кількаразове завваження вартового: "Спать!" - людина сиділа. На тумбочці - цинарки, незайманні харчі... Я ліг і після довгих безсонних ночей відразу заснув. Прокинувся. Людина сиділа в тій же самій позі.

- Ну, чого засумував, земляче! - озвався я.

Людина прокинулась і кисло усміхнулася.

- Будемо знайомі: Даниленко - український націоналіст-контрреволюціонер без іронії, - усміхнувся я.
- Бронеслав Шакальський! - підвівся стрункий, вродливий юнак.
- Поляк?
- Так. Батьки в Любліні, а мене ув"язнено! - дійсно відчувся польський акцент.
- Ну, що ж тут дивного? В країні, де не терплять свободи друку, слова, думки, віри це все можливе.

Юнак прояснів. Я був радий, що після кількох місяців зголодніваїи на живу людську мову, почую її тепер. Сходили на "оправку". Напились чаю. Білий хліб, шинка, цитрини, шоколяда, якими щедро гостив мене Шакальський. Курили. "Октябрські".

- В тюрмі однака доля. А в недолі люди пізнаються, - промовив я.
- Отже, по віку ви мені ойтец і я буду з вами відвертий... Мені двадцять п"ять років. Вся моя багаточисленна родина живе в Любліні. Рідна тітка - красуня - ще на початку імперіялістичної війни вийшла заміж за видатного українського урядника Чепігу. Взяла мене з собою. Спочатку жили в Києві, а потім

переїхали до Харкова. В 1920 році Чепігу розстріляла УЧК, а в тітки конфіскували майно. Мені майже безпритульному вдалося пробитися до партії і закінчити ЗУЗ. Учився і працював.

- А чому ж ви не перебралися до своїх батьків ?

- Шкода залишити тітку без куска. Але рік назад, старший брат Юзек інкогніто за чужим прізвищем добрався до Харкова, йому треба було... Привіз з дому допомогу. Я працював на почтамті. Жили добре. Але останній лист мене посадив...

"Наївне, молоде, відверте хлоп"я," - подумав я.

- Який же лист ?

- Від брата Юзека перехопили !

- Що ж вам за Польщу розказував брат ?

- У Польщі життя - рай! Шляхта побраталася з посполитими, робітники - з промисловцями. Один народ. Один костел. Одно право. Та один Йозеф Пілсудський. Ось так співав мій брат Юзек:

Єще Полєска нє згінєла,
А згіноць нє мусі!
Єще москаль полякові
Бути чистіть мусі!..

Польща - найкультурніший народ ! - захоплювався Шакальський.

- А як ви можете таке говорити, коли ви комуніст ?

- Липовий. "Я єстем польскі патріота!"

- Я вам вірю. У Польщі дійсно добре, та на Україні зле. Не було між народами дружби. Як казав наш Тарас Шевченко: "Тільки б жити та брататись, ні, не вміли, не схотіли, взяли роз"єдналися"... А Україна наша тем пануала на широкім світі... До якої країни вона б не приключилась, ту державу одразу зробить могутньою. За Литви - Велике Князівство Литовське, за Польщі - Велико-Польщу, затмоскалів - Великоросію. А ми хочемо відновити свою державу.

- Це можна тільки з Польщею! - вставив Шакальський.

- Більшовизм виріс. Досвід Петлюри з Пілсудським у двадцятих роках показав, що одної Польщі мало. Треба інших нових заходів.

- А в який спосіб, на думку пана, цю силу можна подолати?

- Є кілька заходів. Перший - не визнавати союзу де-юре. Другий - блокада, зуміти все вивозити і нічого не ввозити. Третій - політичний розклад із середини. Четвертий - війна.

- Пан належить до якоїсь партії ?

- До тої, що підносить націю вище диктатури окремих партій і класів. До коаліції. До широкої демократії.

- А що пан би робив у майбутній українській державі ?

- Був би губернатором.

- А що то значить ?

- Найвищим на всю губернію головою!

- Цікаво!

В камері стало веселіше. Дні попливли скоріше. Смачно їли, міцно курили. Бо Шакальському дозволено передачі, побачення... Ми часто розмовляли на теми, ворожі діялектичному матеріялізмові. Слідство перестало мене чіпати. Зате частенько вдень і вночі викликали Шакальського. Кожний раз він приходив з допиту засмучений, і я відганяв від нього чорні хмари... Але одного разу Шакальський з допиту не повернувся...

Метеором пролетів по камері Шакальський - і я знову сам. Аналізую, силкуюсь розгадати цю молоду, бурхливу польську натуру. Які діяметральні протилежності в характерах! Там, де в Діброви-Савицького воля й розум, там у Шакальського серце і

почуття. А на дні моєї душі заворушився якийсь невиразний сумнів - щодо Шакальського. Невже шпигун ? О, ні, молодий, недосвідчений!..Його самого чекає кара. А щодо Савицького, то коли б він був "Святішим Синодом", то прилучив би його до лику святих мучеників!

Було на початку березня нового 1930 року.

- Приготуйтесь! - зазвичай вартовий, і за три хвилини відчинив камеру. Мене зустріли два "гапеушники".

- За нами! - скомандували.

Вийшов надвір. Переступив крізь браму і вперше побачив з десяток великих корпусів. За брамою відкрите авто. Показали сідати. Я посередині, гапеушники по боках. Мені пригадалась стара російська революційна пісня:

По пильной дороге телега несьотся,
А в ней по бокам два жандарма сідят...

Тоді "телєга", а тепер авто. Тоді жандарми, а тепер гапеушники, а суть та сама. Небо - ясне. Сонечко котилося вгору...Хутко проскочили Катеринославську. Я задивився, як на Павлівській площі динамітом рвали Миколаївський автокефальний катедральний собор - розширювали майдан. Сумська - залита провесняним народом. Бігають авта і таксі. Котилися на легких шинах візники. Перегукувалися продавці газет. І знову Чернишевська...

Показали на двері. Великий просторий кабінет. Масивні столи, розставлені літерою "Т". Канапи стилю "рококо". Нікого немає.

- Ждіть! - і зачинили.

Прямо на весь зріст у кожусі і в шапці олійними фарбами Тарас Шевченко. З обох стін проникливі погляди наркомів Балицького та Дзержинського. З боків - двері. Кілька хвилин самітности. Дивлюсь на Тараса і думаю: "Тебе заарештовано і поставлено на полотні, а мене - живого. Бо коли б ти, Тарасе, жив у наші дні, то сидів би на одному стільці зі мною, бо ти казав: "Я так її, я так люблю мою Україну небогу, що прокляну самого Бога, за неї душу погублю"...А тоді ще не було ні марксизму, ні соціялізму, а ти її любив - усю Соборну!"

З бокових дверей увійшов у військовій уніформі високий, виголений, голова - мов макогін, років за сорок сатрап. Тяжко було відгадати його національну приналежність. Скоріше це був інтернаціональний дегенерат.

- Сідайте! - Яначальник Таємного відділу Державного Політичного Управління УРСР - Шуліка-Долінський. -загудів монотонно, у ніс, чистою українською мовою. Він - сів. Від його фігури, рухів, зору віяло холодом; здавалося, що перед вами сидить не людина, а якийсь ідол доби середньовіччя.

-Нарешті вас побачив. - промовив тихо, байдуже, а далі продовжував: -Ми вашу справу закінчили. Ми вас вивчили. Розкрили і знаємо краще, ніж ви самі себе. Слідство переводили чотири слідчих. ("А хто ж четвертий? " - пронеслася думка). Як ви гадаєте, яку міру соціяльного захисту повинні ми до вас застосувати?

- Я думаю, що вам на село зараз невистачає агрономів. Я маю ценз і практику. Використайте мене за фахом - це буде найдоцільніший присуд.

- Як? Кого? Вас послати на село? Вас, що збираєтесь бути генерал-губернатором на Харківщину!?-("Це я казав...де?.. Кому?..У камеру Шакальському !..") Що ви, жартуєте? Чи може вважаєте нас за дурнів ?

Шуліка-Долінський підняв тон.

- Тройка ДПУ УРСР, - продовжував уже спокійно начальник - у складі: Шуліки-Долінського, Петрубенка, Воронова, в присутності явних слідчих Кравченка, Дубасова, Шварца і таємного Шакаль-

ського прийшли до висновку, що фізичне знищення вас – є найкраща запорука для нашого соціялістично-радянського суспільства.

Замовк. Я встав.

– Стріляйте, тільки не мучте.

– А чого ви стаєте в позу ? Чого ви строїте із себе героя? Ми самі знаємо, що з вами зробимо. – гнівно верещав Шуліка-Полінський.

– Але ж ви сказали, що найкраща запорука – це моя голова...

– Ага. – начальник натиснув під столом ґудзик; з'явилося двоє озброєних.

– Забрать. – і я вже "чорним вороном" летів на Холодну Гору.

Чорні дні машкарою повисли надо мною. Гнітять, давлять...Мене зраджено, видано, продано...Я наївний сорокалітній дурень, повірив людям за тюремними ґратами, і тим підписав собі смертний вирок, бо після всіх розмов із Шакальським "тройка" може мене розстріляти...Але смерти я не боюся. Шкода тільки, що так по-дурному кінчається...Смерть – це єдиний момент до небуття. Я можу заснути і не встати...Мене може спалити блискавка...Або забити із-за рогу вулиці...Я несподівано можу впасти із трамваю, з паротяга...Та мало що може статися...Дурниця. "Все йде, все минає..."

Неспокійні ночі по-сусідськи із смертниками...Вчора чув, як витягали із камери...А як божевільно галасувала жінка...

– Що нового ?..

– Взяли генерала, тільки не живого. Він кусником скла встиг поперетинати собі жили. В камері калюжі крови. Зосталось двоє.

– Що робите ?

– Граємо в шахи.

– Боїтеся ?

– Якого чорта ?..

Північ...

– Збирайтеся з речами! – гукнув вартовий.

"З речами ? Значить, у підвал...І капут..." На цей раз в камеру ввалилось шість головорізів. Хотіли в"язати. Але побачили, що я спокійно збирав свої речі, тільки гукнули: "Скоріше!" "Чорний ворон", поділений на клітки-собачники. Мене запхнули в такий собачник і замкнули. Я був один. Спускаємося вниз...

Прямую довгим вузьким коридором...Світло сліпить очі...За мною крокують шість азіятів. Раптом у серці народжується страшна жадоба помсти...Хочеться накинутися і всіх передавити...Коридор заходить у глухий кут. Автоматично відчиняються двері. Глуха катакомба, переділена надвоє дошками. Збоку щілина...Дошки зрешетовані, і вниз повгрузало волосся з уламками черепних кісток...На стінах позакипала кров...Розстріляні жертви витягалися за стіну, а там до надвірніх дверей під"їздило авто і вивозило трупи невідомо куди...За хвилину появився Шуліка-Полінський. Спокійно і холодно відчитав вирок:

– Іменем Української Соціялістичної Республіки...громадянина Костя Даниленка, як злісного ворога молодої республіки, що діяв напротязі десятка років на Лівобережжі України та заховав свої контрреволюційні плани – Тройка ДПУ УСРР на своєму засіданні від 20 березня 1930 року постановила – вичистити із рядів соціялістичного суспільства шляхом фізичного знищення через розстріл, як непоправного"... Розпишіться, що чули...

– Я не глухий... – Шуліка-Полінський зник.

– Дивись поперед себе! – крикнув один горлоріз.

– Рахуй уголос до ста! – наказав другий.

Я машинально почав рахувати:

– Один...Два...Три...п"ять...вісім... десять... – і в цю

37

мить: Пах! Пах!..Кілька вибухів глухо пролунало в катакомбі. В голові забринькало...Загуло...Заграло...Я отерп...Але ...був живий. Раптом щось неприємно забряжчало...

– Відкласти! В тюрму гада! – Але я цього не розумів... Експеримент закінчено...Я знову в камері...Серед ночі до мене стукають сусіди. Відповідаю: "Живий"...

...Діброва-Савицький не виходив у мене з голови...

На початку квітня мене перевезли із "Спецкорпусу" до привокзальної в"язниці і вкинули до загальної камери. Це була етапна тюрма...

ІЗ ЗАЛІ СУДУ...

...Мов на світ народився. Простора камера на півсотні людей. Довгі дерев"яні нари, вікна без ковпаків, двері не на ключах, всі сидять, неначе пасажири на станції, які чекають пасажирського... Я теж сів коло дверей. Мене, як "новачка", обліпили навколо, неначе бджоли, і давай розпитувати:

– Давно ?..

– Звідки ?..

– Зі Спецкорпусу, з одиночки... – відповідав я.

Камерний староста, який почув це, відразу навів порядок і мені, як найбільшому по стажу в"язневі, дали місце на нарах коло вікна. Серед ув"язнених були: охтирянці, сумчани, вовчанці, куп"янці, боромляни, мураф"яни та з різних кінців Слобожанщини, різні за своїм соціяльним станом. Від них я довідався про ліпший тюремний режим: збільшену прогулянку, щотижневу лазню, дозвіл на передачі, побачення, листування. Звідси рідко коли викликали на допит. Всі ждали свого призначення.

На Великдень до тюрми наїхало багато родичів з усього слобідського краю. До нашої камери плили цілий день клунки. Появилось: паски, сало, ковбаса, молоко, крашанки, чиста білизна...Раптом староста став на нарах – стало тихо, і він гукнув:

– Брати! Сьогодні Великдень у нас на Україні. Христос Воскрес!

– Воістину Воскрес! – раптом залунало:

– Христос Воскрес, смертію смерть подолав,
І тим, що в гробах, життя дарував...

Співали...Тоді христосувалися між собою, ділилися, як брати, і обідали. Один я тільки був без передачі...Але я був найбагатший у камері. Сльози смутку і радощів спазмами душили...Я не міг їсти і тільки дивився на ці товариські дари, що їм наскладали мені люди...

Розпочинався великий політичний процес "Союзу Визволення України" – в Харкові. До камери включили радіоприймач, щоб в"язні слухали та каялися.

На лаву підсудних посадили сорок п"ять чоловік: між ними кілька українських міністрів, відомих українських учених, професорів, критиків, літераторів, поетів, письменників. Із головних: академік С. Єфремов, прем"єр міністрів при Центральній Раді Вол. Чеховський, міністер Ніковський, поетка Людмила Старицька-Черняхівська, науковець Щепотієв, професор Чурдуківський, соціял-демократ Гермайзе, письменник Івченко.

Процес проводили урочисто. Це залі входили члени організацій, наукових закладів, робітники фабрик і заводів лише по квитках, як до театру, а в першу чергу мали доступ партійці. Заля ввесь час була переповнена...

В перервах суду: пили чай, обідали, там же й підвечерювали.

Ось головний прокурор звертається до Єфремова:

– Підсудний Єфремов – ваше соціяльне походження ?
– Син священика.
– Фах ?
– Літературний критик.
– Політична приналежність ?
– Український соціяліст-федераліст.
– На кого ви опиралися в боротьбі проти радянської влади ?
– На українську інтеліґенцію і заможних селян.
– Багато їх було ?
– Може знайдеться міліон.
– А на Україні населення ?
– Зверх сорока.
В залі сміх, репліки: "Міліона замало!"
– Навіщо вели таку безглузду боротьбу ?
– Гадали, що революція ще не закінчена. Вважали на перманентність і мріяли про загальну підтримку.
– А зараз ?
– Зараз ні.
– Чому ?
– Тому, що епоха випередила нас. Ми є політичні трупи, нас розцвіли.
– Цікаво. –Академік Єфремов сідає.
– Підсудний Чехівський ! – звертається головний прокурор.– Ви бувший прем"єр міністрів ?
– Так.
– Соціяльний стан ?
– Син священика. Професор.
– Партійність ?
– Соціяліст.
– Що примусило міністра-соціяліста стати місіонером Української Автокефальної церкви ?
– Просвіта для народу.
– Що має спільного наука з релігією ?
– Релігія теж наука. Освіта на Україні виросла з релігії. Так було за Володимира Великого, Сагайдачного й Мазепи.
– Як же ви могли поєднувати портфель гайдамацького прем"єра міністрів і Євангеліє місіонера ?
– Я не знаю, хто в мені тоді був: гайдамака, чи місіонер.
– А зараз ?
– Я осудив минуле і зійшов із сцени.
– Пізно! – посипалися репліки із залі.
Чехівський сідає. Прокурор за кілька днів перепитує всіх підсудних. Течуть запити, як свідків обвинувачення, так і оборони. І розплутується поволі майстерно, штучно скомбінований клубок. А для підсилення коло театру, де відбувався суд, проходили робітничі, селянські, студентські демонстрації і вигукували:
– Смерть зрадникам! Смерть шпигунам і диверсантам!
На трибуні головний оборонець – Рітнер. Довго мовчить. В залі тиша.
– Товариші, високі судді! Мені доводилось обороняти на великих судових процесах: тифліських і бакінських революціонерів, відомий процес Бейліса в Києві, але ті процеси є тільки епізоди в порівнянні з цим найбільшим щодо розміру історичним процесом. Мені випало боронити архівку обвинувачених, а саме: академіка Єфремова, що подав свої признання у трьох грубезних томах – на тисячу сторінок. Чехівського і Ніковського – п"ять томів, Старицької-Черняхівської, Чечелівського – три томи і так далі, а разом усіх матеріялів свідчень і признань зверх двадцяти томів.

38

На лаву підсудних посадили цвіт і красу української нації. У процесі спільної боротьби політичної з царатом ще від часів декабристів в Росії та Кирило-Методіївських братчиків – на Україні, через революцію 1905 і 1917 років майже всі мої підзахисні брали активну участь, разом з передовим авангардом Росії, штурмували реакцію. Конкретно. Коли в 1906 році весною шев жандармів міста Києва зайшов до кабінету Єфремова і вимагав від нього здати зброю, академік Єфремов встав, узяв ручку, вмочив у чорнило і подав шефові жандармів, кажучи: – Оце моя зброя! Так шановні, судді! Зброя – це перо публіциста-літератора, який сміло виступив в ті суворі часи Треповської реакції!

Але Єфремов, після національного запаморочення Української Народньої Республіки, Гетьманства, Директорії – недооцінив сили наростаючої соціяльної революції і збився зі шляху. Він все думав, що він революцію веде, і не помітив, сидячи в стінах академії, як вона його випередила. Це він визнав на суді, отверто називаючи себе і підсудних політичними трупами.

За чистосердечне визнання тієї трагедії, яку відчув Єфремов і його колеги на суді, за те, що вони констатували свою політично-ідеологічні загибіль, за те, що Єфремов виконав над собою прилюдний, політичний самосуд, гадаю, що фізичне знищення ні його самого, ні його спільників – судові не потрібно. А тому прохаю високий пролетарський суд зм"ягчити кару соціяльного захисту і дарувати життя усім моїм підсудним!

Після того громові промови громадського обвинувача Любченка та прокурора республіки, що вимагали найсуворішої кари! В останнє промовляють підсудні. Останнє слово має академік Єфремов:

– Вельмишановні Судді і ви, дорогі мої собраття! Не було б Єфремова – то не булоб і цього процесу. І не сиділи б ви сьогодні на цих лавах. Але ви добре знаєте, чим для України був Єфремов! Єфремов не був ні академіком, ні політиком, він був лише професором української літератури. Я все життя, як той Франко: "Боровся, горів і страждав для неї, для одної ідеї!" І що ж виявилось!?. Нова ера життя, змагань і боротьби нас оминула, випередила, і ми всі, що тут сидимо, цього не помітили. На зміну особистому прийшло громадське; на зміну індивідуальному – усуспільнене; на зміну приватньому – державне! Життя – це боротьба, це похід, де іде під спід той, хто втратив свій розгін! Ми чесно ішли, у нас нема сліду неправди за собою, але ми втратили свій розгін, ми одійшли в історію, як одійшло вже багато політичних систем на світі. Ми – на шляху поступу людського вже не каменярі, не проводирі, носії великих ідей, ми є політичні трупи. Але ми не сумуємо з цього, бо у всесвітній історії було багато випадків, коли через політичні трупи одних переступали інші сильніші! Так було за часів Олександра Македонського, Наполеона, так є й зараз. Після того, що сказав на суді, я вже нічого в суддів не прохаю.

Суд вийшов на довготривалу нараду. А тоді виніс наступний вирок:

– Найвищий Суд, розібравши справу контрреволюційно-націоналістичної змовницької організації, Спілки Визволення України, яка намагалася шляхом збройного повстання та за допомогою сусідніх держав – одірвати Українську Радянську Соціялістичну Республіку від Радянського Союзу – на протязі сорока днів, розібрав, виявив злочинність кождого із підсудних і ухвалив:

Іменем Соціялістичного Правосуддя Радянської Республіки до підсудних:

1. С. Єфремова – президента Української Академії Наук.
2. В. Чеховського – прем"єра міністрів Центральної Ради.
3. Ніковського – міністра скарбу.

4. Дурдуківського - професора.

5. Л.Старицької-Черняхівської - письменниці - як організаторів, носіїв і провідників контрреволюційних ідей на Вкраїні - застосувати вищу міру соціяльного захисту - розстріл.

Довга важка павза...

- Але, приймаючи на увагу: чистосердечне признання і каяття підсудних з одного боку; та економічну і збройну могутність Української Радянської Соціялістичної Республіки з другого, - замінити кару смерти десятьома роками позбавлення громадських виборчих прав - кожному!..

Решту підсудних засудили на різні терміни і лише одного Івченка - виправдали.

І пішли довгі ешелони засуджених Тройкою ДПУ УРСР - на Соловки! І почали розвантажувати тридцять тюремних корпусів: на Петінській, Холодній, Тюремній, Залізничій, що були наповнені людьми у Харкові і по інших тюрмах України: в Полтаві, Києві, Катеринославі Разом зі мною від"їжджали ті, що були засуджені тройкою в Харкові:

І. Лепченко - проф. Київського Сільсько-Господарського Інституту.

2. Андрієвська - відома громадська діячка, медичка з Києва.

3. Сергій Рагкз - громадсько-кооперативний діяч та жемік.

4. Дм.Головко - старший агроном "Укрсельцукру".

5. Іван Батюк - член правління "Сільського Господаря".

6. Щадилів - агроном"Укрбурякспілки".

І ще багато інших видатних людей із Харкова. І знову покотилися по всій Україні нові широкі хвилі арештів. На Соловки прибували нові і нові ешелони. Між ними прибули мені добре знайомі:

Стасюк - бувший міністер харчування при Петлюрі, Лизанівський Іван - міністер друку при Директорії, бувший секретар Івана Франка. Стасюк був головою "Укрсельцукру", Лизанівський - директором українського видавництва "Рух" у Харкові.

І ще багато... Верховинець - український композитор із Полтави і багато інших відомих, дорогих. Словом, все, що було світлого, ідейного, виміталося з України "пролетарською" залізною мітлою. Почалася суцільна колективізація, ліквідація куркульства, як кляси На Україні зчинилась велика соціяльна війна! І пішло корчування. Повезли до Соловецького архіпелагу десятки тисяч людей. Це були: крамарі, кооператори, українські неймани, сільські вчителі, лікарі, агрономи, священники, церковні старости, автокефалісти, просвітяни, бувші волосні старшини, члени повітових і губерніяльних земських управ, військові старшини та петлюрівці, а найбільше - селян хліборобів!

Процес СВУ - це була політична інсценізація, майстерно виконана судом - перед радянським суспільством, якому піском засипали очі. Але своїм "признанням" Єфремов - "ми є політичні трупи" - зупинив терористичний похід ГПУ на Вкраїну та зберіг сотні тисяч українських селян і інтелігенції від висилки та розстрілів, а також зберіг життя своїх собратів і себе самого!

І сталося чудо! Між привезеними на Соловки - я зустрів... Діброву-Савицького. Обнялись, як брати! Я не міг... але він мені над вухо сказав: -

- Заспокійтесь! Я тоді не був ані глухим, ані німим! А зараз довічну тюрму замінили двадцятьма роками заслання. Залишилося ще дванадцять!..

НА СОЛОВЕЦЬКОМУ АРХІПЕЛАЗІ

Експрес із Харкова в тисячу чоловік летить на північ! Біля кожного вагону по два вартових, що стоять навперемінки. Із задніх вагонів "уголовників" на станційних зупинках долітає сумна пісень-

ко:

Соловки до Соловки,
Дальняя дорога,
Сердце ноет, грудь болит,
На душе тревога...

Цю пісеньку знав увесь Радянський Союз. Давно минули: Курськ, Орел, Тулу. З Москви прямою Миколаївською – до Ленінграду, а там ще до тисячі кілометрів великою Мурманською магістраллю. Ось Лодейне поле... Пінниться, шумить, водоспадом спадає "Волховбуд". А з боків двадцятиметрові, товстелезні стрункі сосни,- окраса суворої країни. Між лісами трапляються прогалини, луки, вода, зжижки полів, невеличкі виселки – хутори. Величезне, як море, Онезьке озеро і дерев'яний Петрозаводськ – столиця Карело-Мурманського краю. Місто промислове, рухливе, з паровозобудівельним депо і кораблями. Тут стояли довгенько, так що кілька "уголовників" встигли за той час прорізати підлогу в вагоні і втекти. За Петрозаводськом – картина міняється. Соснові ліси дрібнішали, а де-не-де далі переходили в чагарники, що лежали повивертані бурею догори корінням. Сама поверхня гігантськими милями повільно спадала до океану і видно було, як відступали льоди на півночі в ту далеку геологічну добу.

– Читайте в натурі живу історію землі, – казав професор Лепченко. Всі цікавилися і пильно дивилися в вікно. Настрій був добрий. Ось Ком – невеличке повітове місто бувшої Архангельської губернії. Місто – утікача де-за Івана Грозного та софіївських стрільців при Петрі Великому. Дерев'яне, рублене, в чотириста дворів, місто неписьменних мільйонерів-рибалок, власників кораблів. Тут пересадка – в товарові. Десять кілометрів водяного ходу, по трясовині та перешийку, що зв'язував материк із "Поповим Островом", а "Попів" він через те, що соди висилали попів. Висадили. Десятки великих і малих кораблів замкнуті між льодом. Гори штабелів лісоматеріялу. Скрізь море... Прибула соловецька свита. Усі в військовому.

– Становись по чотирм!– скомандував присадкуватий чоловік. І довга смуга – тисяча чоловік – простяглась на греблі.

– Здраствуй, братва!

– Здавс!..Здра...Здрастуй!..

Загукали, як попало.

– А, вы вже ... вашу мать!...Так ви і здоровкатись по-соловецькому не вмієте?.. – зарепетував і скомандував:

– Напра-во!..Бігом! – і подалась "братва" по містку... А ззаду фельдфебель:

– Кру-гом!

І назад.

– Стой!– командує начальник. – Здраствуй, братва!

– Здрам...Здра...Здра...– вигукували невпопад. І знову :

– Направо, бігом, кругом...– І знову: – Здраствуй, братва!

– Здра! Здра!.. – випалили на цей раз, немов із рушниці. Свита засміялась.

– Знайте, що тут вам власть не совєтська, а соловецька!– грізно гримнув начальник. І тут нам вперше відчитали вироки... Я дізнався про свою десятилітку. Начальник пояснив:

– десятилітники на острів, решта – на материк!– Тоді розбивали за фахом. Підіймали руки: пекарі, кравці, стельмахи, металісти, рибалки, шахтарі, військові, писарі, агрономи, лікарі, садівники, зоотехніки. Їх читали, відокремлювали в гуртки, до кожного підходив фахівець і перевіряв...

– А зараз всі в лазню і до карантину! – розпорядився високий, мов чорногуз, військовий. Розділися...Одяг сортували: взуття, тепле все окремо. А тоді голили, мастили головні, груди, під руками і скрізь. А від того так пекло, що "браття" сичала, а коли линула вода, то всі завили по-вовчому. Хочеш світу втікай. Ще й гостинно поливали гарячим дощем, бо лісу багато, а води з моря висотували. І тоді в одній сорочці та в чоботях бігли за шість кілометрів до карантини. З моря дув холодний вітер із снігом, що мов голками, пробивав кожного наскрізь...

– Оце так баня!

– Оце так прохолода!

– Настояща соловецька! – сміялися засланці. Два тижні сиділи за дротом, а тоді розкидали...

Розміщали всіх по ротах. По двісті п'ятдесят чоловік. Жили в бараках. В кожному було п'ятсот або тисяча людей. Одяг і взуття давали зимове, будили о п'ятій годині ранку, снідали і вистроювалися до роботи і працювали без перерви до шостої вечора. А тоді – разом і обід, і вечеря. О десятій – "подбірка" і спати.

Як праця, так і харчі розбиті на три категорії. Легка праця: сторожі, асенізатори, рабсилки, банщики, кухарі. Середня – працезатратні: ремісники, пекарі, дроворуби, пильщики, візники тощо. До важкої праці: лісосплави, землекопи, вантажники і вантажники. Представники інтелектуальної праці: бухгалтери, лісоводи, зоотехніки, агрономи, інженери та інші були віднесені до окремої групи. Відповідно до категорії здоров'я застосовувалась диференційована норма виробітку. Наприклад, за стовідсоткову норму виробітку перша категорія одержувала в обід: суп із воїючою тріскою, фуражну кашу, шістсот грамів хліба. Друга за ту ж норму: суп, кашу, кусень тріски або конини, яку давали раз на тиждень, і вісімсот грамів хліба. Третя – те ж саме, що й друга, тільки додавалося двісті грамів хліба та водникам – чарку горілки. За те, хто не в силі був виробити норму, той одержував тюремний пайок і лише триста грамів хліба.

Норми виробітку були завжди високі. І потяглися будні, чорні дні в праці і в журбі.

"УСЛОН" – тобто – Управління Соловецьких Лагерів Особого Назначення, обіймав десять командировок, розкиданих по головній залізниці від Петрозаводська до Мурманська на десять-двадцять кілометрів убік в глибину лісу, до води. Кожна командировка була сполучена із головною магістраллю. На всіх командировках Соловецького концентраційного табору перебувало в рік до ста тисяч чоловік. За соціальним складом – від селянина до професора. Від ремісника до інженера. За національним – сімдесять відсотків українців, двадцять відсотків – кавказців, десять – росіян. З теплих країв везли в заполярний світ, щоб вони там краще гинули. Я на власні очі бачив, як привозили ешелони вірменів, черкесів, що в тонких "черкесках" та гостроносих пантофлях падали, як мухи, на морозі. Така була політика кремлівська...А роботи – ніколи не переробити. На Медвежій горі працювало десятки лісопильних тартаків та деревообробних фабрик. У Повенці, де відбував колись заслання Калінін, споруджували доки для припливу кораблів; в Кеміперебували, велике будівництво; на Половому Острові день і ніч відвантажували великі: англійські, шведські, норвезькі, грецькі кораблі з лісоматеріалом. В Апатитах розробляли апатитовий концентрат, який перевозили залізницею до Мурманську, а звідти водою до Німеччини та скандинавських країн. В Кандалакші працювали великі майстерні і депо. На Соловках розводили молочну худобу – свиней та організовували городництво. На Малій Губі, Сороці – рибні промисли. По всіх командировках провадилась лісорозробка, лісосплав.

40

Випалювали чагарники, спускали воду, розкорчовували та розорювали тракторами, угноювали та засівали ярим зерном. Організували парникове господарство. Цим усім уславився новий член "УСЛОН" Дмитро Головко, що прибув із Харкова; в Хібінах на Білій Річці збудували великої потуги гідростанцію. Вздовж цієї залізниці Петрозаводськ-Мурманськ розбудовували станції, прокладали шосейні дороги. Будували капітальні містки, споруджували нові виселки, фабрики і заводи. Карелія, як найвідсталіша північна країна, знаходила своє економічно-культурне відродження. Але норми різали людей.

На сто відсотків треба було малосильному робітникові нарізати чотири кубометри "метровки", або викидати чотири кубометри землі, або довбати і накласти чотири кубометри каміння, або на пні звалити чотири товсті сосни і порізати їх. Працездатному пересічної сили додавалося ще два кубометри і дві сосни. А робітникові важкої праці додавали по два - на круг. Отже, по вісім кубометрів. І так день-у-день. Тільки половина змогла виконувати цю норму. І біда тим, хто був неспроможний її подолати. Їм щодня додавали все нові й нові ділянки, і перед ними наростав ліс, наростали кубометри. На них кричали, лаяли, били, і для настрашки іншим в найбільший мороз роздягали догола, ставили на пеньок і обливали холодною водою...

-Супостати! Гади! Інквізитори!.. - вимовляла, трясучись, людина і на очах у всіх падала, замерзала.

У фельдфебелі, ротні, полуротні та вищі ранґи попролазило багато з бувшої російської знаті: реакціонери, чорносотенці, білогвардійці. Вони жили як поміщики - окремо; тримали собак, ходили на полювання, мали денщиків; одержували з закордону доляри: смачно їли, пиячили, грали в карти та влаштовували "афінські ночі". Тут були уламки князівських родів: Оболенських, Голіциних, Горчакових, Юсупових тощо. Всі вони за розвал "єдіной нєдєлімой" ненавиділи соціялістів і дихали до них помстою, а тут зводили з ними рахунки. Їхня сваволя була безмежна. Знеосібка, приниження, безправ"я... Соловецький концентраційний табір був гірший за кріпацьку феодальщину.

- Дивись! - гукає Полтавченко Юрко. Взяв сокиру, поклав руку на зрубі: цюк - два пальці полетіли на сніг.

- Ось як! - промовив Левадний Петро та й собі за сокиру та з розгону так і заперетував у чобіт межи пальці...

Обох їх забрали; першого розстріляли, а другого помилували. А скільки було таких випадків, що відрубували кінцівки, ранили себе, засипали отруйним порошком очі, кінчали самогубством, тікали... Найближче було до Фінляндії. Але невдячні та несвідомі карели ловили наших людей та передавали до рук ДПУ. Так само їх часто душили сторожеві пси, що густо вартували кордони.

Їхали рибалити в море, і коли був погідний вітер, запливали на вітрильниках до берегів Норвегії і Швеції.

Був випадок, коли літом 1930 року Терешко Гарбуз та Дмитро Могила з Києва на Поповому Острові навантажуючи ліс заховалися на дно великого англійського корабля; місяць там лежали, їли сухарі з водою. Пароплав був навантажений, соловецьке ДПУ востаннє нишпорило, перевіряло в трюмах, але не знайшло... А коли виїхали в невтральні води, вони появилися на палубі. Лондонська преса фотографувала їх і розказувала на своїх сторінках про жах і страхіття каральної політики в концентраційних таборах на Соловках. Тільки закордонна преса напоумила кремлівських вождів заглянути на Соловки...

Г О Р Ь К И Й Н А О С Т Р О В І

К О Н Ґ І...

На далекому острові Конді, що лежить на Білому морі, ізольованім від політичного світу "уголовщина": "кармашники", що тягли з кишень, "чемоданщики", що непомітно забирали на станціях і де тільки попало, валізки, "касовщики", що розкривали вогнестійкі каси і забирали скарби, "квартирники", що оббирали квартири, "путейці" - що зупиняли і грабували потяги, та це різні авантурники, металісти, забійяки, варіяки та всілякі непорядні злодії з усіх станів і націй співали:

Здраствуй, мол Мурка, здраствуй, дорогая,
Здрастуй, мол Мурка, і прощай...
Ти зашухерила[1] всю нашу малінуу[2],
А тепер малінку[3] получай.

Вони нічого не знали.

Максим Горький, що відвідав "УСЛОН", в першу чергу добрався до своєї "уголовної" "братви", що було на острові Конді. А як же ж, по духові рідня, яка радість була, коли "урки" дізналися про приїд свого колишнього нижегородського собрата - босяка Максимки Горького. Всі не пішли на роботу і цим уже налякали таборове начальство.

- Як живете, братці ?Розкажіть! Не бійтеся!- звернувся Горький до "шпани", що оточила його з усіх боків, цікаво розглядаючи.
- Забув ти нас, Максимка!
- І всі в Москві забули!..
- А тут біда!..
- Жить не дають!..
- Голодом морять...
- Б"ють...
- Убивають...
- Живих у море викидають...

Загуло, закипіло, заклекотіло, мов у казані. Кричали, маючкалися.

- Хто і як? Толком розкажіть! - зацікавився пролетарський письменник.
- Начальнички у нашім...
- Лягаші[4] прокляті!..
- "Лістократи" !...
- Маслину їм усім! - кричали.
- Не розберу, нехай розкаже хтось один, - озвався Горький.
- Розказуй, Цуган.
- Нехай Мамай...

1/ Зашухерила - видала поліції.
2/ Малина - місце зборів.
3/ Маслина - куля.
4/ лягаші - поліція, або міліція.
5/ шамовка - їжа.
6/ баланда - суп.

Ukrainische Jugendverein
SUM
Aschaffenburg-Pionierkaserne
41

– Краще Тамерлан!..

І на бочку вліз Бова:

– Максимка, отець нам дорогий! Засіли тут вовкулаки всякі. Сплуатують. "Намовки" не дають, курву ...Раз у день баланди/, "мандро" через день...Підвішують, Закатовують, заморожують! Словом, б.. Ногавно Ногою язик вирвали, Мустафі ... відрізали, а Тамерлі забили пивну пляшку, сам знаєш, куди...А тоді в море викинули...За те, що з"їли "лістократову" собаку, лягаші на морозі обливали нас водою і цілий тиждень баланда, як вода, а "мандро"/хліб/ ні в зуб... Тут засіли сухражисти та всяка білокосна сволота!..Гнімо – спасай!

– і на останку Бова міцно вилявся.

– Ми тебе, Максимка, не випустимо.

– Максимка – наш.

– Свій в доску.

– На больной!.. – закукали, і як море, заклювалось босоного, обшарпана "шпана".

– Заспокойтеся! Ваші тутешні лицарі будуть сьогодні ж зняті і після перевірки суворо покарані. Бо це ж скандал! Це ж найзапекліша контрреволюція!

– Всіх їх на стовпи!

– Погори ногами!

– У море їх, гадів!.. – гукали і раділи.

Нехто вже встиг непомітно забрати в Горького годинник, хустку, рукавички, футляр із окулярів, відчепили олівець, і все те повертали, показуючи своє "мистецтво". Письменник сміявся. В обід – гарний суп і гори "мандрів". З нами ж обідав і Горький.

...Після цього Горький об"їхав увесь архіпелаг, придивлявся, розпитував, але помітно не боявся розвязувати рота проти своїх гнобителів. Зато подавали письменникові великі анонімки, описуючи страшний соловецький режим...Але й тут Горький не вельми на віру, то щоб перевірити, з першим етапом з Москви ЧК почало під марку політв"язнів засилати свою агентуру на Соловки. Згодом агенти були на всіх командировках і проводили там "нарізні" з ними суворі школу, бо їх, як новичків, "хрестили", гнали, били, як котів. Але їх скоро з Москви "милували" телеграфом назад. "Прямо" була розкрита. І почався новий суд над соловецькою адміністрацією. Суд "пролетарський", жорстокий. Найбільше обвинувачень було виставлено: дискредитація радянської кримінальної політики, і соловецькому концентраційному таборі – на очах Європи – бо ж на Кемі і Мурманську причалювали кораблі з усього світу, а інтервенції не було.

По всіх командировках "УСЛОНА" цілий отаман склав довгі списки імен і прізвищ: фельдшерів, ротних і полуротних та начальників різних рангів, засуджених якимсь трибуналом до розстрілу. Між ними попадалися і "сіятельні", дворянські фамілії. Атмосферу прочищено. Провела реорганізація системи управління. Військовий принцип замінено виробничим. Там, де був ротний, став "прораб". Люди розміщалися за категоріями і за фахом. По таборовому проводу прийшли демократичні елементи. Режим змінився. Але норми не змінено. Мене, що працював кілька місяців на кораблях, як агронома, призначено сільсько-господарським експертом. На моєму обов"язку було: перевіряти якість споживчих продуктів, на пристанях і командировках, та складати дефектні акти; застерігати від загибелі: пересолювати рибу, м"ясо; перевіряти овес та ячмінь, щоб не проростали; пересіяти легку муку; доглядати за будівлею овочезберігальних приміщень, картоплі, буряків, капусти та підбирати агентуру для заготівлі. Перевіряти кількість і якість їжі кухні, що видають на командировках; стан утеплених приміщень; лазні, взуття, одягу тощо. Мені стало легше, я позбувся тяжкої фізичної праці, але

набув відповідальности, ще ще страшніше. Тим часом до комісії скарг у Москві, до якої входили: дружина Горького, Надія Крупська/дружина Леніна/, Алілуєва/дружина Сталіна/, почали потоком напливати скарги на неправдиві засуди. Великі, довгі хвости людей, що прибували зі всіх кінців Союзу, стояли в черзі з пакетами на обжалування. І коли одного разу сказала Алілуєва Сталінові таке:

– Я гадаю, що такий наплив живих і писаних скарг є наслідок неправильної політики партії взагалі та роботи ГПУ зокрема...

Сталін сердито відповів:

– Тебе там невистачає!

Незабаром він Алілуєву отруїв, залишивши месником сина. Але я нікому не писав, бо на помилування не сподівався.

Моє життя було на колесах. Я їздив по всьому Карело-Мурманському краї, де були розміщені командировки, і скрізь я бачив своїх людей.

Ось на Кольському півострові, де живуть у своїх шатрах напівдикі, наївні лопарі, що сирцем їдять рибу та оленятину, я натрапляю на диво! Прислухаюся – у лісі щось гупає... Шукаю... Ось – хрестик... Другий... Ще свіжі могилки... Спускаюся нижче. Дивлюся – тітка підтикалась і лупить праником.

– Здраствуйте! – Тітка аж переляклась.

– Та не бійтеся!

– А звідки ви тут узялися ? – питає мене.

– Скажіть, де ви взялися, а тоді я скажу. – Засміялися.

– Ми з Чорноморії.

– Ого! Яким же побитом ?

– Приїхали.

– Давно ?

– Весною. Кажуть, їдьте краще самі, а то гірше буде, як вишлемо. Написали бумагу – і ми опинилися тут.

– Так вас зіслали ?

– Та лиха його година знає. Як бачите.

– Де ж ви живете ?

– А там у лісі, у землянці. Бачили могилки ? Дякувати Богові, що стареньких прийняв...

– Що ви тут робите ?

– Старий з парубком на "гидрі", а я вже дома.

– На якій "гидрі" ?

– Не вимовлю. На тій, що світять, що водою гонять...

– Ага, на гідростанції.

– Так, так, і я туди прибув. Там багато наших ?

– Вистачає.

– А як же там на Чорноморії ?

– Бодай не згадувати. Все пішло переворотом. Людей кулачать, висилають, на шантрапа в почоті... Не хочу я про них...

– То пустите ночувати та розкажете ?

– Милости просимо. – і показала на землянку. – Та ксажіть же, хто ви й звідкіля.

– Такий же, як і ви, тільки не з Чорноморії, а з Харкова. Ми тут довго не будемо. Переїздимо.

– То ж заходьте. Старий приїде, більше розкаже.

На цьому розійшлися. Боже, куди тільки не позакидала наших людей злая доля. Після відвідання гідростанції план мій різко змінився. Так і не довелося заночувати в чорноморців, а поспішив до білих апатитів.

42

...Соловки! Пустинь, коли мінь острів серед Білого моря. Найкращий із усіх двадцяти островів архіпелагу. Острів Соловки має десять кілометрів у діаметрі. Дуже мізерна рослинність. Озера, луки. Невелике містечко. І старовинний кремль - фортеця, обнесена гігантською кам'яною стіною, що в окремих місцях досягає двох метрів у висоту; стінах бійниці і сліди її пошкоджень підчас нападу англійців... Монументальна важка брама. Тут зберігається. Що будівлі соловецький чернечий монастир Зосима і Савватія. Ще не так давно, сюди висилали за провини біле чухонництво і тут вони спокутували...Сюди ж прибували паломники, мандрівники і отримані багаті жертви, що одмолювали, на лоні дикої природи свої тяжкі гріхи-падіння, та ще більше набиралися гріхів, бо монастир був чоловічий. Масивні стіни, високі колонади, куполи пригнічують своєю суворістю північного краю. Ось велика чугунна плита з написом:

" Тут похований останній кошовий колиси грізного Низового Війська Запорозького Петро Кальнишевський, що вмер на 112 році життя і не зволів вийти на волю".

25 років просидів у бастіонській; його тільки раз на рік і то не Великдень випускали із бастіону і по тому він мінив рік свого томління, а тоді, як на глум - коли! Навіщо воно йому? Та зорав старий батько, ти не сам. Нас прибуло до тебе тисячі!

Монастирські келії пристосовані до арештантів. Інші знов будівлі - цілі майстерні...Лабораторії...Відкрили тут велику зональну дослідну станцію, що працює над акліматизацією рослин і тварин багато вчених людей з України... А в Хібінах сам батько хліборобських наук, відомий на всю Росію Прянішніков.

Сумно на Соловках, коли поглянеш довкола, кругом вода, як мертва пустеля. Ще не так літом, коли навігується "Нева". А зимою, коли припиняється весь корабельний рух, робиться моторошно, і страшно; здається, що всі - люди, забуті Богом і людьми.

В майстернях ще досі працюють трудолюбиві женці. Мало їм видати святу обитель, звикли тут, то й нікуди подітися стареньким.

На високій скелі високо вежа морського маяка. То "Секірка". Колись вона мала інше призначення. А зараз вона страшна. Сюди заводять часто невинні жертви та влаштовують екзекуції...Розстрілюють, а тоді викидають на голі каміння. Скрізь Голуботки, Коль повські...Скрізь мученики з рідного краю...І скрізь на скелях заплакала українська кров.

Бідна Карельська земля. Горбиста, але багата лісом та рибою. Це основа її життя. Ліс і вода - поклали відбиток на мешканців цієї країни. Гарна - у сні; погана - на яву. Обидва люди, небалакучі, суворі, як фіни. Не чути там пісень і не побачиш танку. Все життя пройде на роботі. Багато з них не повертало...як, бувало, у нас козаки із походів...Можливо за них тоді Богу жінки...А коли наїдувалися на короткий час додому, то засідали цілими днями в "шинкунках" і пили тими ж пили, як воду, горілку. І тут було не сміху, ні веселих розмов. Хібащо десь у кутку рипіла гармонія...Смерті і покутного, як було колись у "питейських домах" " горілчаного такого государя Олексія Михайловича". Де п'ють, "доки ще до Христа не допиваються", тобто все пропивають. Живуть неохайно, але релігійні до окостенілості. Багато з них "старовірів". Словацьку не розуміли нас, білоруси, ворогували, шукали, та покоштувавши більшовицького "раю", зрозуміли і стали прихильніше. Вірять в різні забобони. Цілий світ сміється на них стражіть і

жах. Вони закривали вікна, запирали двері, світили лампадки, ставали на коліна і молилися цілу ніч.

Пригадую білі ночі на початку. Сонце повністю влітку не заходить. Воно тільки наполовину спускається, як через годину знову підіймається, розливаючи червоно-багряні заграви, ніби горить десь край світу. Вночі можна писати й читати. Довго не міг я звикнути до полярних і заполярних ночей. Місяцями мучила безсонниця. О, як хотілося б побачити свою темну нічку, "петрівочку". Зате зимою день тягся всього чотири-п"ять годин... Рідко було сонячних днів. Дощі, мряка, сльота. Влітті, бувало, до обід ходив у сорочці, тепло, сонечко, як після обіду подув "норд" - і натягай кожуха... Майже всі хворіли цинкою, яку лікували черничним соком. А скільки було подиву, коли в радгоспах "УСЛОН" перевернули їхні мочарі в зелені килими вівса - на зріст чоловіка, що скошували на годівлю худобі. Коли в парниках розвели цибулю, редиску, огірки, квіти, і тут же їм продавали...

Українці поклали наукові засади в тваринництві та в рослинництві Карелії. Відбудували край та підняли його на вищий щабель економічного побуту і культурного розвитку. Не даром агронома Дмитра Головка з Харкова ГПУ РСФСР занесло до золотого списку та перевезло з Соловків до Алма-Ати - із ярма та в дишло.

Але скільки полягло трупом за два роки!.. Я бачив великі і малі кладовища... Я бачив дощечки і написи... Але ось передо мною хрестик, а на ньому викарбувано: "Ніхто не згадає мене на чужині, тільки хмароньки заплачуть дощем по мені"...

Плачуть хмари на далекій півночі і ллють свої сльози за нас...

К А Р А Г А Н Д А

Повільно тягне товаровий. В кожному вагоні двоповерхові нари, розміщено на дошках по сорок чоловік. Посередині круглу добу горить пічка. Їдемо прямо на схід. Кілька днів, як залишили позаду: Кем, Петрозаводськ, Перм. Потяглися безконечні, непрохідні ліси. Підіймалися зелені, мальовничі Уральські гори. Унизу у перевалах позамітало снігом оселі. Гори. Як вони нагадують наші Карпати... Це сприймають політв"язні і із вагонів вилітає гучна пісня, що розлітаються далеко по уральських верховіттях:

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармелюка,
Всю надію майте.

Маю жінку, маю діток,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх долю,
Сам гірко заплачу.

Я багатих оббираю,
А убогим даю,
Отак гроші поділивши,
Я гріха не маю.

Сорок вагонів везли різного фаху людей під вартою на побудову нового концентраційного табору в степах Казахстану... В горах розмістився без жодного архітектурного стилю: великий, брудний, в диму фабрик і заводів Челябінськ... далі Миколаївськ. Місто старих політкаторжан - династії Романових. Сюди останній цар Микола II

43

висилав революціонерів – першої революції в 1905 році і тут він поклав своєю головою. Карсакпай гори. Минули Петровськ. По кількох днів їзди по безлюдних степах – і досягли Акмоли /Акмолинська/. Це невелике, чудне, у сімсот дворів губернське місто. З Уралом різко похолоднішало. Мороз у грудні досяг 45 і більше ступнів. З Акмоли повернули на південний схід до кінцевої станції "Курорт Боровое". А там по рівнині потяг сунув поперемінно, – за годину п'ять кілометрів. Часами він не міг котитися під гору, чмихав, спотів і спускався назад. Тоді вилізли з вагонів півтораста чоловік і підштовхали, допомогли парі. Часом снігові замети перемітали залізницю, замітали паротяги, і ми цілий стояли в степу, а тоді з лопатами виходили і прочищали путь. Нарешті за півтора місяці в Кемі добрались до Караганди. Голий степ. Вимерзлий дощаний барак – це склад і станція. Гори мінялися з мокою, крупами та різним зерном; позморозилися штабелі м'яса. Все це закрито лише брезентами. Скрізь порозкиданий лісоматеріал, шпали... Тут же одинокий барак – землянка, із круглякіз, зверху чи мотрі землі, що знервлася велетенською викрамуєю. По боках товсті нари. І по середині шнуром вишикувалися трубки, що гріли і не згасали день і ніч, бо вугілля тут нетлінне кількість. Спали одягнені, а за ніч крізь щілини замітало голову. І заклінила котрусь працю. Кирками, ломами, кайлами – шахтарі довбали, як кришу, мерзлу землю, столи обтісували круглякі, рили підкопи, закидали – кротами лізли в землю – й рили нові бараки. З кожного підіймався пар стовпом, хоч на дворі тріскав сорокаградусний мороз. Чорніли носи, обличчя, тріскалися пальці, повітря – як спирт; а зуби в роті, як ліг із сілля. А бараки росли. На весну почали прибувати етапами: Кавказців, Українців, Іркалів. Ім'ям відомі російські вчені, ідеологи трибольшевицької стихії: академіки: членів, Усліндів, нач – Наділів – і ім'я їм легіон.

Тут, у такому степу, що гуляють кошлаті, тулуп та карагандинник, від того і назва Караганда – де в надрах землі залягають колосальні поклади вугілля, з-під якого чистять двадцять й більше метрів товщини та виймають як на поверхню. Це в сорока кілометрах на "Успенських копальнях" англійці добували чорно-масляний сірець, завантажували його на річці Сари, а тінні злитки відправляли по залізниці, а тоді і по морю. Чи залягали товщі соли та інших мінералів. Тут почалися розробки великих механізованих копалень, що вимагало великого осередку, – організації велетенського комбінату – радгоспу "Гігант" НКВС СССР. На цю роботу перекидали силу з усіх концентраційних таборів. Арештовували нових, набирали "добровільців". Цілими тою, Карагандську область. Безконечні каравани верблюдів, навантажені різним матеріялом, тягли день і ніч і зостались лише від Караганди до Акмоли і Каркаралінська своїм мертвим трупом.

Під комбінату "Гігант" відведено сім мільйон гектарів землі. Потрібно було сила різних фахівців: агрономів, зоотехніків, інтенсивників, інженерів-будівельників. "Гігант" розбито на десять філій-радгоспів по сто тисяч га; одні мали вирощувати зерно, заготовляти сіно, як базу для іншої худоби, овець. На цьому тлі приступили до розбудови різних фабрик і заводів. Тваринництво, що попало на станок комбінату, поділяє розвиток: на конярство, вівчарство, свинарство, птахівництво, кролівництво та інше. А зерно – на крупу та різну крупу.

З території радгоспу "Гігант" вносили десятки сіл-аулів. Бо Казахстан має сто мільонів гектарів площі, три-чотири мільйони населення і таку зрідчену населеність, то й ту треба було зруйнувати. Тим осередкам, вивченим ґрунтів, виділеним фльори і фавни та занесеним на карту було розіслано кілька науково-експедицій.

до експедиції п"ятірки, в якій мені довелося працювати, як агрономові, належали ще: академік Нефьодов - ґрунтознавець, Новіков - землемір, зоотехнік Чернець, ботанік - Поценко. Всю зиму й осінь прожили в командировках серед українців, німців-виселенців та казахів.

Ось слобода Велика Михайлівка - всі переселенці з Катеринославщини - ще з дев"тдесятого року. Рівні вулиці, квадратові двори; хатки наполовину вгрузли в землю, а зверху засипали теж на метр землею. Не хатки - а кузні. Пробували будувати з верхів"ями під соломою, по-нашому, але перший буревій порозносив і порозкидав покрівлі по степу. Треба було пристосуватися до суворих умов та заглиблятися в землю. В селі ні одного фруктового деревця. Бо вимерзають, тільки де-не-де стоїть закиріла вербичка. Всередині: хата без стелі, але чиста, біла, з іконами на покуті, в рушниках і стіл накритий білою скатертиною. З хати - хід до комори, звідти - до худоби, сіна, і так по всьому чотирикутнику, що зверху закритий і засипаний землею, щоб не наносило снігу. А посередині - колодязь. А як підійметься буревій, то люди тижнями не вилазять із хати. Без кінця топлять лежанку; жінки - прядуть кудель, а чоловіки лагодять хомути, знаряддя тощо. А вщухне буря - за двір вилізти не можна, бо снігу нанесе цілі гори. Тоді давай робити тунелі.

- І чого вас сюди занесло ? - запитую дядька Перепелицю.

- Надокучило батраком бути, земельки захотілося.

- Ну й що ж - і добре вам тут пожилося ?

- Перші роки було важкувато. А зараз слава Богу. Живемо, горя не знаємо. А хліба вагонами відправляли... А зараз щось заворушилося - і сам не второпаю. Кажуть, що до гурту будуть зганяти...

- А багато ж ви маєте тієї земельки ?

- Не знаю. Не міряв. У нас так її продають казахи: вийде весною в степ та й покаже: від тієї сопки ген до тієї, а від нижчої до вищої - сто карбованців... Землі вистачає...

- А родюча ж вона ?

- Щоб дуже, то ні. Не така, як на Україні. Родить просо та яра пшениця. Озимина вимерзає.

- А скільки родить на гектарі ?

- На гектарі - не знаю, а на десятині: пшениці - тридцять-сорок пудів, а проса буває до ста. Зате як посіяв раз, то вже аж через десять років треба пересіяти, бо не родить... А хліб їмо білий.

- А казахи ж вас не кривдять ?

- До революції ні. А як стала воля, на початку було проганяли, а тепер утихомирилися. Але ми їх не боїмося. У нас свій гова Супрун Грицько. Це голова на весь Казахстан.

- І звикли ви тут ?

- Людина до всього звикає. Правда, я збирався було провідати, та...

- Де там, чоловіче добрий, звикли. - озвалася дружина. - Ніколи звикнути не можна... Я тільки й думаю про свій рідний край. Побути в церкві... На ярмарку... Хочби вмерти, та на рідній землі, коло матусі...

- А як там у вас вдома ?

- Погано, брате. Землю відбирають, з хат виганяють, а людей засаджують та висилають. Ось мене першого. Усіх до колгоспу та до гурту згортають.

- Це вже не гаразд роблять, бо давно сказано: " Гуртове - як чортове". Ну, а я так думаю, що як і в нас будуть зганяти, то ми втечемо.

- Куди ?

- На Сибір. На Зелений Клин, мало куди!

- Не втечеш, голубе, скрізь знайдуть, хіба на місяць...

– Ну, хіба.

– Ну, а школу, церкву, лікарню маєте ?

– Школа є, і вчить по-нашому.Церкви немає. А лікарня недалеко – за сто верстов.Лікар до нас наїжджає. Та в нас є і коновал, і дохтур, а баба Загірним лікує краще від лікаря.Та чого це я : "балакаємо соловʼї не годують.Служай, стара, дай нам чогобудь...Сідайте, будь ласка, за стіл та підвечеряємо.

Я не заперечував, бо знав нашу дорогу українську гостинність. А стара хутенько схопилася і вже на сковороді шкварчало сало, а старий поставив на столі пляшку і промовив:

– Самогон.Сам навчився варити.

Випили і балакали.

– Так кажете, що до гурту ?В комуну, значиться, їдуть ?

– Так.Комуністи хотять, щоб нічого не було свого.Щоб уся земля, фабрики, ліси, банки були державними.Хотять усіх загнати, щоб ім було управляти...

– Оттака повість!

– Повість – не повість, а вже впійняли.Хлібу вже запрягли.

– То виходить, що повернулося кріпацтво ?

– Так, уже заводять місто. Будують шахти, а вас із цього місця вивезуть, бо тут буде рогосп.

– Як? Я у платив, я у купував!

– Повернуть вам гривню з гаком... Я в тій комісії, що обстежує, нас пʼять розмістили в одному селі.

– А німців, а козаків як ?

– І тих висилать.

– О, Господи! Світ перевертається.Стара, чуєш ? Чи нам не комбасу.

І появилася друга пляшка.

– А знаєте, добродію, що в цих степах мучився колись наш великий поет Тарас Шевченко ?

– Чув небагато. Ніби часто почитують. Кажуть, за кріпаків столів... А ми тутешо звідси. Односіби, що розказали. Ух, скучив я за рідною стороною.

– А я як скучила... – утерла сльози стружка.

– Всі скучили...Знаєте, як вас по-батькові ?..Прийшов мій,козак Перепелиця на турецьке жовто...чій-то дим – рідну хату палять... Батько – кріпак...А я у Рідзянка найматувалась...Не хотіла я нікого визнавати... – язик уже заплітався , і він затяг:

Ой, біда тій чайці,
Невисі-небозі,
Що виведе пеняток
При битій дорозі...

Стружка і я підхопили. А тоді ще:" Ой сіли пугачі на могилі",
" Ой, на горі та жниці жнуть"...Там я й заснув.

З Великої Михайлівки ми переселилися у німецьку колонію – поліську, або як її називали – Тельманівку – під проводом комуністичної партії Німеччини Тельмана. Колонія побудована на зразок української слободи. Ті ж самі дворики – закриті четирикутники; такі ж самісінькі під вікна в землі хатки з саманю, криті соломою, не знаю вже, хто в кого запозичив стиль будування. Тільки всередині хата розбита на три стіни: кухня, їдальня і спальня.На стінах багато фотографій, кілька святих дерев'яних листів під склом;на ліжках багато подушок; в кімнатах охайність і порядок.Вся колонія сміється, обідає і вечеряє в один час. Вони лютерани, та святкують суботу, і за це їх як єретиків, перська влада вислала в

Нас, трьох українців, помістили до Погани-Німця. А москалів – окремо. У вечірній розмові за кухлем пива, яке німці самі пре красно виробляють, ми розповіли Богданові, про те, що діється на Україні, та про свою місію, що тут маємо виробити.

– Ми слухали... Нам пісель... Не кароші. Ми пісель Москва, хотель єхать на родіна, то свох бояєн... Понімаєш?.. Там нашє двєстє брудер... Сестра, брат, понімаєш?..

– А ви тут організуйте свою німецьку республіку!

– Ми не хочет. Не кароші діло. Слюхай! А ти нам вселіл так. Нашо торф... Село отдєлі, нє мало пісель... а пісель своєму шесу – не можна хафрать земля. Капут село, плотать, корова... люді – філе, багато не кароші... А ми тобі сом знаєш: піво, кольбаса, шнапс і деньгі філь... Ми всі так хочет... Понімаєш...

– А ви зберіть загальні збори. То ухвалять грамотою, мовляв, просимо не включати нашого села до земель радгоспу, а ми все те підтвердимо.

– Ага, кароші... Земля хватіт... Молотец, спасібо. Пий піво, хватіт!.. – Повечора прихопили до Погани сусіди. Приносили горілку, гуляли і нас. А тоді одного разу на зборах порушили таку постанову: до адміністратора радгоспу "Гігант" ЦУ ССОР в Караганді:

" Ми, німці с. Тельманівки, в кількості триста дворів, що маємо дванадцять тисяч придатної землі, тисячу коней, п'ятсот верблюдів, триста сівалок, триста жниварок, триста молотарок та потрібну кількість возів та іншого інвентаря та ще тої тисячу працездатних. Предки наші прибули з Саксонії. Жили коло Дніпра, а їх батьків наших цар Микола зіслав у степи, де ми живемо сорок років. Багато вклали в землю праці та зробили з пісної родючу землю. Просимо не руйнувати нас, обминути та не висилати нас із села. Коли цар нас не жалів, то пожалійте ви. А за це ми вам чесно працюватимемо, та все, що треба, будемо поставляти державі, як до цього часу. Грамотою просимо..."

І підписали цілим селом. Не допомогло нічого. Тельманівка увійшла в орбіту радгоспу.

По весні жили по козацьких аулах, в невеличких селах, а все сною – в юртах – шатрах. Казахи селяться на великих аулах, тридцять–тридцять кибіток–хат. Живуть у сопках на відстані десять–п'ятнадцять кілометрів.

Ось за горою в низу річки Нурі/заток Іртиша/, розкинулись кибітки... Видно мечеть. Це – Кара–Мурун. В казахській школі, б це аул баїв – заможних селян. В нього найвеліг аул–раз нас приміщає. Заходимо втрьох. Теплий вузький хлів із соломи, був покрилля, зверху гній та земля. На дворі блукають коні та корови. Коні добувають копитами корм з–під снігу, а за ними йдуть корови, вівці, бо казахи сіна не заготовляють. Заходимо – вузько підлоги – тварі, крізь які боком лише можна пролізти до середини. Хата – це нора. Стіни чорні, не мазані. Одне дірка – вікно. Зі стелі спливається гній. Посередині кабниця з цегли і вмазаний котел, низький димохід і дірка вгорі. Повно. дшму і смердить кізяками, бо ними тут тільки й палять. Обстановки нілкої. По лівиці – кошма – простирадло. А там, у кутку, ще кілька кошом, що – килим – придане. На кошмі сидять, схрестивши ноги – казахи. Гуторять... Біля кабинці – мартин – дружина з дітьми і дуже собаки. Казахи посхоплювались, а мартин застелила нову кошму. По гостю і кошма – біла, чорна, розписана.

– Інженер! усміхнувся господар – казах, простягаючи руку. Вони всіх чужих звуть інженерами, від англійських винахід-

45

ників, що тут господарювали. – Сідай, – показав на кошму. Треба сказати, що на розмові, як на німецькій, так і на казахській дуже відбилась українська мова.

– Будемо у вас жити, – промовив я.

– Живіть, скільки завгодно. Карош люди!.. – Ми посідали. Дорослі баранчуки-діти і марджа випрягли коні, зносили клунки.

– Тільки не красти! – заявив я, бо знав, що красти – це в них геройство.

– Зачем красти ? Свої люди! – засміявся Джума-Бек. – Ну, розкажи, браток, зачем приїхав, а ми будем слухал...

– Ми з Караганди. І це вже не ваша, а наша земля!

– Зачем ? – перелякався Джума-Бек.

– Вас виселимо.

– Куди ?

– В степ.

– Мой не хочет. Мой аул. Тут жив Курум-бей, Талди-Балди-бей, Май-джунан і мій Джума-бек.

– А доведеться аул покидати.

– А мой не хочет!.. Тут родив, тут подохнет...

– Вам виплатять, вас перевезуть...

– Не нада платить, мой не хочет... Аул не хочет...

– Тут Нура – пристань буде. Будуємо велике місто Караганду.

– Зачем місто ? – допитується казах.

– Будуть працювати і жити люди.

– А аул жити буде ?

– Слухай, Джума-бек, ти був коли в місті ?

– Зачем ?

– Ти чув таке: Ленінград, Москва, Лондон, Чікаго ?

– Одно – Москва...

– То в Чікаго є такі високі будівлі – хмарочоси, що треба сто твоїх кібіток одну на одну поставити, щоб вийшла одна така будівля. І скрізь машини везуть, підіймають, спускають. Машини вгорі, на землі і під землею. А скільки фабрик, заводів, двірців !.. Скільки багатства, скарбів ! Там ніч – як день... А людей – міліони...

Джума-бек витріщив очі і нічого не розумів. По-дитячому усміхнувся і запитав:

– Люди, кажеш, багато. А коли захочуть... – то куди вони виходять ?..

– Скрізь можна. Поклади у щілині п"ятак, натисни ручку, двері відчиняться – і все готове...

– Не карош, казах не хочет!

– А до колгоспу ?

– Не нада. Не хочет!

Вістка про наш приїзд облетіла аул. Набилося повно казахів. Слухали, але мало що розуміли. Джума-бек їм перекладав. Марджа зварила м"ясо. Джума-бек на низькому круглому чабанському столику поставив велику дерев"яну миску і попрохав нас. Обходив з глеком, бризкав у руки води і подавав брудний рушник, який, видно, ніколи ще не прався. Ми витирали своїми рушниками. Різав пшаком-ножем м"ясо, кожному підкидав і кидав собі в рот. Їли руками. Це була жарена конина, яловичина, баранина. Казахи запопадливо хапали. Ми теж несміливо брали двома пальцями, додавали соли і смакували. Марджа, баранчуки сиділи біля котла. Жінці не дозволено сідати з чоловіками за одним столом. Коран не велить. Але їй подавав господар огризки, а також подавали гості, вона ділилася з дітьми, а кістки гризли собаки. Все йшло конвеєром. Після цього пили сурпу-юшку, що в ній виварилося м"ясо. Казахи грали на домрі – невеличкій балалайці [illegible] ними струнами. А тоді співали на один голос. Страхіт[illegible]

Один силкувався перекричати іншого, хто мав сильніший голос, того вважали за найкращого співака. Пісня спадала з сопок на долину, як ламана дугаста лінія. Вона була монотонна, повна невимовної туги, як ті казахстанські степи і могили... Здавалося, всі мерці ще від часу Бату і Тамерлана прислухалися до неї... Вовчим виттям голодних вовків і стогоном прибитих людей розливалася пісня. Ми уважно слухали ці казахські імпровізації. Бо казах що бачив, про те й співав. Про кибітку, яку в нього хочуть відібрати, про марджу, діток, казахів, яких хочуть зігнати; про верблюдів, коней, що їх хочуть відібрати, собак - повбивати...

Замовкли. Ось Чернець став і затяг своїм чудовим високим тенором:

Де ти бродиш, моя доле,
Не доклинусь я тебе...

А йому вмить підхопив чудовий соковитий баритон Доценко. Два прекрасні голоси гармонійно злилися. Співали гарно. Співали з душею. Казахи рачки лазили від сміху... Прохали співати ще... І не розуміли наших українських мелодій. Гірний і трагічний був то сміх.

Спати полягали покотом на одній кошмі. З нами Джума-бек, дружина, діти, що голісінькі всі вкривалися другою товстою кошмою. Цілу ніч нас жалили блохи. А сірководню "здобуто" стільки, що ні одна лабораторія не могла б його вмістити. Ми перевертались і не могли заснути, а Чернець учадів. Джума-бек встав, засвітим смалець, приніс гасу і коли ми намазали себе, всі блохи пострибали в степ, а ми нарешті могли спокійно заснути.

Ранком господар з дружиною вийшов надвір з глеком води, перекинув одяг іззаду наперед і вимивали ті місця, якими сідають, та витирали тим рушником, який нам учора дали були витерти руки. Про мило поняття не мають та білизни ніколи не перуть... На столику появився великий забруднений тульський самовар; баурсаки - маленькі галушки, прокип"ячені в маслі, кусочки цукру, жовте піскувате масло, від якого несло гострим амоніяком. Знову той же атрибут - умивання рук. Чай пили довго, бризкали в нього потроху молока. Збоку сиділа чорноока смуглява Зейнеп - молода красуня диких степів. О, коли б вона була освічена, то може б стала скарбом для мистецтва. Доценко підніс їй дарунок - флакончик одеколону. Зейнеп взяла, покрутила, відкрила, понюхала, а тоді - буль-буль-буль - і все вилила на голову і тішилася пляшечкою. Жінки в вухах носять срібні гривеники, на руках із жерсти браслети, аби блищали.

Підчас їжі за звичаєм сходилися казахи, щоб дивитися в роти тим, що їдять, і тим ніби розділяють приємність. А після розходились. На жаль, це нагадувало звичку наших псів, що ждали, поки їм господар кине маслак, а тоді хапали і розбігалися.

Але стався несподіваний випадок. Доценко дістає оселедця, чистить собі і дає нам. Казахи напружено дивляться, і коли побачили, як я одкусив головку, прожогом рачки почали втікати, в одну хвилину кибітка була порожня.

- В чім справа ? - запитуємо.

- Наш казах риба й сала не любит. Нельзя. Коран написано.

І дійсно, озера їхні переповнені рибою, а свиней вони боялися, як злих духів. Зате ми ходили на озеро Саси -Куль і мішками привозили морзлих щук та їли досхочу. Тоді в кибітці нікого не залишалося - всі втікали.

Цілий день казахи пили кумис - кобиляче молоко, айран - кисле молоко; їли урюки - сушені сливи. Про те, як пекти хліб, вони не знають, зате споживають багато м"яса та живуть по сімдесят-вісімдесят років. Їхнє життя відмінне від европейського і все роблять навпаки: коли вмиваються, то обличчя не миють ніколи, обіцяють уно-

46

чі; не п"ють спиртного та не вживають солі, не їдять риби та сала, заглядають у рот під час їді; вітрижку вважають за ознаку перенасичення і задоволення; не знають сорому; не розуміють ні ревнощів, ні кохання; сходяться до життя старі з молодими. Спільжиття самець-ке; батько продає доньку не змалечку. Часто викрадають казахи дівчат з інших аулів. Замолоду їдять кілим. Хоплять всі в чоловічому вбранні переважно в саморобному. Всі це змалечку починають їздити на верблюдах і конях. Чоловіки гарних вояків із себе не являють, а скоріше пастухів. І коли полюють на звіра, то нагадують орду. В сопках багато вовків, у степу - зайців, лисиць, біли озер - сила пернатих, особливо багато дрохв. Хліборобством не займаються. Скотарство примітивне. Скотина круглий рік залишається в степу. Буває, що буревії зимою загнюють табуни за сотні кілометрів, а тоді їх розшукують. По революції казах мав від трьох до семи жінок, залежно від багатства. Зараз це суворо карається законом. Казахи - це останки великих азійських полчищ Тамерлана. Це з того часу вони застряли в степах та ведуть кочовниче життя. Зовнішній вигляд: низький, кремезний, з викривленими від сідла ногами, з довгими руками, мавпоподібний. Істотно темний, напівдикий, з примітивними хитрощами і найвищим розумом. Брудні, неохайні. Російські царські війська позносили негарних звороб, що позначилися на вигнутих носах як чоловіків, так і жінок. Це забутий Богом народ, що живиться від виродовлення. Але найпрекрасніші риси - це доброта і гостинність. Без куска хліба можна проїхати ввесь Казахстан, бо в їх такий закон: подорожній харчів не бере, його скрізь приймають, як гостя...

Появилися на снігу проталини, в казаха вже все: майно, діти мерщ на верблюдах. Казахи кидають аул і їдуть на джейлЯу - пасовисько, часто за сотні кілометрів, там, де є вода, де найкраща трава. Рудий, безкінечний степ-пустеля. У травні він змінюється на безмежно зелений оксамит. В степу можна заблудитися, блукати цілий місяць і не знайти оселі. Особливо гарно, як зацвіте жовтим цвітом карганник і розілля медові пахощі по степах. Худі, як дошки, коні поробилися в перші грудневі, чорні, дикі..." за ними вигрюють по степу з арканами казахи та ловлять їх. Небо - як могутнє блакитне ясноозоре патро. Там у юртах на зимі зостається казахська сім"я аж до пізньої осени. Все робить мерщ, а казах - у сідлі. І то сидить собі, мугиче, імпровізує щось дому. Але з кожним наступним роком казах тривожиться, бо відчуває інтуїтивно, що вже закінчено аркан на його волю. Почалася колективізація. Неспокійний став казах.

І там, у "Гіпанті", з весни - чотириста тракторів з агрегатами перевертали степову цілину та засівали просом, пшеницею. Слідом неслися буревії, вимітаючи зерно, та нівечили працю. Але агрегати ішли на повному ходу. З усіх околиць поз"їздилися казахи дивитися на сталевих коней. Дивилися й нахалися.

- Шайтан! Шайтан! - вигукували і тікали в степ.

Покотилися сотні сіножаток: косили, згрібали, возили, пересували. Загнали дерев'яну худобу і розмістили в порожніх аулах. Тут потрібна була людська сила у великих розмірах. Для цього шляхом примусової колективізації перевели "оцивілізування". Цілу зиму посилали до аулів агітаторів. Організували тваринницькі колгоспи, що існували лише пів доби. Учень - колгосп імені Тамбула в кількатисяч тварин, а вночі - цей "колгосп" із усім майном пробирався неосяжними степами до Паміру, за Памір - і в Монголію... Було, що їх перейняли. Починалася бійка; казахи кидали худобу та на верблюдах розповзалися по степу як комашня. Забрана худоба ішла до комбінату, а впіймані казахи - на промисловість. Дивно було спостерігати

людину степу, що нічого не розуміла в тому, що її оточує. Ось казах робить телефонну проводку; від стовпа він їде на верблюді або на корові, буває, що й два зникнуть на рогатій худобині. Лізе у кігтях на стовп і, долізши до середини, падає, виламує ноги. Але ніхто на це не звертав уваги, їх гинуло мов бидло. Вони копали, возили, накидали та сумно дивилися в степ. А скільки наших та казахів прибило на виробництві, примерзло в підземеллях, замерзло в степах!.. А скільки їх залило водою на урановому мідяному копальні!.. Скільки їх туди спускалося, а назад не повертається!..

І заведена була гігантська машина!.. Закладали місто. Працювали врубові спецки та вимивали калюжі вугілля. Будували комбінати. Заводили сівозміни, прилеглий огород. Сотні тисяч політичних в"язнів роками працювали на цих роботах. Про Карагандинське будівництво лунала слава по всьому Радянському Союзу.

Почав ходити залізнодорожний експрес прямого сполучення: "Караганда - Москва - Харків" і почав привозити все нову і нову даремну робочу силу.

Я працював у філії радгоспу ч.5 агрономом. Політв"язні розміщалися в брудних аулах, які покинули казахи. Працювали від зорі до зорі. Їли конину і прокляну каву. Урали, немов з моря погоди, свого визволення!..

Ось що мені розповів навесні 1933 року мій ще молодий земляк із Харківщини, сільський учитель Василь Кудояр, який нещодавно прибув із України:

-Як почалось у тридцятому році колективізація, тобуло щось чудне і страшне. Людей силою гнали до колгоспу. Зводили коней, волів, звозили борони, сівалки та інше знаряддя, все в один найбільший двір когось із розкуркулених селян. Люди переживалися, мов хвилі. Сьогодні ведуть коней, везуть машини, а через два-три дні забирають назад. Щодня на село приїжджали партійні агітатори, щодня відбувалися збори. Народ бунтував, виступав на сходах, заперечував, не хотів до колгоспів. Часто на таких зборах убивали комуністів та агітаторів. Я бачив на власні очі літом тридцятого року, як у Бромлі, в Котельві, в Ужайлівці їх забивали. І таке було по всій Україні. Бунтували села, повіти і губернії!.. "Зачинщиків" ДПУ хапало ночами; назад вони не поверталися. На селах стояли війська. Багато людей розстріляно. Коли так не хотіли йти до колгоспу, придумували щось інше. За зиму 1932 року в селян "викачали" хліб та всі продовольчі продукти, по селах бігала "легка кавалерія" - як звали тоді загони комсомольців. Нишпорила і вимітала до зернини. Забирали худобу. Все вивозили і нічогісінько для села не ввозили. Заможніших висилали, викидали з дітьми з хати на сніг; гнали на станцію і вивозили Бог-зна куди. Зимою цього року почався голод, а весною було щось страшне. Багато людей втікало на фабрики, заводи і шахти, де ще давали кусок хліба і там "пролетаризувалися". Хто не хотів кидати села, умирав з голоду. Люди їли: макуху, пекли хліб із висівок, м"якин, просяної, пшеничної лушпини, яку перетирали; сушили бур"ян, товкли, кип'ятили якогось бур'янового жому та випікали "галети", що не трималися купи. Поїдали дохлих коней, котів, собак та різну падаль. Іли й люди людей. З-під поли торгували на базарах котлетами з людського м"яса. Часто зникали маленькі діти. Про людоїдство написав сучасний письменник Чуліш - "97". Знайдених голів. Люди пухли, як мухи. Трупи валялися скрізь по шляхах, на станціях, по містах і селах. І трупним смрадом була просмоктана українська земля. "Чорніші чорної землі слухали люди..." Кінчали самогубством в різний спосіб: то сходяться сімома по двадцять, тридцять чоловік до якоїсь порожньої хати, напхають її сильно дровами, а тоді закривають димар і запалять вічним сном - чаділе... Тогилися. Вігалися. Кидалися під потяги. Матері, як львиці, загризали своїх дітей. Божеволіли.

По дворах їздили з колгоспу і підбирали трупи. Нерідко заби-

47

рали ще живого чоловіка, мовляв: "щоб удруге за ним не їхати, бо все рівно пропаде" і вивозили на звалище, що на кладовищі, або кидали в яму. Засипали... А мученик ще ворушив пальцями... Ні одна історія світу того не знала. Жодна країна не переживала такої трагедії. Це був страшний суд на Україні. А "Торгсіни" по містах викачували золоту валюту. Церкви - обдирали, а священиків саджали. Отакою ціною куплена колективізація!.. Вона забрала в могилу десять мільонів наших братів. Не впізнаєш, брате, тепер України. Бур"яном вона заросла і цвіллю покрилась, а в дупло напустила червоних гадів"- ;'замовк Кудеяр.

Не раз я бачив його на кручі Кара-Беку, коли заходило сонце. Внизу - Нура; в степу - могили... І чув його натхненний спів:

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Погомонім тихесенько
В неволі з тобою... -

Журився, тужив за молодою дружиною, за малесенькими дітками.

Минали дні. Минали роки. Виросло в степу місто Караганда. Працював на повному бігу "комбінат", постачаючи своїми фабрикатами всі концентраційні табори Союзу. Пливли все нові і нові етапи. Росли в степу кладовища!..

Як грім із неба, звалився :

Н А К А З ч. 505
ДПУ СССР від 20 жовтня 1935 року, Москва.

1. За дострокове спорудження копалень, підприємств комбінату і радгоспу "Гігант",
2. За раціональне використання механізмів на підприємствах,
3. За доцільне розміщення робочої сили на виробництві,
4. За режим економії в пальному та інших матеріялах,
5. За перевиконання виробничого пляну,
6. За сумлінну, бездоганну працю зазначених осіб: Челінцева, Чаянова, Ахаладзе, Янушівського, Чернеця, Доценка, Даниленка... - тут іде список сорока восьми чоловік інженерів, агрономів, зоотехніків - достроково влити до радянського суспільства та відновити їх у правах громадянства і надати працю за фахом, заборонивши, одначе, проживання в: Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Одесі та у всіх губерніяльних містах Союзу.

Нарком ДПУ СССР Ягода.
Караганда, дня 25.У.1935.

Дописка:
Негайно звільнити з-під варти для відправки на батьківщину

Уповноважений ДПУ СССР
радгоспу "Гігант"
Орлов.

Звільнили, мов рибу з води! Не радість, а сум огорнув мене. Страшно було їхати на Україну!..Але хотілося...

Експрес " Караганда - Харків" прудко котиться по казахстанських степах. Прощай, сумна, непривітна, багата покладами земля, з довгою тріскучою зимою, бурхливою весною, коротким пекучим літом. Прощайте, убогі, ще не осяяні світлом знання, знівечені казахи!.. Перерізаємо Урал!..Через Волгу, Уфу, Пензу, Москву - хай живе мій дорогий, рідний Харків! Я знову в Боромлі!..

Є Р О В Щ И Н А

Після суцільної колективізації, ліквідації куркульства як класи та "головокруження от успехов", після корчовки та перекорчовки; після переведення всенародніх виборів за "найновішою, найдемократичнішою конституцією світу" - до Верховної Ради - на Україні все замовкло, "бо благоденствувало" ;Народом була забита не тільки "одна Сибір неісходима",а забитий був Соловецький архіпелаг,Урал,Казахстанські степи, Хабаровськ, Приамурський та Уссурійський край, далека вічномерзлотна Колима. Про ніякі свободи не можна було й мріяти; все було задушене, все стогнало під тяжким чоботом грузинського диктатора, азіята Йосифа Джугашвілі-Сталіна.Шпигунами, сексотами, мародерами, христопродавцями переповнена була українська земля.На кожного українця була заведена справа в НКВД.Можна було тільки думати про щось насамоті, але й це дратувало таємні органи, що не в силі були читати людські думки.А шоб закоренити ще більше пролетарську диктатуру, був виданий декрет: ним було покладено край селянській свободі, земля передавалася на вічне користування колгоспові, а селянин до смерти прикріплявся до нього та не мав права переходити з одного місця на інше; цим актом на Україні відновлялася панщина, яка була за Польщі при кінці XVI стол. Та ще як на глум день передачі землі колгоспові проводили урочисто.Всіх селян скликали до великого приміщення. Садовали за столи.Перед кожним уже стояла миска смаженої капусти, пів пляшки горілки і пачка махорки.Пий, братва, веселися, запивай свою волю та лізь у вічне ярмо!..Підчас цього "урочистого" акту пройдисвіти із области, району та села виголошували гарячі промови, натискуючи на те, що мовляв: " Ви землю просили, ми землю вам дали". Селяни вже знали, якою дорогою ціною мозольної праці від зорі до зорі дістається їм така земля, і вони вже раді були рачки лізти від неї. Бо ж та земля була для них чужою.Вони потихеньку собі іронізували: земелька то наша, а пшениця ваша.Саме слово - селянин - було викинуте із ужитку та замінене - колгоспник.

Те ж саме було і на фабриках та заводах.Робітників прикріплено до станків та варстатів. Вільний перехід як із колгоспу, так і з фабрики карався законом,від трьох до п"яти років тюремного ув"язнення.Люди працювали занехотя, на працю дивилися як на відбудку; вона була для них не радістю, не втіхою життя, а важким тягарем, а тому продуктивність її була низька, економіка країни падала. І тут для порятунку партія висуває стахановщину.Більшовмицька пропаганда кричала про нові щасливі часи, нових людей, нові розцінки. І дійсно, були вироблені нові нормативи праці, де замість творчої ініціятиви, зацікавленості та конкуренції всюди вводять стахановщину.Вся суть її полягає в тому, що робітникові ставлять вимогу - максимально напружувати м"язи при нужденній оплаті.Сама стахановщина робилася таким чином: два тижні працює бригада у вісімдесят п"ять чоловік, прочищаючи Стаханову кар"єру, він працює на крутих пластах, на вистояному забою, використовує силу тиску згори, що тріщить пласт; відвозять підрубаний забой і таким чином Стаханов - тамбовський хлопчина - що тільки півтора роки працює в шахті,дає небачену норму виробітку - 102 тонни вугілля за добу.З цього часу Олексій Стаханов стає рекордистом.Його ім"я облітає Донбас та всі вугільні райони Союзу.Всі рівняйтеся по Стаханову!Догнати і перегнати капіталістичні країни! А сам Стаханов уже не забойщик, а інспектор на ввесь вугільний басейн.До його послуг - авто, піяніно і буфети всього Донбасу.Чіплять два ордени, а через деякий час цього битого дурня посилають до вищої промислової академії в Москві.

Та не тільки у важкій індустрії підіймалась стахановщина. Вона мов нервами пронизувала увесь промислово-індустріяльний органі Радянського Союзу. Ба, навіть знайшли ініціяторів у сільському господарстві. Ось комсомолка Марія Демченко з Київщини, що працювала цукробурякових плантаціях в колгоспі. В загальному масиві вибирає найкращу ланку. З осени глибоко зорюють землю; всю зиму затриму сніг; весною розроблюють та розкидають різні мінеральні порошки; протязі літа кілька разів підживлюють, як сухими туками, так і розчинами різних фекалій. На ланці завше працює багато жінок із в госпу. Постійно перебуває там агроном. Осінь. Збирання. Всі слідкують за ланкою Марії Демченко. Мусить бути п"ятсот центнерів з гектара. Бачить Марія: недотягає... Цілими ночами не спить та тягає із своїми дівчатами чужі некопані буряки на свою ланку. Натягли на п"ятсот двадцять центнерів!.. І гремить Марія Демченко як рекордистка " п"ятисотенниця солодких ланів"!.. А до неї включається густа колгоспна периферія. Нею зацікавився уряд. Їй стелять дорогу до самого Кремля. Її руку стискає сам "батько" Джугашвілі!.. Про неї кричить преса. Стотисячним тиражем випускається її портрет. До Марії приставляють кращих професорів. Вона - сільська цілком неосвічена дівчина - стає студенткою Київського сільсько-господарського інституту і одночасно вона - винахідниця... А за нею вже пішли: шести, семи, восьмисотниці і тисячниці. Складалися договори на соціялістичне змагання. Змагався колгосп із колгоспом, одно підприємство із іншим, змагалися фабрики і заводи, школи, лікарні, навчальні та наукові заклади. Змагалися райони і округи, області і цілі краї. Виставляли "зустрічні" пляни, виконували і перевиконували. Вся країна перетворилася на "соціялістичний змаг". Скрипіли пера. Потіли чорнильні лоби. Пливли безкінечні папери. В морі брехні, самообману поринали люди. Всі ці "рекорди", "зустрічні", "перевиконання" на чотириста і п"ятсот відсотків витягали на промисловості з робітника та з селянина в колгоспі останню снагу. Стахановщина та соцзмагання - це найвищий шабель експлуатації, яку колинебудь бачив світ. Ні жовтий в Індостані, ні чорний в Парагваї не снив про ту жорстоку експлуатацію, про той визиск, що був запроваджений на одній шостій частині земної кулі!.. Але всього цього було замало кремлівським людожерам. Не маючи сили спротиву в країні розперезаного Молоха, правителі опустили з вершин НКВД ще нечуваний кривавий заговір.

Нові змови, диверсії, що мали охопити увесь Союз, та привести його до загибелі, відкрило всевидяще око НКВД, як у центрі, так і на місцях. Посипались арешти по всіх соціялістичних республіках. Заведена була пекельна машина НКВД та сваволі його не було меж. По наказу згори брали всіх народжених з 1890-1900 років. Стригли під одну машинку, як небезпечний прошарок суспільства, що виховувався в старій буржуазно-капіталістичній системі, в умовах царського самодержавства. Хапали з поля, від молотарки, хапали від варстатів; з різних установ; брали старих салдатів, що служили при цареві; брали тих, що були в полоні, за те, що бачили світ, брали робітника, що колись працював на фабриці в капіталіста, брали жандармів, поліцаїв, урядників, що колись охороняли старі порядки; брали колишнього суддю, що не по правді судив, учителя, який "не того вчив" агронома, що допомагав куркулеві, священика, що "за царя" співав; хапали партійних і безпартійних, малих і великих урядовців. Брали вдень і вночі, тижні і місяці... Трішали переповнені тюрми.

Півтора роки я скитаюсь по Україні, всюди як чужий. Далекі не знають, свої цураються. У місті мені жити заборонено, а в селі роботи не давали. Директор установи чи підприємства, побачивши на моєму документі печатку: ДПУ СССР, різко відрубував: "Для таких супчиків у нас роботи немає!" А що робити? Коли безробітніх у країні

соціялізму не повинно бути. То я пішов поденщикувати до радгоспу; працював на жнивах, на буряках та скрізь, куди тільки посилали. Важко часом було здобувати кусок хліба насущного. Я бачив, як у озброєному часом було здобувати кусок хліба насущного. Я бачив, як у озброєному почав часто навідуватися "чорний ворон"... Забудьмо минуле... Важко було серце, нила душа, потягало кудись геть звідси чорно передчуття. Та не довго довелося чекати...

Двадцятого березня 1937 року вдома трус... Мене забирають... Нещасна ти, моя доле та злободо, довелося покидати тебе назавжди. Двадцять кілометрів до Тростянця везли возом, за мною на возі — три енкаведисти. Везуть, як і треба: "попутним караулом". Їхати лісом, і мені хочеться вдягти оту дорогу історичну пісеньку, що: "Під московським караулом у тюрмі". З Тростянця дорога протягнута до Сумського підвалу, а звідти вже в Харкові...

Ось вона, дідівська фірма республіканського НКВД... Така ж самісінька, як була після режиму тому. Ті ж самі козирки над вікнами, тільки почервоніли від крові, як жабуруби, чорнослі варнові. Спускаючись униз, я пригадав одне... Дулебу-Долинського... А там десь Діброву-Савицького... Що болю стиснуло груди... І безпросвітня туга мене сповила...

— Роздягайсь... — скомандував гачкуватий ніс.
— Та скоріше... — почав підганяти другий.
— Все скидай. — став наказувати третій. Я вже стояв, як мати народила.
— Руки вгору. — Піднімаю.
— Присядь. Ще раз. Ще раз. Ще раз. — Присідаю.
— Розкрий рот. — Розкриваю.
— Одягайся. — Одягаюсь.

В камері я не один. Тут доцент харківського сільсько-господарського інституту Соколовський, його заступник Грінченко; проф. Хоменко; бувший член полтавської губерніяльної Управи при Петлюрі Михайло Токаревський. Більшовицький письменник, автор твору "Остров голубих песцов", забув прізвище... Всі такі новчавні, заомучені... Їх щоночі дуже били... З часом від них я довідався, що на Україні викрито велику збройно-повстанську революційну організацію, яка за допомогою сусідніх держав Польщі та Німеччині мала підняти в тилу повстання та відновити Українську Народню Республіку. До зриву мала стати Українська Військова Організація "УВО" та Українське Народне Об'єднання "УНО". Довідався, що в тюрмі перебуває вся харківська професура та багато української інтеліґенції.

Так було колись за часів "Союзу Визволення України", тільки вдесятеро гірші вимоги від жертв добровердетних зізнань, каяття... Обвинувачення підписували зарані сфабриковані, фальшиві протоколи, били та мордували до того часу, аж поки непритомні не "признавалися" і самі собі не підписували смертні вироки.

Наведу кілька прикладів обвинувачень. Викликають відомого українського кооперативного діяча з м. Харкова Митрофана Маркогу і ставлять перед ним такі обвинувачення: за часів Української Народньої Республіки Гайдамаки відступаючись до Дніпра передав вашій націоналістичній організації багаті військові трофеї: переважно рушниці, які, ви організовано розподілили по селах і законспірували на слушний час. Вимагаємо від вас назвати місця, де знаходиться зброя, а також вказати прізвища тих осіб, що переховують її, як також козаків, що мають бути озброєні на випадок повстання. Маркога категорично відкидає ці вимоги. Тоді його передають до камери особливого впливу, де "працює" бригада морфіністів, бувших чекістів, і почнеться вона вибивати дізнання. Б'ють тиждень, другий... одбивають печінки. З білого роблять чорнонькірим. Терпець урветься, і тоді повиявляється ціла збройна мережа: і в Деркачах, і в Мерефі, і в Вольшані, і в інших.

слободах, що поза Харковом. Забирали людей. Влаштовували трибунали: підставляли лжесвідків, засуджували, засилали до далеких концтаборів а самого Малюгу розстріляли.

Інженер Луценко "признався", що він змовлявся висадити в повітря "Тракторобуд".

Група високих фахівців з Дніпропетровська "визнає" себе учасниками змови по зриву греблі і гідростанції на Дніпробуді.

На зрив харківського залізничного містка через Лопань було так багато охочих, що уповноважений НКВД заявив: "Та що ви всі накинулися всі на цей міст! Годі! Я вже маю сорок признань на нього! Вибирайте інші об"єкти!" І до чого тільки не признавалися: завалювали шахти, гасили домни, рвали паровозні котли, труїли худобу, засівали поля недоброякісним зерном, а лікарі-хірурги: різали при операціях, труїли відповідальних працівників партії і уряду. Ввірвали життя Максимові Горькому. В школі, в театрі та по різних наукових закладах тільки те й робили, що ідеологічно шкодили. Виходило, що вся країна перетворилася в один суцільний контрреволюційний табір, тому що садовили українських націоналістів, вірменських "дашнаків", живівських сіоністів. Садовили великих і малих партійців і безпартійних. А над усім цим довершував свою криваву справу всемогутній трибунал!..

Я почував себе в камері мов на сковороді, бо чув стогін і бачив замучених людей, що " не признавалися".

Двадцять другого квітня в 11 год. ночі 1937 року почали мене бичувати.

- А, Даниленко! Старий наш приятель! - промовив тоном Іскаріота ожирілий, лисий Шуліка-Долінський. Я мовчав. - Довгенько ми з вами не бачилися.

Збоку сиділо ще два енкаведисти.

- Ну, розкажуть, де ви ховали зброю?..

Ці слова справили на мене враження громового вибуху.

- Яку зброю? Я не знаю ніякої зброї!..

- Не забувайте, голубчику, що вас ще перший раз треба було розстріляти, але ми дарували вам життя. Не крутіть! Радимо казати правду.

- Правда врятує, брехня погубить! - обізвався горбоносий.

- Слідство має незаперечні документи, - продовжував Шуліка-Долінський, - про те, що на Харківщині на протязі двадцяти років жила і діяла в запіллі контрреволюційна організація та мала в своєму розпорядженні арсенал зброї, захованої ще з 1919 року. Губерніяльною повстанською радою ви були призначені емісаром на Богодухівщину та Охтирщину, що зарядкували певною кількістю зброї. Ми так само вже розкрили, що ця зброя знаходиться у Красному Куті, Мурафі, Козіївці, так що від вас тільки вимагаємо вказати місце, де захована зброя в селі Пархомівці!

- Я людина не військова. В часи Української Народньої Республіки моєю зброєю було слово.

- Ми хочемо, щоб ви самі чистосердечно розкаялися. А коли закриєтесь, то ваші ж приятелі примусять вас признатися.

- Цього я не боюсь!

- Передайте до одинадцятої! - буркнув Шуліка-Долінський. Про "одинадцяту" я чув ще в камері. Звали її всіляко: "баньою прохолодною", "дамбою", "розбійним приказом". Довга і вузенька глуха кімната. В глибині за столом сидить морфініст-кат. Крук Саєнко. Жертву зустрічає напівп"яна бригада бувших чекістів.

- Сідай! - наказує перший і стає чоботом на стільці так, що лишається тільки малесенький трикутничок на п"ять сантиметрів.

- Сідай, сідай! Оце стільки ти заслуговуєш тільки місця в пролетарській республуці! - гримає другий. Сідаю. А він в цей час хутко відкидає стілець, і я падаю.

- То ти сідати по-нашому не вмієш! - гукає знову інший.

- Сідай, тобі каюсь ! - і знову сідаю, і знову стілець летить набік, а я на підлогу. І так десятки разів. Нарешті сів.

- Витягни ноги! Тулуб рівно! Так! Струнко! - Я сидів на краєчку, якраз на хребті. Поставили варту. Розійшлися. Минає година. Біль нестерпний. Знову входять - напідпитку.

- Кажи, де заховав зброю? - крізь зуби цідить Крук-Савенко. Я мовчу.

- То ти й балакати з нами не хочеш, стерва контрреволюційна? Стань! - Я з трудом підіймаюсь.

- По кумполу! - скомандував, і вже лупили мене кийками по голові. Посипалися іскри, загуміло, загуло - ніби тисячопудовий молот гупав мене зверху... Я непритомчів...

- Дайош зброю! - гримів Саєнко. Я - мовчав. - Нашити погони! - Підскакують два чекісти і б'ють тими кийками по ключицях. Важкі були для мене офіцерські "погони"!..

- Сідай, відпочивай! - знову підставляють і відкидають стілець. Гострий ріжок врізується мені в тіло. Входять. Виходять. Тягнуться пекельні хвилини.

- Ну, будеш признаватися, куркульська морда? - Підходить Саєнко і суне в зуби так, що я разом із стільцем опинився коло дверей.

- Товчеників йому! - і починають мене товкти в боки, під груди, в живіт. Підкидали, немов м'ячем грались.

- Відпочивай! Ну, тепер ти нам розкажеш, де рушниці закопав. - Знесилений, побитий, я довго не міг зібратися з думками. Та нарешті почав:

- З нічого нічого не виб'єш. Ніякої зброї я не мав і не маю. А коли б мав, то не тільки рушниці, а й гармати вам віддав би. Бо що варта та зброя, що пролежала двадцять років у землі!?. Це була б не зброя, а металевий сирець!

- То ти ще нам будеш читати лекції! Туди твою мать!.. "Отбивних" йому сорок! - залютував Крук-Саєнко. Тут схопили мене, поклали на груди вогнестійку касу, прив'язали руки, один сів на ноги, другий на шию, спустили штани і почали одбивати гумовими кийчуками. Я спочатку кричав, стогнав, мовчав. Кілька разів одводили підмиватися, а тоді знову прив'язували і знову сипали: п'ятнадцять, двадцять, тридцять... І в цей час били не тільки мене одного - били по всіх кабінетах. Я бачив, як вирівалися нещасні, а за ними гналися енкаведисти по довгих коридорах, ловили їх, як вони стрибали вниз... Я чув, яким страшним виттям і голосом наповнялася вночі тюрма. Щоночі звечора і до ранку катували сотні мучеників. Пробило три години за північ... А далі я оце нічого не чув... Я прокинувся у льоху - на цементі... Не було місця на тілі, щоб не боліло. Сидів на хлібі і на воді. А мені вбижалися "куполи", "погони", "товченики", "одбивні котлети"... А на ніч знову в "одинадцяту" ? Та ж сама інквізиція? Я благав лише одного - смерти, яка була б для мене найбільшою втіхою і насолодою. Про світ я вже забув і жити мені не хотілося... Ніч була для мене страшним пеклом. Терпіти далі не було сили, і я почав у підвалі думати, як "признатися". Зброя! А де її "заховати": в гаю, в лісі, на кладовищі... А може в воді... А може її вкрадено... передавати її нікому не треба, бо це ж нові жертви. Ага! Знайшов! Під старою, давно знесеною хатою!

- Признаватися будеш ? - підійшов із наганом в руках Крук-Саєнко.

- Буду! - Крук одразу просіяв. Садовить за стіл, дає папір і олівець.

- Накресліть лише план, укажіть місце, а ми вже самі розшукаємо.

З буфету приносять цигарки, бутерброди і каву. Пишу: Пархомівка, Іванівська вулиця, Кіянів перевулок, третя стара хата, у глухій

стіні, в кутку до схід сонця закопано пів сотні рушниць російського зразка.

– А в чому зберігаються: в соломі, в полові, в ящику? – запитує радий Саєнко.

– В рогожах, – відповідаю, припускаючи, що рогожа за двадцять років згнила, а од великих стоянів лишилися великі ями. Хай шукають! Ну, коли не знайдуть, значить, рознесено...Увійшов Гуліка-Долінський. Він на цей раз похлопав мене по плечі і промовив:

– Нарешті "розколовся". Тепер – наш. Тільки не збрешіть, бо горе буде. Завтра посилаємо на розкопки.

Я мовчав. В цю ніч мене не били і перевели в камеру, в якій був уперше. Ніхто мене нічого не питав. І я нікому не говорив. Ми навчилися читати думки без слів. Але після обіду мене викликають в "11

– Так що ж ти, твою мать, хочеш нас дурити!?. – затупотів, закричав Крук-Саєнко, і посипались на голову, в зуби і скрізь, куди попало. – Розкопка нічого не дала. Зараз поїдеш із нашою бригадою в село. І без зброї не повертайся. Бо все одно відправлю в штаб Духоніна.

Завели в "контрольну", зв"язали руки назад, накинули пальто..., Авто понесло. Зі мною чотири енкаведисти. На вокзалі і в "дачному", що котив до Суи, вони тримали себе осторонь... У вагоні люди гомоніли, сміялися, а в мене терпли зімлілі руки... І вони нічого не знали, що серед них сидить чорна, як земля, збита людина із скрученими назад руками. І коли б їм гукнув: Подивіться, люди добрі, як катує НКВД ваших братів, то вони не повірили б, бо їм набили досить сміття в голову що в країні соціялізму не б"ють і не лають...

– Пустіть трохи руку, бо буду кричати, – шепнув я на вухо енкаведистові.

– За мною! – просичав енкаведист, і ми опинилися в вихіднику. І там він мені одпустив маніловський шпагат, що врізався в тіло. Неначе сто гріхів спало з моєї душі. А він наказував:

– Щоб ніхто тебе не впізнав, нахили голову, сиди і куняй, поки не скажемо.

І дійсно я "куняв". Ночували в Богодухові, а тоді ще поночі автомашиною, через Красний Кут, на Пахомівку. В село в"їжджали на світанку. Я лежав у вантажній автомашині і бачив по будівлях, деревах, як пролітали рідними вулицями. Село...гребля...широка...Іванівка... Кіянів перевулок...Машина стала. Рідна моя батьківська оселя! Колись була хата, а зараз і слід її зрівняли, а садиба перекопана великими ровами...

– Показуй! Не розглядай! – За мною, мабуть, стежили сусіди.

– Ось тут! – показую на вугол хати, де вибехкана ціла баюра.

– І все?

– Так.

– У машину, гад! – скомандували майже всі разом. Я запримітив сусідів, родину, що виглядали...А може вони й не впізнали мене...Завезли на цукроварню, і тут при замкнених дверях добре мене почастували цілою бригадою, як там в "11-й". А тоді скрутили руки й кинули, мов корчомаку, до машини.

У Красному Куті вкотили у двір НКВД. Поставили варту, а самі пішли " по трудах" випити. Борт у машині був відкинутий. Вартовий стояв і мовчки дивився на мене.

– Завіщо вас, дядьку?

– За землю, сину!

– За яку землю, за чию ?

– За панську, щоб стала селянською.

– Вона ж тепер уся колгоспна.

– А треба, щоб кожному була своя пайка.

– Та воно так... а їсти ви хочете?

– Та що з того, що хочу ?..

Вартовий зник і за кілька хвилин подає мені круглий пакунок пряників.

- Але я зв"язаний. Пусти мені трохи, синочку, мотуззя! - [illegible]товий оглянувся навколо і швиденько попустив налиті кров"ю артерії. А тоді розриває пачку і вкладає мені в рот пряники...Я снідав. У [illegible]тового по обличчі кртилися сльози...Видно, була ще чиста, не спотво[illegible] на українська душа.

- Набрехав, паскуда! - озвався до мене сердитий енкаведист - Ну, я з тобою розправлюсь, будеш знати!

Авто покотило лісом. Була весна. Вгорі щебетали жайворон[illegible] Колись вони виспівували мені, як ішов за плугом на рідній ниві... [illegible]сон, минули юнацькі дні...Далі мені заступило горло. На станції [illegible] мене впізнали земляки, покивали сердеги головами та й опустили [illegible] Через кілька годин я вже був у підвалі на цементі...Я ждав розпр[illegible] Але два дні не викликали, бо радянський пролетаріят святкував тр[illegible]ві урочисті свята...

І знову інквізиція...

- Кажи, де заховав зброю? - сунув під бороду Саєнко.

- Чого мовчиш, гадино ?

- Забрали, - відповів я.

- Хто забрав ?

- Не знаю!

- А хто ж її візьме, холеро ?

- Не знаю.

- Кажи, зброя була ?

- Не було.

- А навіщо ж брехав ?

- Тілові спочинок дав.

- Очна ставка докаже! Люди докажуть!

- Немає ніяких людей!

- Давай! - гукнув Саєнко.

За хвилину було введено згорблену, сумну, видно, дуже побит людину.

- Впізнаєш ? - гаркнув Саєнко.

- Впізнав.

- Хто ?

- Тиміш Митрофанович Пушкар. - і подумав: Господи, це ж той Пушкар, що в сімнадцятому році творив національну революцію на Слобожанщині, що був членом Центральної Ради та емісаром на Богодухівщину та Охтирщину, був головою губерніяльного комітету українських есерів у Харкові, разом із Елланом-Блакитним, Калюжним тощо. Учасник кіль[illegible] всеукраїнських з"їздів у Києві. Енергійний, діяльний, розумний. А зараз - труп. НКВД шляхом крови і терору зробило з нього члена Харківського Повстанського Комітету, який відав якраз "постачанням та розподілом зброї".

- А ти, Пушкар, знаєш цього супчика ?

- Знаю добре.

- Ну, розказуй, - вимагав Крук.

- Пам"ятаєте, дорогий Костю Васильовичу! - почав тремтячим голосом Пушкар. - Зимою 1919 року я зі станції Охтирка через козака Василя Медяника на ваше ім"я послав пів сотні рушниць. Гадаю, що ви їх приберегли, то ж їх треба буде здати слідчим органам.

- А коли це було, Тимофію Митрофановичу? - запитую.

- Здається, в лютому, твердо не пам"ятаю. - І Пушкар опустив голову. Важко було йому "признаватися". Але змучений, він шукав виходу перекласти важкий свій біль на плечі ближніх. Я розумів його страждання і не гнівався.

- Ніякої зброї від вас я не одержував. А вам, товаришу слідчий, - звернувся я до Крука, - скажу, що як не може сонце зійти з заходу, так я не можу визнати брехні за правду. Смертного вироку я собі не підпишу. Ви судді мої. Судіть мене, як хочете!

- Замовкни, гад повзучий! Який я тобі товариш ? - І Крук ударив мене ручкою пистоля так, що відразу вилетіло три зуби; я за-

51

лився кров"ю... Пушкаря забрали.

Як Христа на Голготі, цілу ніч мене бичували. Плювали з презирством в обличчя і знову били. Кілька разів я непритомнів, обливали водою та напівмертвого закинули до підвалу...А тоді перевезли на Холодну Гору.Півтори сотні людей у камері вкладалося спати як оселедці, просуваючи ноги під ніс один другому.Коли треба було перевернутися одному, то перевертався вся камера. А вночі щоб перейти через цей злиток тіл до "параші", треба було переступати обережно, бо кожний невдалий рух викликав вибух гніву серед знервованих, стероризованих людей.Спали на цементі.Часто вночі робилися обшуки. Тоді виганяли голісіньких людей до замороженої камери, а там піднімали руки, розкривали роти, присідали та до ранку цокали зубами.Тим часом мене перевели до привокзальної тюрми і закинули в одиночку. Здавалося, що про мене стали забувати...Та не довго. Удень викликав слідчий Називав себе Занозою.

- Ви знаєте письменника Багряного ?

- Особисто ні, але чув і читав.

- А що саме чули та що читали ?

- Чув, що його з Охтирки вислано.

- А ще кого знаєте з охтирських письменників ?

- Знав ще в 1922 році Антоненка-Давидовича, що написав "Лицарі абсурду".Він тоді був завідуючим відділу наросвіти. Знав Матвія Довгополюка з "Дитмістечка", що написав "На хвилях Ворскли" та етюд "Квіти в крові", знав ще Романа Польнюха. Знав, що видавали в Охтирці літературний альманах " Іми,Химко,люди".

- А Багряного ?

- Бачив лише на фото.

- А ви чули, що там,в Охтирці,існує анархістична організація ?

- Про це не чув.

- Так знайте, що анархісти розкидали свої осередки по всьому Союзу.Цей Багряний не був висланий, а втік до Хабаровську і там продовжував свою роботу.Недавно він появився в Охтирці.Ми його замкнули.Твори конфіскували.Зараз ви будете мати з ним очну ставку.Ви повинні сказати перше: знаю Багряного. Друге: читав його твори. Третє:чув про анархістичну організацію.

- Але ж...

- Ніяких "але ж" !..

Натиснув дзвінок,і появився енкаведист.

- Одвести в сорокову!

Там я застав молодого, років тридцяти, вище середнього росту, з добрими енергійними очима, з каштановою шевелюрою чоловіка.Біля нього - вартовий. Після короткої павзи увійшов Заноза і сів за стіл. Вартовий зник.

- Знаєте цього чоловіка ? - запитав слідчий.

- Щось не пригадую,- відповідаю.

- Як! То ви свого приятеля Багряного не пригадуєте?

- Щось не подібний до фотографії.

- А де ви мене бачили? - Запитав Багряний.

- В Охтирці.Вас,Попельнюха іДовгополюка на фото.

- Так ви знаєте Івана Багряного ? - натискував слідчий.

- Тільки по творах, - відповів я.

- Конкретно, що ви читали ?

- "Аве марія" і "Скельку".

- Перша розкладає радянське суспільство. Друга закріплює український національний шовінізм. Ви знаєте про організацію анархістів "Глобус" в Охтирці? - знову допитується Заноза.

- Про організацію не знаю. А глобус бачив тільки хіба на обкладинці книжки.

- Оце він? - Заноза показав книжечку "Аве Марія" і на ній був намальований глобус.

- Цю я читав.

- Глобус - це земля! Глобус - це символ всесвітнього єднання анархістів! Глобус - що руйнує радянську владу! Але не забувайте, - кричав він на Багряного, - що не заховатися вам від пильного ока НКВД. Ми вас знайдемо хоч і на краю світа! Признавайтесь: ви були членом анархістичної організації "Глобус"?

- Не був, - категорично заявив Багряний.

- Я кишки з тебе вимотаю, а доб"юсь! Кажи, був?

Багряний мовчав.

- Постривай, ти мені, голубчику, все розкажеш! А до тебе ще прийде черга, 2 гукнув на мене, і вартовий випхнув мене з кабінету. Я зрозумів., що на Багряного шукали обвинувальних матеріялів, кидалися на всі боки і не могли причепитися. А коли не могли сфабрикувати охтирського "Глобуса", то валили на Багряного вину за видання попередніх творів. Про дальшу долю молодого талановитого земляка мені довелося мені потім скоро чути...

Довго я томився в одиночці, терплячи страшний голод. Та одного разу прийшов до камери відомий український діяч часів Центральної Ради в Полтаві Михайло Токаревський. Від нього я довідався про нові загально відомі на всю Україну імена, що поділяли в застінках НКВД долю зі мною. От хочби Гнат Мартинович Хоткевич, що вславився на всіх ділянках українського культурно-національного відродження, як інженер, професор, історик, письменник, талановитий музика. В свій час він з капелею бандуристів об"їхав Галичину, Буковину, Гуцульщину. Тоді ж написав прекрасну повість "Кам'яна душа". В роки революційного піднесення після царського маніфесту, будучи начальником Південних Залізниць, на просторі від Полтави до Харкова - утворив Українську Народню Республіку з осідком у Лубтині.

В роки 1917-18 відограв велику ролю в харківській губернській управі та в Харківському Університеті. Не було такої ділянки роботи, де б не приклав своїх рук Гнат Мартинович. Це була енергійна талановита людина, з бурхливим темпераментом справжнього українського демократа-революціонера.

Або: Іван Кучугура-Кучеренко - талановитий кобзар, самоук. Учитель гри на кобзі в драматичній школі ім. Лисенка в Києві, що нерозривно під одним дахом жив із великим композитором. Творець нових дум і пісень. Перший підносить кобзу на театральний підмосток. Всім відома його подорож з бандурою по великих містах України в 1908 році разом з корифеями української сцени Саксаганським, Лисенком, Заньковецькою. Це той Кучугура-Кучеренко, що за десятки літ сходив з бандурою за плечима всю Україну та будив людей до волі. Це той Кучугура, що виступав у Москві, Петербурзі, Варшаві та наспівував свої думи і пісні на грамофоні і патефоні. Це той, що не раз в суворі царські часи був арештований і битий жандармами. Це той що в часи УНР давав сотні концертів на користь Українських Установчих Зборів у Києві та організував по селах сотні "Просвіт". Це той якого не раз зимою в степах замітав буревій, носили весняні води на крижині, під свист паротягів застрявав він на залізниці. Провидіння його зберегло для українського народу, та не зберегли червоні сатрапи. Ось що я довідався пізніше про Кучугуру-Кучеренка: його обвинувачували за націоналізм. На допитах, коли слідчі настирливо домагалися признання, він коротко відповідав: "Нічого мені з вами говорити!" Так минув рік. Били, мордували. Кидали голого на цемент. Не давали їсти. Нарешті ним зацікавився сам нарком і послав свого заступника. Це відвідування було подібне до того, як Петро І колись відвідував Павла Полуботка в Петербурзькій цитаделі.

- Чого ви запираєтесь, Іване Йовичу? Сказав би правду, пішов би на волю! - говорив заступник наркома.

- Моя правда вам не потрібна! - відповідав Кучугура.

52

– Чудний ви чоловік! В той час, коли нас, більшовиків, визнає ввесь світ, ви один не визнаєте нас.

– Я не маю до вас злого наміру,– казав кобзар.

– Заклеймить одверто своє минуле! Ідіть з нами! Ми повернемо вам свою ласку, волю, а може й славу.

– Не треба мені вашої ласки! Ви мене сліпого двічі осліпили. Невидющого ув"язнили. Вирвали мене душу. Одібрали найдорожчий скарб. Мою супутницю – бандуру. Знесилили і замучили мене. Виссали кров. Забрали силу. Іроди ви і супостати! Та Бог нехай буде для вас суддею. А мені од вас нічого не треба. Дайте мені спокійно вмерти. – і замордований співець сконав на шестидесятому році життя, в застінках холодногорської в"язниці.

А Соколовський, краса і гордість природознавчих наук на Україні! Та скільки їх, відомих, діяльних, дорогих, закатовано, зіслано, розстріляно в ті часи новітньої інквізиції!.. Не сотні, а тисячі полягло на кращих синів українського народу! А крови! "Не ріки розлились, а море, огненне море".

Ось кілька імен мучеників, що одержали свій жорстокий присуд в харківському НКВД, зіслано на довічні контабори в країну вічних льодів в Колиму та на острів Вайгач:

Академіка Соколовського, доцента Грінченка, професорів університету Гарбуза Терентія, Винниченка Степана, Сулиму, Синявського, Токаревського, доцента Клунного – комуніста, Порайка – комуніста, Ґоткевича Гната Мартиновича і Хоменка та багато інших.

Замучили в тюрмі: алюгу Митрофана, кобзаря Івана Кучугуру-Кучеренка та інших.

Розстріляли: Пушкаря Тимоша та ще комуністів діячів: наркома освіти Затонського, його заступника Хвилю, Губовика, Гамарника, Якіра, Гринька – наркома фінансів СССР. Цим присуд винесено в Москві.

Покінчили самогубством: бувший голова наркомату Чубар, його наступник Любченко Панас, та ще раніше покінчили: письменник Микола Хвильовий, нарком освіти Скрипник та багато інших пострілялося, постріляно, зіслано – ім"я їм легіон.

Минає третє літо... Один в камері... Раптом чую: тук-тук-тук!..

– Хто?

– Один, – відповідаю.

– Війна.

– З ким ?

– З поляками.

– Тоді нам капут, – тарабаню.

– Не бійся, німці з більшовиками в союзі.

Стіна замовкла. Думки, мов хмари, облягли... Німці в спілці з більшовиками... Гітлер і Сталін?!. Та це ж як небо й земля! Два велетні на таку невеличку державу! Ну, нехай німці з поляками за коридор, а совєти завіщо?.. В голові в моїй не вкладалося. За тридцять місяців я згубив політичне мислення і не міг собі дати відповіді. Стіна мовчала... А може це провокація теємничої агентури? Добре, що я не виявив своїх симпатій. Треба бути обережним, не так, як десять років тому назад. Через кілька днів знову застукало, але я мовчав. Та, проте, я вже й сам довідався, що Польща вже розтрощена.

Електричне світло заливає кабінет начальника таємного відділу НКВД УРСР. На стіні великий портрет Берії. Дивно! Така думка пронеслася в мене блискавкою в голові. Шулік його теж немає. Входять і виходять нові люди.

– Сідайте, – промовив без тіні лукавства молодий брюнет-начальник. – Розкажіть коротко: в чому вас обвинувачували?

– В повстанській збройній націоналістичній організації, що за допомогою Польщі та Німеччини намагалася одірвати Україну від Радянського Союзу.

– І це було? – начальник злегка усміхнувся. –

Я замовк.

– І ви підписали протокол? Не бійтеся, кажіть, як було.

– Ні, не підписав.

– Вас били ?

– Страшенно!

– А хто вів слідство?

– Не знаю.

– Уряд і партія змінили свою орієнтацію до своїх західніх сусідів, а обвинувачення вас само собою відпадає. Ви вільні. А зразу прочитайте і підпишіть нам оцей документ, – і він підсунув папір, а там було написано:

П І Д П И С К А.

1939 року, листопада 9 дня нижче підписаний громадянин Даниленко Костянтин Васильович даю цю підписку начальнику таємного відділу НКВД УРСР Івану Баторію в тому, що як про моє перебування в в"язниці з 20 березня 1937 року по 9 листопада цього року, так і про поведінку слідчих на допитах я нікому ні про віщо розголошувати не буду і триматиму це в суворій таємниці та проти радянської влади виступати не буду, а за порушення відповідатиму смертю.

Я розписався. Баторій міцно стиснув руку і промовив:

– Раджу вам більше до нас не потрапляти. А зараз зайдіть у двадцяту кімнату внизу.

Я відчинив двадцяту, і очам своїм не повірив. До мене кинулась дружина...Їй передали, щоб привезла одяг і харчів. Через пів години ми були на станції... Я ще й досі не міг дати собі ради, що зі мною сталося. Все пливло, перевернулось в хаос. Я, що весь час готувався до смерти...Аж тут така блискавична, така несподівана воля. У повітрі я читав вогненними літерами написане: "Уряд і партія змінили свою орієнтацію!" То виходить, що якесь чудо спасло мене...Так усів до вагону.

– Що з тобою? Чого поник головою? Ти вже ж на волі! – промовила дружина.

– А справді дорогенька, я вже на волі!..О, яка вона солодка, яка вона з пашна! І той її не зрозуміє ніколи, що не сидів у тюрмі.

Вагон мірно відбивав ритми. Осіння ніч сипала зорями.

На станціях пливли силуети.

53

В І Д Г У К И Н А К Н И Ж К У

Ще в рукописі мої спогади прочитало немало читачів. Серед них були люди різної освіти, різного походження, з різних закутків нашої землі. Дехто з них висловив свої думки про книжку в своїх листах, і ось подаю уривки з тих листів моїм шановним читачам.

Автор.

"...Оце ми перечитали першу книгу Ваших спогадів "З великих днів" та дізналися про ту жорстоку й страшну дійсність по той бік завіси. Написано з почуттям, та ще й до того прегарною мовою. Треба обов"язково надрукувати."

Маляр Микола Б., Професор Олександер Г.

Квітня 16 дня 1946,
Ашафенбурґ

"...Читали спогади "З великих днів", і ввесь час плакала; скільки там гіркої правди! Мого мужа зіслали, а мене довго катували в Києві - на Лук"янівці. Вас зрозуміє тільки той, хто був за тими пекельними мурами. Ви - мученик."

Наталка В.

Квітня 24, року 1946.
Ашафенбурґ.

"...Хоч і не був я по той бік і не зазнав того раю, але коли читаю, то ввесь час було прикро, сумно і важко. А чому не назвали своєї книги "Україна - на хресті" ?Це б ще більше відповідало істині. Необхідно це все показати світові."

Редактор маґ. Іван Х.

12 червня 1946 р.
Ельванґен.

"...Ви, бачу, співробітничаєте в "У.С." але пощо пускатися в такі історії - замість друкувати свої твори - спогад ?Го Ваших спогадів ніхто крім вас самих ніхто нам не дасть, а вони, як я маю нагоду переконатися, дуже дуже цікаві й напис ні дісно талановито. Я кодую, що не захопив з собою коректурного відбитка альманаху з Праги..."

Критик-бібліограф Володимир Г.

Берхтесґаден,
5.11.1946.

"... Я прочитав Ваші дуже цікаві спогади "З великих днів". Думаю, що тепер в Німеччині не можна буде їх видрукувати...Ліпше було б їх переслати до Америки і видати там...Прошу прийняти якнайщиріший привіт і вислови пошани".

Проф. Гер.

15 січня 1947,
Мюнхен.

"...Спогади напис ні добре. Мова - художня..."

Доктор Зіновій Т,

10 квітня 1947.
Новий Ульм.

"...З Ваших цінних спогадів я знаходжу багато пре[illegible] місць, які належало б негайно подати до відома нашому [illegible]

Безперечно, найкраще було б ці спогади видати окремою книжкою. Але гадаю, що книжка Ваша не втратила б нічого на цінності, коли б дозволили деякі уривки з неї, головне, ті, що відносяться до в"язничної проблематики, помістити у Вашому збірникові "Записки українських політичних в"язнів". Це до певної міри було б запові дю і приготуванням громадянства на появу книжки. З правдивими гратуляціями Вам за такі цінні матеріяли. Остаюсь до Вас з належною пошаною

Ред. др. Том Л. "

10.12. 1946.
Бергтесгаден.

"... книзі Ваших спогадів подано такі малюнки з темного життя по той бік проклятої завіси, що не повірити їм може тільки той, кого природа скривдила розумом. Добре, що такі матеріяли подаєте у формі спогадів. Письменники в якійсь мірі прикрашують ті речі та обставини, що їх описують. А мемуарист подає документи, з цифрами, фактами, дійсними прізвищами та географічними назвами. Того ніхто не заперечить і ніколи не зможе приписати творчій фантазії автора. Гарна авторська мова Ваша додає спогадам ціни, і гадаю, що коли вийде колись вона справжнім друком, то зацікавляться нею не тільки наші читачі... Коли б я був автором тих спогадів, то назвав би їх не "З великих днів", а " З проклятих днів"... Прокляті дні неволі і рабства не хотілося б називати великими. Цур їм!.. Яке щастя, що ті дні - за нами!.. Але яке нещастя, що наші рідні і друзі, їх мільони, - ще досі в темряві тих важких днів."

Журналіст Василь О.

Регенсбург,
22 червня 1947 р.

Прошу ласкаво всіх тих, хто любить книги, подати свої цінні критичні завваги, за що наперед складаю сердечну подяку.

Автор.

З М І С Т

Передмова	1
У жнива	3
280 Сурський полк	4
По Галичині	6
В окопах	9
Як зацвіла черемуха...	11
"Гельт!"	13
За самостійність	16
У фрайштадтському таборі	21
Ірина з Верховини	29
Гість із Петербургу	33
Цар зрікся трону	35
На ясні зорі...	37
За землю і волю	40
Війна палацам	45
Хто кого ?	53
Таємниче авто	56
На Чорнишевській	59
На Холодній горі	62
Діброва-Савицький	65
Чорні круки	68
Із залі суду	73
На Соловецькому архіпелазі	76
Горький на острові Канді	80
Караганда	84
Сяовщина	94
Відгуки	105
Зміст	107

Українська Католицька Духовна Семінарія
Oekraiens Katholik Priesterseminarie, Culemborg, Ridderstraat 42b

Новітація оо. Василіян
Basilian Fathers Novitiate, Dawson, Pa. P. O. Box 1004. USA.

Установи Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) в Німеччині:

1. Канцелярія Свящ. Синоду УАП-Церкви:
   14a Stuttgart-Zuffenhausen, Grenadier-Kaserne DP-Lager, Bl. „A"/20.
2. Канцелярія Митрополита УАП-Церкви:
   24a Heidenau, Kr. Harburg, Ukrain. DP-Lager.
3. Богословсько-Науковий Інститут при Свящ. Синоді УАПЦеркви:
   17a Karlsruhe (Baden), Beiertheimer Allee 13
4. Богословська Академія УАПЦеркви:
   13b München 23. Wilhelmstr. 6,III

Установи УАПЦеркви за кордоном:

1. Управління на **В. Брітанію:**
   General Church Council U. A. O. Ch. 31 Holland Park, London, W. 11

Преосвященний Кир Константин Богачевський
His Excellency Most Rev. Constantine Bohachevsky, Bishop's Chancery 815 N. Franklin Str., Philadelphia 23, Pa. USA.

Преосвященний Кир Амброзій Сенишин
His Excellency, Most Rev. Ambrose Senyshyn
161 Glenbrook Road, Stamford/Conn.

Преосвященний Кир Данило Іванцьо
Bishof Danyle Iwancio
423 East 11th Ave., Munhall. Pa.

Преосвящений Кир Ізидор Борецький
Excellency Most Reverend Bishop Isidore Borecky, 1 Franklin Ave. W. Toronto, Ont. Canada

Преосвященний Кир Андрій Роборецький
143 Franklin Ave, Toronto, Ont., Canada

Преосвящений Кир Саварин Ніль
Most Reverend Savaryn Nil, Basilian Fathers, 9648-108 Ave. Edmonton Alta Canada.

Колегія оо. Василіян
College of the Basilians Fathers P. O. Box 231, Glen Cove, N. Y.

Семінарія ім. Св. Йосафата
Seminario St. Josafato, Roma, Passegiata del Gianicolo 7. Italia.